

Szociológiai

SZEMLE

2021/2
31. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ),
ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4 Spéder Zsolt:**
Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon
- 30 Mikó Fruzsina – Nagy Beáta:**
Techviselkedés a családban a kamaszok szemszögéből
- 62 Grajczjár István – Pauló Edit:**
Szolidaritás járvány idején
- 85 Neulinger Ágnes – Birtalan Ilona Liliána:**
Élelmiszer-igazságosság, avagy hogyan lehet igazságos az élelmiszerrendszer a termelőtől a fogyasztó asztaláig?

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 108 Filep Georgina – Sárosi Anna:**
Beszámoló a „Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig” online konferencia kerekasztal-beszélgetéseiről

Termékenységi mintaváltás – a családalapítás átalakulásának demográfiai nyomvonalai Magyarországon

Fertility pattern change – demographic traces of the transformation of family formation in Hungary

Spéder Zsolt¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.1>

Beérkezés: 2021. 03. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 06. 07.

Elfogadás: 2021. 08. 30.

Összefoglaló: Leíró demográfiai elemzési eszközökkel mutatjuk be, hogy az elmúlt negyedszázadban hazánkban megtapasztalt termékenységsökkenés a termékenységi gyakorlat átfogó megváltozásának az eredménye. A teljes kép felrajzolásához elengedhetetlen a jól ismert változás, a halasztás bemutatása, ám túllépünk azon, hogy a mintaváltást kizárólag a korai gyermekvállalásról a késői gyermekvállalásra való áttéréssel írjuk le. A gyermekvállalási magatartás heterogenitásnak iskolai végzettség szerinti vizsgálata alapján megállapítjuk, hogy ma a gyermekvállalási gyakorlat sokkal inkább kötődik az iskolai végzettséghez, mint egy negyedszázaddal ezelőtt, és hogy az individualizáltság térnyerése látszólagos, a fő tendencia sokkal inkább a tagolódással vagy a differenciálódással írható le. A születési évjáratokat végigkövetve megállapítjuk a kétgyermekes család dominanciájának elhalványulását, a gyermektelenség és az egygyermekesség terjedését, ami összességében a befejezett termékenység szintjének csökkenésével jár együtt. Végül javaslatot teszünk a termékenységi magatartás új korszakolására.

Kulcsszavak: gyermekvállalás, termékenységi szint, individualizálódás és differenciálódás, leíró demográfiai mutatók

Abstract: Using simple descriptive demographic technics, we show that fertility decline experienced in Hungary in the last quarter of a century is the result of a clear fertility pattern change. In order to draw the whole picture, it is inevitable to present the well-known process of postponement, but we go beyond describing the change as only moving from early to late childbearing. Based on the examination of the heterogeneity in the timing of childbearing by educational attainment, we conclude that childbearing practice today is much more tied to the level of education than a quarter of a century ago, and that the rise of individualization is apparent, and differentiation or crystallization tackle the general

trend better. Tracing the behaviour of different birth cohorts, we find a fading dominance of the two-child family, a spread of childlessness and single-child family, which means a decrease in the level of completed fertility overall. Finally, we propose a new era-divides for fertility development.

Keywords: childbearing, fertility levels, individualization and differentiation, period and cohort measures

Bevezetés²

A hazai demográfia folyamatosan dokumentálja és értelmezi termékenységi viszonyaink alakulását, így már a 90-es évek elején érzékeli, hogy növekszik a gyermekvállalás jellemző átlagéletkor, és a termékenység szintje csökkenésnek indul, aminek eredményként esetleg egy alacsonyabb termékenységi szint alakul majd ki (Kamarás 1994). A változások értelmezésében megjelenik az a gondolat, hogy a rendszerváltás „elősegíti” a nyugat-európai „késői” gyermekvállalási gyakorlathoz való közeledést, és az az álláspont is, hogy a rendszerváltás utáni termékenységcsökkenés egy, a második világháború óta tartó, hullámszakaszokkal tarkított általános tendencia folytatása (Kamarás 1997, 2000). Demográfus „körökben” természetesen ismert volt az is, hogy a gyermekvállalás halasztása törvényszerűen, de (csak) átmentileg csökkenti az aktuális termékenységi szintet (Bongaarts–Feeny 1998), és hogy az, a halasztás befejezését követően, a „bepótlás” révén szinte „szükségszerűen” növekedni fog. Tanácstalanság volt azonban abban, hogy a változásoknak mi az időhorizontja, lesz-e valamifajta stabilizálódás, és hogy mi jellemzi majd a termékenységi magatartást.

A hazai család- és ifjúságszociológiai kutatások a 90-es években elsősorban a párkapcsolati változásokra és a felnőtté válás megnyúlására (posztadoleszcencia) koncentráltak (Cseh-Szombathy 1994, Somlai 1999, Vaskovics 2000). A középpontban a házasság népszerűségét elhomályosító és visszaszorító új életformák (élettársi kapcsolat, szingliség, látogató párkapcsolatok) megjelenése, a válás eredményeképpen létrejövő egyszülős családok terjedése, illetve a felnőtté válás eseményeinek (iskola befejezése, munkába állás, elköltözés, családalapítás) elhúzódása, sorrendiségének megváltozása állt (Somlai 1999). A gyermekvállalást tekintve izgalmas, új jelenségnek a házasságon kívüli születések számítottak (S. Molnár–Pongrácz 1998), amelyek szorosan kapcsolódtak a párkapcsolati változásokhoz (élettársi kapcsolat). A gyermekvállalásban tapasztalható halasztás csak mellékesen, a felnőtté válás elhúzódásának részeként került említésre. A változásokat összességében a „családi életformák pluralizálódása” (Somlai 1999) és az életpálya „destandardizálódása” (Bognár 2007) fogalmakkal nevezték meg. Az elemzések felmutatták a hazai párkapcsolati változásokat, és azokat a nyugat-európai folyamatokhoz, elsősorban a szekularizálódáshoz, érték-változásokhoz, individualizációhoz kapcsolták (Cseh-Szombathy 1994, Somlai 1999).

2 A tanulmány doktori disszertációm (Spéder 2019) II. fejezetén alapul; felhasználja az abban szereplő számítások egy részét és az azokhoz tartozó interpretációkat is, valamint illeszkedik az ott levont következtetésekhez. Ugyanakkor e tanulmány szerkezete és argumentációja eltér attól, és számtalan új elemet is tartalmaz. Jelen változat kialakítása során érdemben támaszkodhattam opponenseim (Somlai Péter, Tóth Olga, Vaskovics Á. László) írásbeli véleményeire, és ezért köszönettel tartozom nekik.

Tanulmányunkban a termékenységi magatartás átalakulását vizsgáljuk meg a leíró demográfia eszközeivel, egyben a családformálódás megváltozásának értelmezéséhez is kínálunk érveket, továbbá kapcsolódni fogunk a társadalmi változás kérdésköréhez is. A gyermekvállalás *időzítését, heterogenitását, a gyermekszám szerinti megoszlását* és a termékenység *szintjét* vizsgálva jutunk arra a következtetésre, hogy a termékenységi gyakorlatban mintaváltás következett be. A „rég” mintát jellemezve rámutatunk, hogy a szocializmus késői időszakát stabil termékenységi magatartás jellemezte. A halasztás befejeződését és a kohorszmutatók stabilizálódását látva arra jutunk, hogy az új termékenységi minta kontúrjai már jól láthatóak, és a gyermekvállalási gyakorlat átalakulása mára többé-kevésbé befejeződött. Kiemeljük, hogy ma hazánkat egy iskolai végzettség szerint tagolt termékenységi minta jellemzi. Elemzésünk alapján elvetjük azt az elképzelést, hogy az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett termékenységsökkenés egy hosszú távú tendencia folytatása. Végül szempontokat adunk a társadalmi változás egyik központi folyamata, az individualizálódás relevanciájának értékeléséhez. Konkrétan: megvizsgáljuk, hogy a termékenységi magatartás változása mennyiben illeszkedik az individualizáció előrehaladásához.

Az elemzésben a *leíró demográfiai mutatók* két típusát használjuk. A *szintetikus (transzverzális) mutatókat*, a különböző születési évjáratok *adott időpontban* jellemző magatartásai alapján konstruáljuk (3. rész). Ekkor *eltérő* (tehát különböző) *születési évjáratok* adott időpontban jellemző magatartása alapján képezzük a mutatószámokat. Így jönnek létre az adott évet jellemző *aggregált szintetikus* periódus mutatók (Rowland 2003: 140–142). Ilyen mutató például a szülővé válás átlagos életkora, a korspecifikus termékenységi ráta és a teljes termékenységi arányszám. A mutatók másik csoportját *valós kohorszmutatóknak* nevezzük, hiszen azok egyetlen születési évjárat adott életkorban vagy életkorig jellemző magatartásának mutatói (4. rész). Ilyen mutató a befejezett termékenységi arányszám vagy a gyermektelenek részaránya.³ A termékenységi magatartás *differenciáltságát* – amennyiben adatbázisaink lehetővé teszik – *iskolai végzettség* szerint vizsgáljuk. Az iskolai végzettséget a társadalmi szerkezeti helyzet meghatározó tényezőjének tekintjük.

A minél teljesebb kép szisztematikus megrajzolásának igénye megkívánja, hogy jól ismert és kevésbé ismert összefüggéseket tárgyaljunk. Támaszkodni fogunk tehát a hazai szociológiai és demográfiai kutatás révén megismert releváns fogalmakra (például halasztás), és feltárt új jelenségekre (például gyermektelenség), ám azokat új kontextusba helyezzük, és természetesen új összefüggésekre is rá fogunk mutatni. Jelenlegi elemzésünk folytatása korábbi kutatásunknak (Spéder 2006), az ott feltett kérdések tisztázásának, ám azoktól több lényeges ponton eltér. E munka a demográfiai mutatók szélesebb körét tartalmazza, ugyanakkor tartalmilag lehatároltabb, hiszen nem tér ki a párkapcsolatok formaváltozására.⁴

3 A könnyebb áttekinthetőség érdekében elsősorban ábrákat használunk, igény esetén az érdeklődők számára megküldjük az adatokat.

4 A párkapcsolatok átalakulásának és a termékenységi magatartásnak együttes tárgyalása szétfeszítette volna e publikáció kereteit.

Az individualizáció tézise⁵

A gyermekvállalási gyakorlat 1989–1990 utáni változásának értelmezésben kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk az individualizálódás tételezésének, amely szerves része a demográfiában népszerű „második demográfiai átmenet” elméletének, ám átfogó elméletként és részleteiben is kidolgozva, a családi viszonyokat (párkapcsolati viszonyokat és gyermekvállalási gyakorlatot) értelmezve Beckék társadalomelméletében kerül kifejtésre.⁶

Az individualizáció – nagyon leegyszerűsítve Beckék gondolatvilágát – a modern társadalomban folytonosan jelenlévő, időről időre nekilendülő, újabb és újabb lökésekben jelentkező folyamat, amelynek révén a társadalmi nagy csoportok (osztályok, rétegek) kollektív helyzetének „megfelelően viselkedő” egyénből a folyamatosan változó körülmények között eligazodni, a lehetőségeket értelmezni és értékelni tudó, önálló döntéseket hozni képes individuum válik („*felszabadítási*” dimenzió, Beck 2003: 203). Mindezzel párhuzamosan a férfiaknál folytonos foglalkoztatást, a nők számára családi szerepeket magába foglaló „normál életpálya”, előre nem kiszámítható, nehezen tervezhető, folytonosan módosuló, „összebarkácsol” kockázati életúttá alakul át (Beck 2003). Az individualizáció nem az egyének kezdeményezésére jön létre, hanem a társadalmi alakzatok, formák módosulásai eredményeképpen, és egy olyan társadalom felé halad, amelyben a társadalmi integráció az egyének reflexív döntései révén jön létre (Beck–Beck-Gernsheim 2000).

Az individualizációt „előrelendítő” folyamatokban a foglalkoztatási rendszer átalakulása, a globalizációs tendenciák és a jóléti állam kiépülése játszik meghatározó szerepet. Az individualizálódásban meghatározó szerepe van a mobilitásnak, amely lehetővé teszi a réteghatárok átlépését, illetve az általános gazdagodás révén létrejövő „felvonóhatásnak”, amely individualizálódó életstílusokat enged kialakulni. A modernizáció egy későbbi fázisában, szorosan kapcsolódva a globalizációhoz, új foglalkoztatási formák – rugalmas munkaidő, részmunka, távmunka stb. – terjedése állítja folytonos választás elé a munkavállalókat. A jóléti állam általánossá válását pedig az individualizáció „szálláscsinálójának” tekinthetjük, amennyiben az ellátásukhoz való hozzáférés döntően egyéni teljesítményeken és jogokon alapul (Beck–Beck-Gernsheim 2000: 115 ff.).

Dolgozatunk szempontjából érdemes kiemelni, hogy bár Beck az 1989–90-ben induló társadalmi átmenetnek önálló munkát nem szentelt, ám Ulrich Beck és Elizabeth Beck-Gernsheim *Individualisation* című közös könyvükben számos esetben utalnak a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetre, illetve tárgyalják a Kelet-Németországban jellemző családi viszonyokat. Sőt a könyv egy NDK-s epizóddal indul („kockázatos szabadság”), és Beckék megjegyzése, hogy az átalakulás lehetővé teszi az „állam által kialakított, megerősített, normál életrajztól való megszabadulást” (i. m. 2.) nyilvánvalóvá teszi, hogy az átmenetet, a „rendszerváltozást” is beilleszthetőnek tartják későmodernizációs elméletükbe.

5 A címet Friedrich-től kölcsönöztem (Friedrich 1998).

6 Noha a kockázattársadalom elméletét Ulrich Beck dolgozza ki, és abban a folytonos individualizálódás körülményei és következményei az elméleti konstrukció elengedhetetlen elemét képezik, mégis – különösen a családdal kapcsolatos tendenciákat tárgyalva – indokolt Beck és Beck-Gernsheim közös munkájáról beszélni. Jól nyomon követhető, hogy Beck már a kockázattársadalom kidolgozása során is extenzíven alapoz felesége, Beck-Gernsheim korábbi nevek közötti viszonyokat, családszociológiai problémákat elemző munkásságára. A 2000-ben megjelent *Individualisation* munkát pedig már közösen jegyzik (Beck 1986, Beck–Beck-Gernsheim 2000).

Az individualizálódás a társadalmi formák átalakulásából következik, alapvetően a munkapiaci helyzet változása révén jön létre, ám minden egyes fázisában együtt jár a családi viszonyok átalakulásával. Míg a modernizáció első fázisa a nemek között szigorú munkamegosztást és a nukleáris kiscsalád létrejöttét feltételezi, addig a késői modernitásban a nők képzésben és foglalkoztatásban való növekvő részvételével az új együttélési formák terjedése, a családalapítás pluralizálódása jön létre (vö.: Beck 2003, 5. fejezet, Beck–Beck–Gernsheim 2000: 8. fejezet). Nemcsak a foglalkoztatás „normál életútja” bomlik fel, de a „házasságtól a sírig tartó” házastársi kapcsolat is. Bár Beckék elemzése részletesebb és erőteljesebb a párkapcsolati viszonyokat illetően (vö. i. m. 6. fejezet), a gyermekvállalás ambivalenciáinak taglalása során egyértelműen kiderül, hogy elméleteinkben a gyermekvállalásról való döntés is egyre körülményesebb tervezést és megfontoltságot igényel (i. m. 125). Azaz a gyermekvállalás kérdésében is feltételezik a kollektív entitásoktól „megszabadult”, az individuális preferenciák alapján meghozott döntést.

Az individualizáció mint a mindenféle autoritástól (egyház, közösség, család) való „megszabadulás”, a demográfia egyik legnépszerűbb elméletében, a „második demográfiai átmenet” elméletében is kulcsszerepet tölt be (Lesthaeghe 1996), ám ebben a folyamat kulturális dimenziója (értékváltozások) a hangsúlyos, és így a becki koncepció „*varázstalanodás*” dimenziójához (Beck 2003: 233) kapcsolódik. A változások következményeit illetően a két közelítés ugyanazokat a jelenségeket (az élettársi kapcsolatok növekvő jelentősége, párkapcsolati instabilitás, házasságon kívüli születések stb.) emeli ki.

Az individualizációs megközelítések alapján összességében azt a feltételezést fogalmazhatjuk meg, hogy a modernizálódás „előrehaladásával” párhuzamosan, és ebbe illeszkedően a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet során is, a megváltozott körülmények eredményeként felerősödik az egyéni választások szerepe, ami a gyermekvállalási magatartás növekvő heterogenitásában mutatkozik meg.⁷

A korszpecifikus termékenységi arányszám változatai: individualizálódás vagy tagolódás?

A termékenység szintjének legismertebb mutatója a teljes termékenységi arányszám (TTA) amely azt mutatja meg, hogy átlagosan hány gyermeket vállalnának a nők, ha egy adott időszakban jellemző gyermekvállalási hajlandóság állandósulna. E mutatót úgy számoljuk ki, hogy egy adott időpontban a gyermekvállaló korban lévő női népesség korszpecifikus arányszámait⁸ összegezzük. A TTA előnye, hogy *egy számmal* jellemzi a teljes reprodukív korú népesség magatartását, megragadhatóvá tesz egyfajta centrális magatartást. A korszpecifikus arányszámok összehasonlítása viszont lehetővé teszi, hogy megragadjuk az átlag mögött esetlegesen meghúzódó, akár *változó részfolyamatokat* is. A korszpecifikus mutatók másik előnye, hogy grafikusán beszédesek: a korszpecifikus arányszámokat összekötő görbe a gyer-

7 Szorosan kapcsolódunk Burkart eljárásához, aki Beck individualizációs elméletének kritikája során többek között a gyermekvállalási magatartást is az individualizálódás kritériumának tekintette (Burkart 1998).

8 Ez minden egyes életkorra egy hányados, amelyet úgy kapunk, hogy az adott életkorban gyermeket vállaló nők számát elosztjuk az összes megfelelő korú nővel.

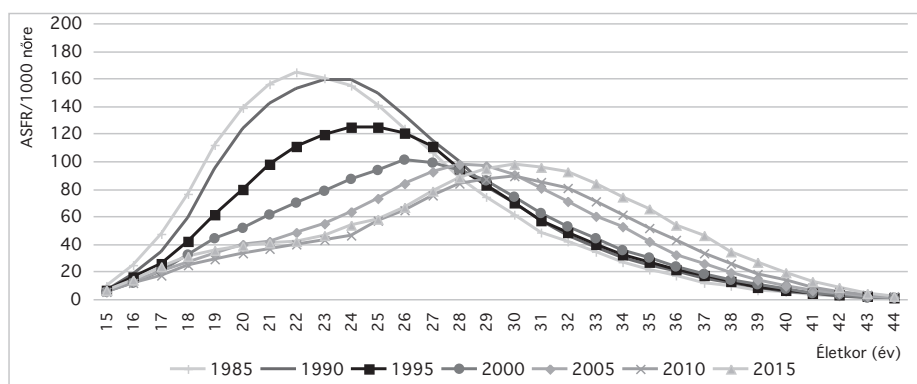
mekvállalás intenzitását életkor szerint, annak heterogenitását láttatva mutatja. A TTA értéke megegyezik a görbék alatti terület nagyságával; ez is jól értelmezhető grafikusán, mégis, a TTA mutató ereje az absztrakcióban rejlik, egy számmal jellemzi a teljes népesség magatartását. A következőkben szinte kizárólag a korszpecifikus arányszámokat összekötő görbékre koncentrálnunk, az összegző TTA mutatóhoz, csak az összefoglaló fejezetben térünk vissza.

Első megközelítés: később és változatosabban

Ne feledjük, a görbék periódusról periódusra való alakváltozása sok százazrek, sőt milliók magatartásának eredménye. A mutató szint- és alakváltozását egyszerre alakítják azok, akik eredeti terveiknek megfelelően válnak (újra) szülővé, akik halasztanak, akik éppen későbbre halasztott gyermekeiket vállalják, akik már elérték az eredetileg kitűzött családnagyságot, és nem kívánnak több gyermeket, illetve akiknek nem szándékosan született gyermekük (vö. 1. ábra). Mit olvashatunk le tehát az egyes évekhez tartozó görbék összehasonlításakor?

(*A centrális tendencia.*) Noha a *halasztás* közismert mutatója a nők gyermekvállaláskor jellemző átlagos életkora⁹, a halasztás folyamata a korszpecifikus görbéinken is jól követhető; a gyermekvállalás jellemző centrális életkora folyamatosan toódik jobbra, azaz a születések jellemzően később következnek be. 1990-ban 23 és 24 éves korban, két évtized múlva, 2010-ben 30 éves kor körül tetőzik a görbe, azaz 6-7 évvel jobbra került a gyermekvállalás legintenzívebb időszaka. Ezt követően, 2010 után nem látszik a görbe életkor mentén történő elmozdulása. Mindez arra utal, hogy az új évezred második évtizedének elejére a *halasztás befejeződött*, a *késői gyermekvállalási minta 30 év körüli* átlagos gyermekvállalási életkornál stabilizálódik.

1. ábra: Korszpecifikus termékenységi arányszámok 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015

Forrás: saját számítás, KSH népmozgalmi adatok alapján.

9 E mutató szerint az anya átlagos életkora gyermekvállalásakor 1980-ban 24,7, 1990-ben pedig 25,6 év volt. Két évtized alatt e mutató közel négy évvel nőtt, és 2011-ben 29,4-re emelkedett. (Az első gyermekvállalás életkora ugyanezen időszak alatt közel öt évvel emelkedett.) 2011-től már nem emelkednek az átlagéletkorok. Részletesebben lásd Spéder 2019: 47–48.

(A görbe alatti terület nagysága.) A TTA értékének megnevezése nélkül is jól látható, hogy az 1990-es évi kiinduló görbe alatti területhez az idő múlásával egyre alacsonyabb terület tartozik, azaz csökken a termékenység szintje. Azonban a TTA mutatószámainak ismerete nélkül nem tudjuk, hogy 2005-ben vagy 2010-ben volt-e nagyobb a görbék alatti terület, vagy éppen azonos volt.¹⁰ Az viszont jól kivehető, hogy 2015-ben a görbe alatti terület megnő, azaz a termékenység szintje magasabb, mint 2010-ben. Az, hogy a termékenység a halasztás időszakában csökken, természetes; jól követhető például, hogy a 25 évesek körében évről évre kisebb az ezer nőre jutó gyermekszám, mert közülük egyre többen halasztanak, azaz ebben az életkorban nem vállalnak gyermeket. Ha azonban csak halasztásról lenne szó, és mindenki 5 évvel halasztaná el a gyermekvállalást, akkor egy idő után a 30 évesek körében kellene érzékeltesen megnőnie a gyermekvállalási arányszámnak, ami azonban nem következik be.¹¹

(A görbe alakja.) A leginkább szembeűnő, hogy erőteljesen megváltozott a görbék alakja; a gyermekvállalás az életkor mentén egyre inkább „szétterül”, egyre kevésbé koncentrálódik az életút egy meghatározott időszakára, tehát megnőtt a gyermekvállalás időzítésének heterogenitása. A heterogenitás növekedése természetesen értelmezhető az individualizálódás megnyilvánulásaként. Kérdés, vajon arról van-e szó, hogy az életpálya intézményesen egyre kevésbé szabályozott, és/vagy az érintettek egyre kevésbé érzik, hogy az életpálya eseményei számukra egyre kevésbé „előírtak”. Azaz, egyre nagyobb szabadságuk van abban, hogyan időzítik a felnőtté válás kulcseményeit, ezen belül a szülővé válást, a további gyermekek vállalását (Beck 1986, Buchmann 1999)¹²

Második megközelítés: iskolai végzettség szerinti egységesülés és tagoltság

Az iskolai végzettség és a termékenység közötti viszonyok kutatása a demográfiában hosszú múltra tekint vissza és a különböző módszerekkel végzett kutatások számos izgalmas, egymást erősítő, de nemegyszer egymásnak ellentmondó eredménnyel jártak (Andorka 1987). Az elemzések többsége azt állapította meg, hogy a nők iskolai végzettségének emelkedésével a gyermekvállalási hajlandóság csökken. Ezt az eredményt leggyakrabban azzal magyarázzák, hogy a magas végzettségűek általában magasabb keresettel rendelkeznek, így körükben a gyermekvállalás magasabb használdozati költséggel (elmaradt bevételek), alacsonyabb életpálya-jövedelmekkel jár, illetve hogy a gyermekvállalás csökkenti a karrieresélyeiket is. A legújabb, főként a skandináv országokban végzett vizsgálatokban ugyanakkor nem található meg ez a negatív kapcsolat (Jalovaara et al. 2019). Ennek feltételezett oka egy másik mechanizmus, a jövedelmi hatás működése, illetve a gyermekellátó intézmények kiépültsége. A magas végzettség ugyanis nemcsak magasabb elszalasztott jövedel-

10 Ha ez utóbbiról van szó, a TTA mindkét évben 1,3 volt.

11 A TTA-ban, azaz a görbék alatti terület nagyságának időzítés (halasztás vagy előrehozás) okozta torzulását a „kiigazított termékenységi arányszám” szűri ki. Erről részletesebben vö. Bongaarts–Feeny 1998, Berde–Németh 2015.

12 Jelenlegi vizsgálatunk szempontjából nem lényeges, ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy legutóbbi elemzéseinkben (Kapitány–Spéder 2018, Kapitány 2018) a termékenységi magatartás bipolárisává válására utaló jeleket is találtunk.

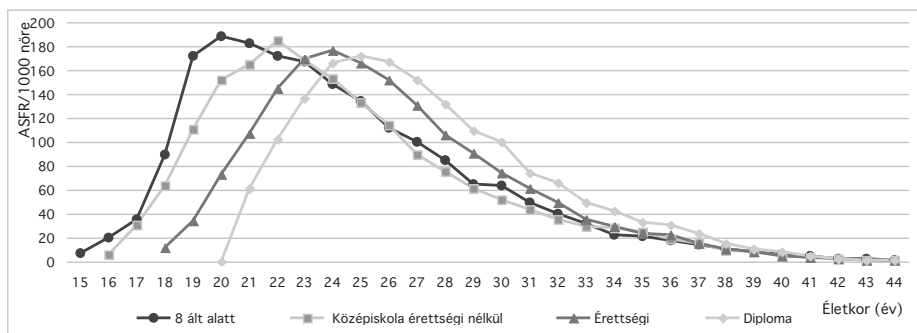
met, de ténylegesen magasabb jövedelmi státuszt, és így relatíve alacsonyabb gyermekellátási költségeket jelent; a bölcsődék és óvodák pedig megkönnyítik a család és munka összeegyeztetését. Meg kell jegyezni, hogy az iskolai végzettség hatására vonatkozó eredmények eltérő volta következhet a termékenységi magatartás eltérő aspektusainak (első, második vagy további gyerekek időzítése, adott kohorszok termékenysége, befejezett gyerekszám) vizsgálatából is, illetve abból, hogy az iskolai végzettség hatását nagyban befolyásolja az adott országra jellemző családpolitikai rezsím, továbbá hogy milyen elképzelések uralkodnak a nemi szerepekről.

A hazai szakirodalom a szocializmus időszakát tekintve a termékenység iskolai végzettség szerinti homogenizálódását, az iskolai végzettség szerinti különbségek halványodását emeli ki (Klinger 1995). A népszámlálási adatok segítségével az egyes életkori csoportokat vizsgálva Andorka Rudolf megállapította, hogy noha az alapfokú végzettségűek termékenyége a legmagasabb, a magas végzettségűek befejezett termékenysége is növekedett és elérte, majd 1990-ben meg is haladta a középvégzettségűek befejezett termékenységét (Andorka 1996).

Az iskolai végzettség szerinti korszpecifikus ráták a népszámlálások évében vizsgálhatók meg megbízhatóan, ugyanis ekkor van pontos képünk arról, hogy a termékeny életkorban lévő népesség milyen iskolai végzettséggel rendelkezik. Ahogy már jeleztük, amikor a korszpecifikus arányszám iskolai végzettség szerinti eltéréseit vizsgáljuk, akkor a termékenység szintbeli különbségei (a TTA-nak megfelelő mutató) helyett nagyobb hangsúlyt helyezünk a görbék csúcsosodására (medián) és a görbék alakjára (időzítés szerinti variancia).

Mi jellemezte tehát a nők iskolai végzettség szerinti termékenységi magatartását 1990-ben? A kohorszspecifikus arányszámokat iskolai végzettség szerint „összekötő” görbéink nagy fokú hasonlósága tűnik ki (2. ábra). A görbék ugyan eltérő életkorban indulnak, de minden esetben meredeken emelkednek, majd a csúcstól gyors csökkenést követően lelassulnak és végül lecsengenek. A legszembetűnőbb különbség a jobbra tolódás, azaz a késleltetés, mind a görbék indulásában, felívelésében, mind pedig a medián életkort tekintve. A későbbi indulás legnyilvánvalóbb oka, hogy a különböző iskolai végzettségűek eltérő életkorban fejezik be az iskolai pályafutásukat, így a gyermekvállalás „valós” kockázati periódus, amikor a gyermekvállalás reális opció, eltérő időpontban kezdődik. (Ehhez illeszkedően az első gyermek vállalásának átlagos életkora 1990-ben, iskolai végzettség szerint rendre: 20,6; 22,1; 24,1 és 27,0 év.) A részletesebb vizsgálat persze felfedi, hogy a görbék meredeksége és lefutása között is vannak különbségek. Mégis azt érdemes rögzíteni, hogy az *iskolai végzettség szerinti különbségek* – különösen, ha figyelembe vesszük a 70-es évekbeli eltéréseket (Andorka 1987) – *elenyészőek*. Ha a korszpecifikus arányszámokat összegezzük, akkor iskolai végezettség szerint az elemi szintről indulva 1990-re a következő végzettségspecifikus TTA-kat kapjuk: 1,97, 1,78, 1,70, 1,70. Azaz a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű nők gyermekszáma közötti eltérés 0,27 volt.

2. ábra: Korszpecifikus termékenység iskolai végzettség szerint, 1990

Forrás: KSH Népszámlálás 1991, saját számítás.

Az új évezred első évtizedében született munkákban, ahol az iskolai végzettséget és a termékenységet vizsgálják (Bartus et al. 2012, Husz 2006, Spéder 2003), alapvetően a termékenység szintjére koncentráltak, és az elemzések óvatosak voltak, hiszen az átalakulás ekkor még intenzíven folyt. A halasztás az alapfokú végzettségeket kivéve az összes többi iskolai végzettség esetében tetten érhető volt. Husz az 1990 és 2001 közötti időszak elemzése alapján arra jutott, hogy 2001-ben az érettségivel rendelkezők között a legalacsonyabb a termékenység. Körükben egyértelműen jelen volt a halasztás és a kevesebb gyermek vállalásának (stopping) hatása, ám felhívta a figyelmet, hogy az iskolai expanzió a ténylegesnél alacsonyabb szintűnek mutatja a végzettségi csoport gyermekvállalási hajlandóságát. A humán tőke felétékelődése alapján végül mégis a magasabb iskolai végzettségűek termékenységi visszaesését (erőteljesebb stopping) tartja valószínűbbnek (i. m.: 58–63.). Korábbi tanulmányunkban egy előreszámítást felhasználva arra utaló jeleket találtunk, hogy a középső iskolai végzettségben lesz a legnagyobb a visszaesés, és az iskolai végzettség és a termékenység szintje között egyfajta tükrözött J alakú kapcsolat jön létre (Spéder 2003: 109 ff.). Milyen következtetésre juthatunk tehát az iskolai végzettség szerinti korszpecifikus ráták időbeli összehasonlításával?

A különböző iskolai végzettséggel rendelkezők gyermekvállalási magatartásának megváltozását a két népszámlálási időpont (1990 és 2011) közötti összehasonlítással végezzük el. A mintaváltás szempontjából különösen szerencsés a két évtized összehasonlítása. Érvelésünk szerint az 1990-es év egyértelműen az államszocializmus utolsó időszakának reprodukciós viszonyait tükrözi. Noha 2011-ben a termékenységi magatartás átalakulását nem tekinthetjük teljesen befejezettnek, az adott év jellemzői mégis jól jelzik, hogy milyen új *végzettségspecifikus gyermekvállalási magatartások kristályosodnak ki*. Ezt megerősíti a 2016-os mikrocenzus segítségével végzett elemzésünk (Kapitány–Spéder 2018) is, amely 2011 és 2016 összehasonlításakor mérsékelt módosulást mutatott ki.

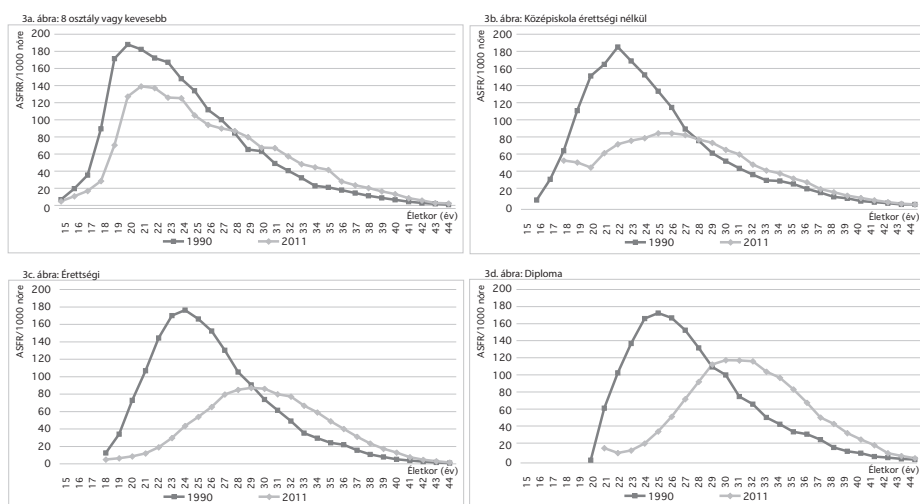
Egyértelmű magatartás-változás tárul elénk, ha a legmagasabb iskolai végzettség szerint számoljuk ki és hasonlítjuk össze az 1990-es és a 2011-es korszpecifikus termékenysé-

gi arányszámokat. A módosulás csaknem minden iskolai végzettségi szintet érint, és egyben az is szembetűnő, hogy a változások jellege lényegileg tér el egymástól (vö. 3. ábra).

A legkevésbé a *csak alapfokú* képzettséggel rendelkezők magatartása változott meg, bár a ráták többnyire és leginkább a legfiatalabbak körében csökkentek (3.a.). Az e csoportba tartozók közül nagyon sokan igen korán (a 20-as éveik legelején) vállalnak gyermeket, és gyermekvállalási hajlandóságuk ezt követően is csak mérsékelt ütemben csökken. A születési sorrend szerinti differenciálás rámutathatna arra, hogy közülük nagyon sokan korábbi életszakaszukban vállalják második, harmadik és további gyermekeiket, és így magas gyermekszámot érnek el.¹³

A legérzékenyebb és talán legmeglepőbb *alakváltozáson az alsó-középréteg* (szakmunkás végzettséggel rendelkezők) gyermekvállalási profilja ment keresztül. Korábban, 1990-ben termékenységi pályájuk nagyarányú korai gyermekvállalással indult, amely az életkor emelkedésével párhuzamosan viszonylag gyorsan és meredeken csökkent. Két évtized elmúltával viszont sokkal alacsonyabb szintű és „szétterjedt” (szórt) gyermekvállalási gyakorlattal találkozunk. Kijelenthetjük, hogy 2011-ben e csoportnak a leheterogénebb a gyermekvállalási magatartása. Az alsó-középhezlyeztűek között vannak korai és késői gyermekvállalók is, és nem találunk igazán kiemelkedő életkori módozst sem. Számokban kifejezve: a 2011-ben 21–31 évesek 11 évjáratát összehasonlítva, a gyermekvállalás intenzitása közel áll egymáshoz. A legmagasabb (84,14%) és a legalacsonyabb (59,44%) közötti eltérés kevesebb mint 25 ezrelék.

3. ábra: Korspecifikus termékenység az egyes iskolai végzettségi csoportokban, 1990, 2011 (%)

Forrás: saját számítás, KSH a népszámlálás és a népmozgalmi adatok felhasználásával.

13 Megjegyezzük, hogy a 2016-os mikrocenzus adatainak felhasználásával végzett elemzés szerint az alapfokú végzettségűek gyermekvállalási korprofilja még közelebb került az 1990-es korprofilhoz, hiszen a fiatalokúak korspecifikus arányszáma 2011 és 2016 között lényegesen megemelkedett. (A 21 évesek körében például 177,12%-ra.)

Az érettségivel rendelkezők (felső-középvégzettségűek) gyermekvállalásának mintázata is átalakult¹⁴ és megváltozott görbéjük hasonlít leginkább a teljes reprodukív korban lévő női népesség görbéjéhez. A gyermekvállalás intenzitása csökkent, a centrális életkor későbbre tolódott, a görbe elnyúltabbá vált (3c. ábra). 1990-ben a 24 évesek körében 176,16 az ezer nőre jutó gyermekszületés (%), míg 2011-ben a 29 évesek körében 87,02 ‰ a mutató értéke. Két évtized elteltével a modális életkor 5 évvel magasabb lett, és a modális életkorú nőkhöz tartozó ezer nőre jutó gyermekszám értéke feleakkora, mint 1990-ben.

A felsőfokú végzettségűek gyermekvállalásának intenzitása 1990-ben a 25. életévben volt a legmagasabb, és noha annak értéke a többi végzettségi szinthez képest alacsonyabb, a 172,16‰ alig marad el az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében jellemző legmagasabb értéktől. A termékenységi mutató értéke 21 éves kortól meredeken ívelt felfelé, majd azt követően fokozatosan csökkent. Két évtized elteltével a görbe alacsonyabb, más iskolai végzettséghez viszonyítva „koncentráltabb” és talán a legkevésbé heterogén. Az érettségizettektől alig különbözik, ám attól egyértelműen magasabb és „karcsúbb”. A felsőfokú végzettségűekre jellemző leginkább, hogy gyermekvállalásukat rövid életkori fázisra, 28–34 éves korukra koncentrálják.

Nem állíthatjuk azonban, hogy a kor- és végzettségspecifikus termékenységi arányszámok nem módosultak 2011 óta, és azt sem, hogy nem fognak változni a jövőben, hiszen a termékenységi magatartás átalakulása 2011-ben még nem fejeződött be teljesen. Véget ért ugyan a halasztás általános, mindent átható folyamata, ám azt általában a visszapótlás (recuperation) időszaka követi, ami főképpen az idősebb életkorúak, a jóval 30 év feletti korszpecifikus arányszámait módosíthatja érdemben. Ezzel összhangban van, hogy 2011-et követően, ha csak kismértékben is, de nőtt a TTA, ami az arányszámok és a görbék emelkedésében jelenik meg.

Amennyiben a 2011-es iskolai végzettség szerinti *termékenységi szint* megállapításához összegezzük a kor- és végzettségspecifikus arányszámokat, akkor *egy tükrözött J alakú* összefüggést kapunk: a középső végzettségűek termékenysége a legalacsonyabb, az elemi végzettségűeké és a felső végzettségűeké a legmagasabb. (Az értékek rendre: 1,70, 1,21, 1,05, 1,30). Noha ezek az értékek is tovább változhatnak, illetve az érettségizettek értéke némileg alulbecsült (lásd 13. lábjegyzet), úgy véljük, hogy az iskolai végzettségi szintek szerinti relációk a jövőben nem fognak teljesen átalakulni.

Összességében azt a következtetést vonjuk le, hogy a termékenységi magatartás az időzítés heterogenitását tekintve, de a görbék alatti terület nagysága (a termékenység szintje) szempontjából is *tagoltabbá, státuszhoz kötöttebbé* vált. Az alacsony végzettségűek, akik a gyermekvállalási korban lévők szűkülő és így egyre szelektívebb csoportját képezik, fiatal és magas gyermekvállalási mintával rendelkeznek,

14 Itt meg kell jegyeznünk, hogy a 19–23 évesek „valós” magatartását és különösen annak összehasonlítását akadályozza a vizsgált időszakban végbemenő masszív felsőfokú iskolai expanzió, ami elsősorban ezt a csoportot és korosztályt érinti. Az iskolai expanzió a „kockázati népesség” kiterjedtségére van hatással, hiszen a 19–23 évesek egyre növekvő része lesz felsőfokú végzettségű, és mivel a képzésben lévők nagyon ritkán vállalnak gyermeket, a korszpecifikus ráta e csoportban és jelzett életkorúak körében „alulméri” a termékenységi arányokat.

ami az elmúlt negyedszázadban alig változott. A legerőteljesebb változás – mennyiségi csökkenés és a heterogenitás növekedése – a középvégzettségűek körében érzékelhető. Mindkét középvégzettségű csoport centrális arányszáma alacsonyabb, mint a diplomával rendelkezők maximális értéke. Elképzelhető ugyan, hogy végzettségspecifikus TTA-juk a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkétől alig fog különbözni, de a TTA ekkor el fogja fedni, hogy a csak szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők gyermekvállalásának időzítése igen heterogén.

A reprodukzív korú női népesség korszpecifikus termékenységi arányszámainak időbeli alakulását nyomon követve felvetettük annak lehetőségét, hogy a magatartásváltozást (növekvő heterogenitás) az individualizálódás megnyilvánulásának tekintsük. Az előbbieken bemutatott összefüggések azonban arra világítottak rá, hogy a magatartások ma sokkal inkább státuszhoz kötöttek, így azokat *státuszdifferenciálódásként* (kikristályosodásként) érdemes leírni, azaz félrevezető lenne azt az individualizálódás megnyilvánulásaként értelmezni. Ugyanakkor egyes iskolai végzettségi csoportokon belül, főképpen a középvégzettségűek körében nőtt az első gyerek időzítésének heterogenitása.¹⁵ Kérdés, hogy ezt egyfajta individualizálódási jelnek tekintsük, vagy arról van szó, hogy e csoporton belül további jellegzetes magatartások összegződnek.

Kohorszperspektíva: az átalakulási folyamat generációs nyomvonalai

Perspektívát váltunk: a történeti idő és a társadalom egésze helyett az egymás után születő évfázatok termékenységi pályáját követjük és helyezzük el kronologikusan. Feloldjuk tehát azon feltételezésünket, hogy „amennyiben a gyermekvállalási hajlandóság nem változik”, és a változó gyermekvállalási gyakorlatot úgy követjük nyomon, hogy az egyes születési évfázatok évről évre idősebbek lesznek. Az egyes évfázatokhoz tartozó korszpecifikus ráták így azt mutatják meg, hogy egy-egy évfázat az adott életkorban, illetve az adott éltkorig hogyan viselkedett, a gyermektelenség részaránya és a befejezett termékenység pedig azt mutatja meg, hogy mi jellemző a termékenységi életpálya befejeződésekor.

Az egyes évfázatok által bejárt termékenységi pályák

Kiindulásként tekintsük referenciának az 1960-as évfázatot. Ők jól reprezentálják az államszocializmus utolsó időszakát, hiszen a gyermekvállalási pályájuk meghatározó szakasza a 80-as években, 20–30 éves koruk között valósult meg. Azt követjük nyomon tehát, hogy az adott évfázatok az egyes időpontokban milyen korszpecifikus értékeket mutattak; hogyan indul, ível fel, sűrűsödik be, majd hajlik vissza az egymást öt éves késéssel követő évfázatok termékenységi pályája (4. ábra).

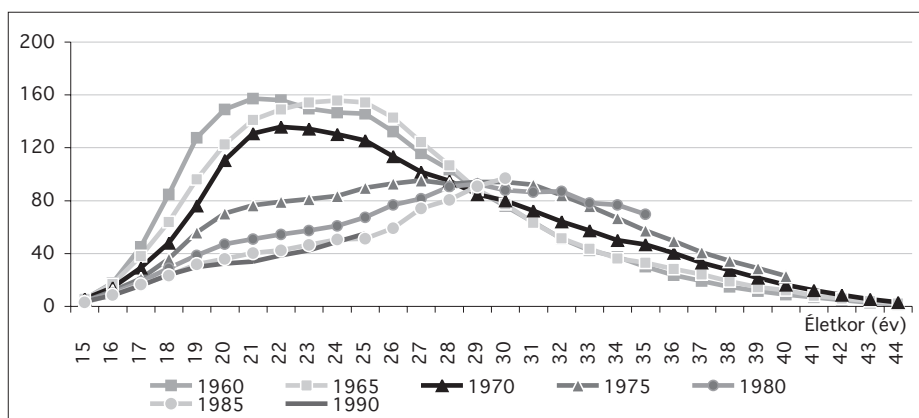
Szembetűnő, hogy az 1960-ban, 1965-ben és 1970-ben születettek gyermekvállalási pályája, azok alakja alig tér el egymástól, noha az 1970-ben születettek a rend-

¹⁵ A gyermekvállalás életkori heterogenitását az iskolai végzettség szerinti, átlagtól való átlagos eltéréssel mértük.

szerváltozás idején még csak 20 évesek voltak, így feltételezhető volt, hogy a rendszerváltás az ő családalapítási magtartásukra is hatással lesz, hiszen ezen női évjárat szülései alapvetően a rendszerváltozást követő időkben következtek be. Gyermekvállalási gyakorlatuk mintázata mégis inkább a rendszerváltás előtti időszak jellegzetességeit mutatja. Jól láthatóan először az 1975-ben születettek gyermekvállalási gyakorlata tér el a korábbiaktól. Bár magatartásuk az indulás időszakában, 1995-ig a korábbiakban ismertekhez hasonlóan alakult, azt követően megtorpant, és egy elnyúlt, centrális pont nélküli „fennsík” alakult ki, ami több mint tízéves stagnálást követően váltott lejtmenetbe. A később született évjáratok esetében, akik pályáját jelenleg kevésbé látjuk teljességében, újra kivehető egy centrális, sűrűsödési pont kialakulása, illetve feltételezhető a görbék elnyúlása.

Noha a törés a korábbi gyermekvállalási mintával az 1975-ös évjárat esetében válik nyilvánvalóvá, a változás ebben az évjáratban még nem teljeskörű. A görbe alakváltozása az 1980-ban születetteknel, sőt egészen az 1985-ös évjáratig folytatódik. Mivel az 1980-as és 1985-ös évjáratok közötti eltérés nem látszik radikálisnak, hajlunk arra, hogy a *80-as évek elején született évjáratokat tekintsük az új gyermekvállalási minta „első” megvalósítójának.*

4. ábra: Kohorsz- és korszecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), egyes születési évjáratok (1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985) körében (összes gyermek)

Forrás: saját számítás, KSH Termékenységi adattárból

Terjedő gyermektelenség

A gyermektelenség vizsgálata, az azt létrehozó folyamatok értelmezése és a gyermektelenség társadalmi összetételének feltárása mára a demográfiában szinte önálló kutatási ágazattá nőtte ki magát a (Hagestaad–Call 2007, Tanturi–Mencarini 2008, Mieltinen et al. 2015). A jelenség önmagában is elemzésre méltó, ám a termékeny-

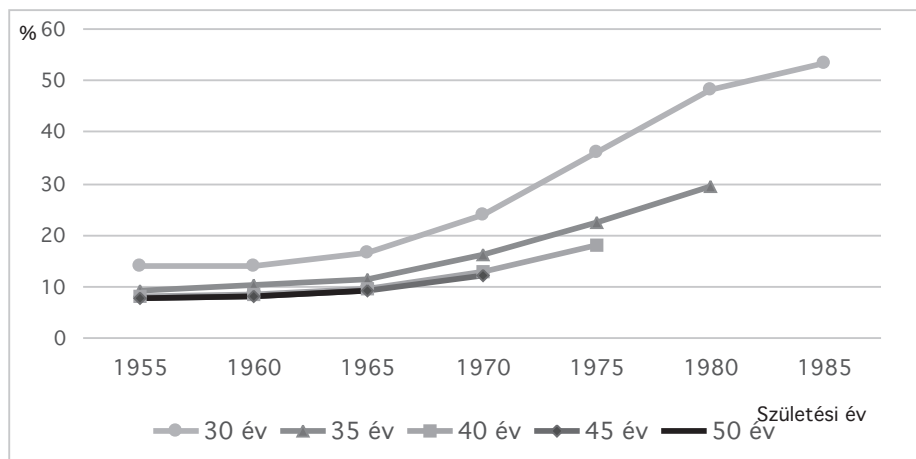
ségben betöltött „szintcsökkentő” szerepe miatt különösen érdekes az alacsony termékenység létrejöttében.

A gyermektelenség nem magyar jelenség, sőt Magyarországot és a volt szocialista országokat sokáig nem jellemezte magas gyermektelenség (vö. Miettinen et al. 2015, Sobotka 2017). Viszont Nyugat-Európa számos országában, különösen a német ajkú országokban régóta jelen van (Vö. Dorbritz–Ruckdeschel 2013), sőt a 20. század végén Olaszországban és Finnországban is jellemzővé vált (Tanturi–Mencarini 2008, Miettinen et al. 2015). Az összehasonlító vizsgálatokban, amelyek azonban általában megálltak a 60-as években született kohorszoknál, Magyarország egyelőre az alacsony gyermektelenségű országok körében szerepel. Ennek ellenére ma Magyarországon is kiemelt figyelmet érdemel ez a jelenség, mert egyértelműen terjed (Szalma–Takács 2012, Szabó 2015).

A gyermektelenség alakulását nyomon követő adataink az adott életkorban (30, 35, 40, 45 és 50 évesek) gyermektelenek részarányát mutatják (5. ábra). Az 1960-as és 1965-ös évjáratú nők kevesebb mint egytizede maradt gyermektelen, több mint kilenctizedének született (első) gyermeke. Az 1970-ben születettek körében néhány százalékkal magasabb a gyermektelenség, míg az 1975-ben születettek, bár termékenységi pályájukat 2015-ben még nem fejezték be, ekkor 9 százalékponttal magasabb aránnyal rendelkeznek, mint 60-as évjáratúak; 18 százaléknak 40. életévükig még nem született gyermeke. Frejka–Sardon (2003) azt becsülik, hogy a 40. életév után egy-egy évjáratban a gyermekek 1-2 százaléka születik. Ez alapján biztosak lehetünk abban, hogy az 1975-ben születettek körében a korábbi évjáratokhoz képest érdemben magasabb lesz a gyermektelen nők részaránya.

Ma még nyitott, hogy az 1980-ban és az azt követően születettek – az adatgyűjtés lezárásakor harmincasok – gyermekvállalási karrierje hogyan alakul, ám okunk van azt feltételezni, hogy a szülővé válás arányában nem fogják „felülmúlni” az 1975-ös generációt. Ha ez így lesz, akkor a mai harmincasok gyermektelensége a húsz százalékot is megközelítheti vagy akár el is érheti, ami már európai összehasonlításban is magas gyermektelenségnek minősül. Feltételezésünk azon alapul, hogy az egyre fiatalabbak körében az egyes generációk adott életkorra jellemző gyermektelensége mértékét illetően nyíltnak látszik az olló. Míg például az 1975-ös évjáratokban 35 évesen 13,6 százalékponttal voltak kevesebben a gyermektelenek, mint 30 éves korukban, ugyanez a százalékos különbség az 1980-as évjáratban 18 százalékpont körüli nőtt. Nem lehetetlen persze, hogy az olló záródjon, ehhez azonban arra lenne szükség, hogy az 1980-ban és később születettek körében a harmincas éveik során emelkedjen a szülővé válók részaránya.

5. ábra: A gyermektelen nők részaránya az egyes születési évjáratokban, különböző életkorokban

Forrás: saját számítás, KSH Termékenységi adattár.

Nem feladatunk itt a gyermektelenséget kialakító mechanizmusok átfogó tárgyalása, ám a termékenységi változások meghatározó „motorjával”, a halasztással mégis helyénvaló foglalkoznunk. A halasztást általánosságban szokás tárgyalni, pedig az elsősorban a szülővé váláskor, az első gyermek vállalása vagy elhalasztása dilemmája alkalmával kulcskérdés. Azok a körülmények ugyanis, amelyek a halasztást motiválják – egyik oldalról az elhúzódó képzési idő és a munkapiacra való belépés nehézségei, másrészt a szülővé válással versenyző életcélok (munkavállalás, karrier, szabadidőeltöltés) –, alapvetően a szülővé válással vannak konfliktusban. Az első gyermeket követően ugyanis az említett alternatív opciók nagyban beszűkülnek, ezért a halasztás elsősorban a szülővé válás időzítésében meghatározó. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a szülővé válás minél későbbi életkorra való halasztása fokozatosan növeli a gyermektelenség esélyét. Egyrészt az életkor növekedésével nőnek a biológiai kockázatok: 35 éves kort követően lassan, a 40. életév után pedig rohamosan nő a termőképesség (Leridion 2008, idézi Kapitány 2010). Ezt megerősíti Szalma Ivett és Takács Judit mélyinterjú vizsgálata, amelyből többek között kiderül, hogy az életkor növekedésével nő a sikertelen teherbeesés esélye (Szalma–Takács 2012), Kamarás pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az életkorral nő a magzati elhalálozás kockázata is (Kamarás 2012). A biológiai óra ketyegése másrészt azzal a veszéllyel jár, hogy ha az első gyermek vállalása túl sokáig halasztódik, az érintettek szándékaik ellenére sem tudják majd megvalósítani gyermekvállalási terveiket, így végül gyermektelenek maradnak.

Szabó Laura népszámlálási adatokon végzett elemzései (Szabó 2015, 2019) lehetővé teszik, hogy a gyermektelenséget iskolai végzettség szerint is megvizsgáljuk. A magas iskolai végzettségűek körében – a várakozásoknak megfelelően – mindig magasabb volt a gyermektelenség, mint a középső vagy az alacsony iskolai végzett-

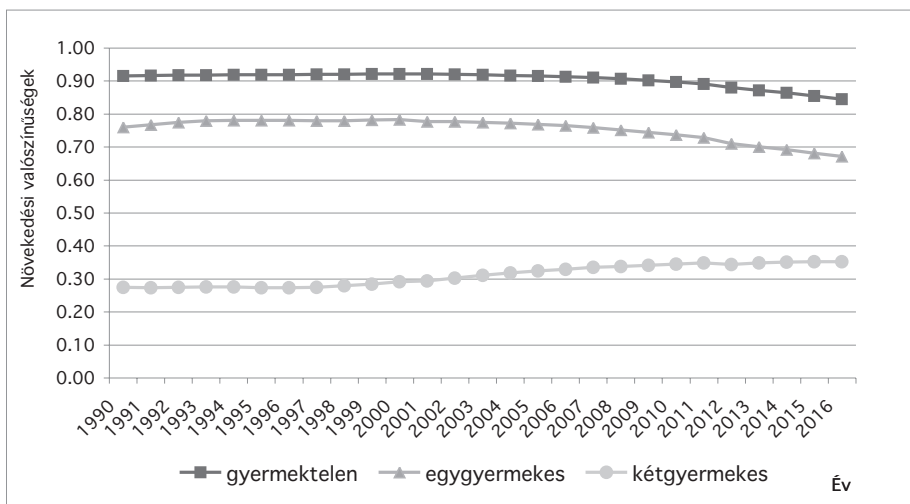
ségűek között. Ez még a 60-as években születettek körében is jellemző volt, akiket nagyon alacsony (10 százalék alatti) gyermektelenség jellemezett. A gyermektelenség növekedésével alig változott annak társadalmi profilja: a gyermektelenség mértéke az iskolai végzettséggel párhuzamosan emelkedik.¹⁶

Gyermekszám szerinti pluralizálódás

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy mennyiben változott a nők családnagyság szerinti megoszlása. A családnövekedési valószínűségi mutató azt méri meg, hogy a termékenységi életpályájukat (már majdnem) befejező, 40–44 éves nők milyen eséllyel vállaltak legalább egy gyermeket (azaz nem maradtak gyermektelenek), továbbá az egy gyermeket már vállaltak milyen eséllyel lettek kétgyermekesek, hogy a kétgyermekesek milyen eséllyel lettek nagycsaládosok (háromgyermekesek), és így tovább.

E mutató változásai egyértelmű átalakulást, a végső *gyermekszám szerinti pluralizálódást* jelzi. Az előbbieken már részletesen ismertettük, hogy Magyarországon egyértelműen nőtt a gyermektelenség aránya. Ez jól látszik ábránkon is, hiszen az első gyermeküket vállalók aránya az ezredfordulón megfigyelhető 92 százalékról 84 százalékra csökkent.

6. ábra: Családnövekedési valószínűsége Magyarországon, 40–44 évesek, 2000–2016

Forrás: KSH, Népmozgalmi adatok; KSH, Termékenységi adattár.

Az első gyermeket követően másodikat is vállalók részaránya 78 százalékról 67 százalékra esett vissza. Másként fogalmazva: komoly mértékben nő az egy gyermeket követően „megállók” (stopping) aránya.¹⁷ Végül a rendszerváltáskori 25 százalékról

¹⁶ Szabó egy korábbi munkájában a magas végzettségű, nagyvárosi (budapesti) női népesség mellett a lakásviszonyokat tekintve hátrányos helyzetű és vidéken élő nők körében is átlag feletti gyermektelenséget lát (Szabó 2015).

¹⁷ A jelenség általánosan jellemző a régióban; lásd Zeman et al. 2018.

az ezredfordulóra 27 százalékra, majd 2016-ra 35 százalékra emelkedett a két gyermek után harmadikat is vállalók részaránya (vö. 6. ábra). E három változás eredményeként komolyan csökkent a kétgyermekes családok részaránya. A gyermektelenek, az egygyermekesek, a kétgyermekesek és a három- és többgyermekesek aránya ennek megfelelően a következőképpen alakult át:

1. táblázat: A 40–44 éves nők megoszlása termékenységük szerint, 1990, 2015

	1990	2015
gyermektelen	8,5	15,5
egygyermekes	22,0	27,8
kétgyermekes	50,5	36,8
három- és többgyermekes	19,0	19,9
Összesen	100	100

Forrás: saját számítás KSH (2015) adatai alapján

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nők gyermekvállalása gyermekszám szerint heterogénebb lett, egyfajta pluralizálódás következett be. Meghatározónak tartjuk, hogy noha a kétgyermekes családmodell továbbra is domináns,¹⁸ mégis óriási népszerűségvesztése következett be. Míg egy negyed évszázaddal ezelőtt e modell kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen volt, mára a hazai gyermekszám szerinti megoszlás csak alig több mint harmadát teszi ki. Ugyanígy említhetnénk azonban a gyermektelenség vagy az „egygyermekesség” növekedését is, ami a kétgyermekes családmodell kárára következett be; végül pedig azt is, hogy a sokgyermekesek részaránya Magyarországon nem változott.

A termékenységi adattár nem teszi lehetővé a társadalmi ismérvek szerinti vizsgálatot, így a családnagyság és a társadalmi státusz kapcsolatára csak óvatosan, de a sorrend (paritás) szerinti elemzésekből következtethetünk.¹⁹ Ezek alapján arra szorítkozunk, hogy más tényezőket (például vallásosság, kapcsolat felbomlása, társadalmpolitikai periódus) figyelmen kívül hagyva az *iskolai végzettség* szerinti eredményeket tekintsük át. A sorrend szerinti vizsgálatok alapján a legmagasabb végzettségűek körében marad el leginkább az első gyermek vállalása, azaz jellemző leginkább a gyermektelenség. Az első gyermek megszületését ugyanakkor a magas végzettségűeknél követi leginkább és leggyorsabban a második gyermek vállalása. Az egygyermekes család viszont a közepes végzettségűek között a legjellemzőbb. Végül a harmadik gyermek vállalásában az alacsony státuszúaknak van a legnagyobb esélye, ám a magas végzettségűek nagycsaládosává válásának még mindig nagyobb az esélye, mint a középvégzettségűeknek.

18 A szakirodalom részletesen taglalja, hogy a „mágikus kettes” szám, a „két testvér” a fejlett világban továbbra is elterjedt családideál, és ez a családnagyság minden országban domináns maradt (Sobotka–Beaujouan 2014).

19 Összefoglalónk az alábbi vizsgálatokon alapul: Aassve et al. 2006, Oláh 2003, Oláh et al. 2016, Spéder et al. 2019.

A gyermektelenség évjáratok szerinti vizsgálata és a termékenységi pályájuk végén járó nők (40–44 évesek) befejezett gyermekszám szerinti megoszlásának áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy a családnagyság szerinti megoszlás ma sokkal heterogénebb, mint az a szocializmus időszakához rendelhető megoszlás volt. Ez a változás, a gyermekszám szerinti növekvő variancia újfent a gyermekvállalási döntések nagyobb szabadságára utal, azaz az individualizálódás jelének tekinthető. Egyes kutatási eredmények ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy a gyermektelenség illetve egyes családnagyságok bizonyos társadalmi helyzetekhez jobban kötődnek, így további elemzések szükségesek a családnagyság és társadalmi szerkezetek kapcsolatának feltárásához.

A termékenység csökkenése vagy szintváltása

Élesen eltérő kép tárul elénk a termékenység szintjéről és annak változásáról, ha összevetjük az adott évi korszpecifikus arányszámok alapján képzett teljes termékenységi arányszámot (TTA) a születési évjáratok végső termékenységet a nők 50 éves korában „mérő” befejezett termékenységi arányszámmal (BTTA). Különbözőségük nem ismeretlen (Kamarás 1997, Haug 2003), értelmezésük pedig éppen akkor izgalmas, ha eltérő történetekre utalnak.

Mint tudjuk, a *teljes termékenységi arányszám (TTA)* azt mutatja meg, hogy egy nő élete folyamán átlagosan hány gyermeket szülne, ha az adott évet jellemző termékenységi viszonyok *állandósulnának, azaz nem változnának meg*. A termékenységi viszonyok azonban ritkán állandóak, a TTA aktuális értéke pedig egyszerre függ az időzítéstől és attól, hogy nő vagy csökken a gyermekvállalási hajlandóság.

Széles körben ismert, hogy a hazai TTA a második világháborút követően hektikusan változott (vö. 7. ábra), a csökkenő időszakokat, egyes családpolitikai intézkedéseket követően, vélhetően azok eredményként, növekedés váltotta fel, amit aztán újra a csökkenő tendencia térnyerése követett (Kamarás 1997, 2001). Reális alapja van tehát annak, hogy a TTA alakulását tekintve a második világháború utáni időszakot a csökkenés tendenciájával írjuk le, amelyet a népesedéspolitikai intervenciók következtében egy-egy növekedési időszak szakított meg. Ezen értelmezésben a rendszerváltozás, az 1989–90-es időpont nem jelez éles cezúrát a TTA alakulásában, és az azt követő változások a korábban megmutatkozó csökkenési tendencia folytatásaként (is) értelmezhetőek. Ezen értelmezés szerint a második világháborút követően folyamatosan csökken a termékenység szintje, amit csak egyes társadalmi intervenciók tudtak, de csupán átmenetileg megtörni.

A *befejezett teljes termékenységi arányszám (BTTA)* a születési évjáratok szerint mutatja meg, hogy egy-egy nő teljes termékenységi karrierje alatt átlagosan hány gyermeket vállal. A BTTA számszaki vizsgálata nélkül is jól láthatóan egy a fentiek-től eltérő történet bontakozik ki. A mutató az 1934-es évjáratig (1969-ben mutatjuk az 1,91-es befejezett termékenységet) követ csökkenő tendenciát. Ez után kisebb

emelkedések és csökkenések követik egymást, de a mutató az 1,90 és 1,99 közötti sávban mozog, míg nem az 1953-as évjárat után lassan kúszik felfelé, és az 1965-ös évjáratig a 2,00 feletti értéken marad. A néhányévi stagnálást követő növekedés, ahogy azt már tudjuk, 2000 körül a 60-as évjáratok körében tetőzött. Ugyanakkor ezen évjáratok szülővé válása a rendszerváltást megelőző időszakban történt meg, sőt a további gyermekek többsége is megszületett, hiszen a gyermekvállalás átlagos életkora 25,2 év volt. Összességében tehát két tucat évjárat befejezett termékenysége nemhogy nem csökkent, hanem valamelyest növekedett is. Ezen évjáratok 1960 és 1985 között voltak 20 évesek, és 1965 és 1990 között 25 évesek. Mindezek alapján az államszocializmus második időszakát olyan reprodukciós rend uralta, amely megfelelt az egyszerű reprodukció kívánalmainak.

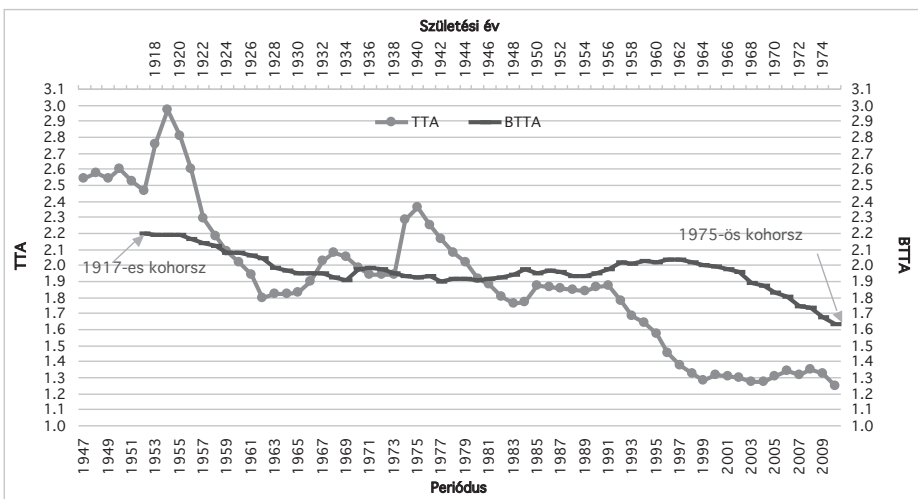
A népesedéspolitikai intézkedések természetesen szerepet játszottak abban, hogy a termékenység csökkenése megálljon, a befejezett termékenység stabilizálódjon. Nem véletlen, hogy Andorka ezt a periódust „az aktív népesedéspolitika” időszakának tekinti (vö. Andorka 1987). Ugyanakkor a népesedéspolitikai beavatkozást nem tekintjük se egyedinek, se különlegesnek, hiszen a gazdaságba és társadalomba való „politikai beavatkozás” értelmezésük szerint az államszocialista rendszer lényegét, szerves alkotóelemét képezte, és a népesedéspolitikai beavatkozás csak egy volt a sokféle ágazati és funkcionális politikai (például foglalkoztatáspolitikai, kereset- vagy árszabályozás stb.) beavatkozások között, azaz a szocialista reproductív rend immanens részét képezte. Vagyis félrevezetőnek tartjuk azt az érvelést, hogy a népesedéspolitikai beavatkozások nélkül a szocializmust a termékenység szintjének csökkenő tendenciája jellemezte volna, mint ahogy nem indokolt felvetni, hogy hogyan alakultak volna a keresetek a bér- és keresetszabályozás folyamatos átalakítása nélkül. Az államszocialista termékenységi stabilitására utal tehát a szülővé válás és a gyermekvállalás életkori koncentrációja, viszonylagos homogenitása, és a befejezett termékenység stabilizációja.

Azt hangsúlyoztuk, hogy a TTA és a BTTA nem szükségszerűen esik egybe, ugyanakkor hosszú távon nem is állhat szemben egymással; a TTA tartós elmozdulása „nyomot hagy” a BTTA alakulásán is. A TTA „mélyrepülése” a kilencvenes évek közepén vette kezdetét, és értékének több mint egy évtizeden keresztül 1,3-es szinten való stagnálása közismert (vö. 7. ábra). Tudjuk, hogy a széles körben gyakorolt halasztás a TTA szükségszerű csökkenésével jár együtt (Bongaarts–Feeney 1998, Berde–Németh 2014). A „kiigazított TTA” 2005-ig azt jelezte, hogy a TTA szinte kizárólag a halasztás miatt csökkent, és csak azt követően mutatta a születések (végleges) elmaradását. Azt is tudtuk, hogy az aktuális termékenység a halasztás befejezését követően a „bepótlás” következtében el fog emelkedni az 1,3-as szintről, ám hogy milyen szintre emelkedik, ahhoz kevés fogódzónk volt. Az egyik lehetséges támpont a rendszerváltást követően szülőképes korba lépő évjáratok, az 1975-ben

és az után születettek termékenységi pályájának követése, azok összevetése a korábbi évszázadok termékenységi pályájával (kumulált termékenységi adataival).²⁰

Az adatok szerint az 1975-ben születettek 43 éves korukban 1,63-os átlagos („végső”) gyermekszámmal (BTTA) rendelkeznek (vö. 7. ábra), emellett azt becsüljük, hogy ezen érték növekedése az elkövetkező néhány évben minimális lesz, így 1,7 körüli, de inkább az alatti értéket ér majd el. Azt is tudjuk, hogy az 1980-ban születettek elmaradása az 1975-ös évszázadokhoz képest is lényeges volt. Azaz 1970-es évek második felében született, illetve az azt követő évszázadok befejezett termékenységi szintje érdemben (becslésink szerint 0,3-mal) el fog maradni a korábban az egyszerű reprodukció szintjét alulról megközelítő értéktől. Mivel azt feltételezzük, hogy az 1980-ban születettek termékenységi magatartása már illeszkedik a gyermekvállalás új körülményeihez, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az új viszonyok között jellemző termékenységi magatartás a korábbinál egyértelműen *alacsonyabb termékenységi szinten* stabilizálódik.²¹

7. ábra: A teljes termékenységi arányszám (TTA) és a befejezett termékenységi arányszám (BTTA) alakulása (1947–2010, illetve 1917–1975 évszázad²²)

Forrás: KSH népszámlálási adatok és Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Németország) and Vienna Institute of Demography (Ausztria). www.humanfertility.org (letöltve 2018. 11. 14).

20 Ezeket a mutatókat a terjedelmi korlátok miatt nem részletezzük, megtalálhatók Spéder 2019: 63–69.

21 A magyar BTTA fenti alakulása nemzetközi összehasonlításban sem egyedülálló. A bolgár BTTA jobban csökkent, míg a cseh BTTA a magyarhoz hasonlóan alakult, és hogy a cseh és a magyar közelít az osztrák szinthez (vö. Sobotka 2016). Ez egyben a francia és az észak-európai magasabb BTTA-tól való eltávolodást is jelenti. Ugyanakkor a dél-európai, valamint a kelet-európai, posztszovjet országokban a fentieknél jelentősebben csökkent a befejezett termékenység (Zeman et al. 2018: 655).

22 A demográfiai hagyományoknak megfelelően egyazon koordináta-rendszerben mutatjuk a TTA és a BTTA alakulást. Az első mutató időtengelye és a második mutató időtengelye között 35 év eltérést alkalmaztunk; a BTTA értékeket, amely a nők 50 éves korában jellemző nagyság, az évszázadok 35 éves korában jellemző időszak TTA értékével párhuzamosan ábrázoltuk. Konkrétan: az 1950-ben születettek BTTA értéke az 1985-ben jellemző TTA-val együtt szerepel az ábrán, bár végső értéküket csak 2000-ben érték el.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a demográfia leíró mutatószámait felhasználva vizsgáltuk meg a termékenységi viszonyokban utóbbi három évtizedben végbement változásokat. Megállapítottuk, hogy lényeges változás következett be a gyermekvállalás időzítésében, annak homogenitásában, a családméretben és a termékenység szintjében. A változásokat *mintaváltásnak* tekintjük, mert úgy látjuk, hogy egy viszonylag stabil termékenységi gyakorlatot egy másik stabil gyakorlat váltott fel. A szülővé válás és általában a gyermekvállalás 23., illetve 25. életkor körül sűrűsödő gyakorlatát 29. illetve 31. év körüli késői termékenységi gyakorlat váltotta fel. Megváltozott a szülővé válás (első gyermek vállalása), és általában a gyermekvállalás időzítésének heterogenitása; a korábban csúcsos, rövid életkori szakaszra eső gyermekvállalást mutató korszpecifikus termékenységi arányszám „szétterült”, ellaposodott, az első gyermek vállalásakor jellemző átlagos eltérés 3,3, évről 4,7 évre nőtt. Végül a korábban iskolai végzettség szerinti viszonylag homogén gyermekvállalási gyakorlat iskolai végzettség szerint *tagoltabbá, kikristályosodottabbá* vált. Iskolai végzettség szerinti különbségek nemcsak az időzítésben, de heterogenitásban és a termékenység szintjében is megragadhatók. Lényegesen megváltozott a termékenység családnagyság szerinti megoszlása; továbbra is a kétgyermekes családmodell a legelterjedtebb, ám sokat veszített dominanciájából. Ebben meghatározó szerepe van annak, hogy megnőtt a két gyermek előtt megálló (stopping-magatartás), a gyermektelenek és az egygyermekesek részaránya. Ennek következtében a kétgyermekesek növekvő gyermekvállalási hajlandósága (csak) azt segítette elő, hogy a többgyermekesek részaránya ne csökkenjen. Összességében csökkent a termékenység szintje, mérjük azt akár a periódushoz kötött, jelenleg alig torzított TTA-val vagy a befejezett termékenységgel (BTTA).

Új értelmezést javasoltunk a *termékenységi viszonyok korszakolásában* is, ami azon alapul, hogy mennyire stabilizálódott egy jellegzetes gyermekvállalási magatartás, és hogy kitűnik-e, hogy a szülőképes korban lévő nők és férfiak százezreinek gyermekvállalási döntései egy meghatározott minta körül sűrűsödnek, kristályosodnak ki. Elvetjük tehát azt az értelmezést, hogy a rendszerváltást követő időszakot egy hosszú távú csökkenés folytatásának tekintsük, hiszen az államszocializmus időszakát stabil és relatíve homogén termékenységi gyakorlat, továbbá az egyszerű reprodukcióhoz közeli termékenységi szint jellemezte. Az azt követő nagyarányú termékenységszűkülés az átmenet következménye. Az új termékenységi minta csak valamikor az évezred második évtizedének elején mutatkozott meg, és elsőként az 1980 után született női évjárat körében lehet (majd) teljességében tetten érni. Mély társadalmi és gazdasági változások, erőteljes társadalmpolitikai intervenciók persze további változásokat generálhatnak, ám azt feltételezzük, hogy ez az új magatartás illeszkedik az új társadalmi és gazdasági körülményekhez, és stabilan fenn fog maradni.

Eredményeink segítenek az individualizációs folyamat relevanciájának megítélésben, bár nyilvánvaló, hogy a gyermekvállalási gyakorlat a családi viszonyok

meghatározó, mégsem kizárólagos eleme. Tagadhatatlan, hogy a gyermekvállalási gyakorlat heterogénebbé vált, és bemutattuk a családnagyság szerinti pluralizálódást. Ezek az individualizálódás felerősödésére utalnak. Ugyanakkor feltártuk, hogy ma a termékenységi magatartás sokkal inkább iskolai végzettségi státuszhoz kötött, mint az államszocializmusban volt. Akkor is ez tekinthető a meghatározó tendenciának, ha egyes iskolai végzettségi csoportokon belül nőtt a heterogenitás, amit individualizálódási részfolyamatként is értelmezhetünk. A paritás szerinti elemzések egyes eredményi arra utalnak, hogy a végső gyermekszám esetében is lehetnek iskolai végzettség szerinti kristályosodási pontok. Mindezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a családalapítás területén az 1989–1990 utáni negyed évszázadban *nem az individualizálódás, hanem a tagolódás volt a meghatározó folyamat*. Günter Burkart az USA demográfiai mutatóit felhasználva mutatott rá az individualizációval ellentétes tendenciák relevanciájára (Burkart 1998),²³ mi a piacgazdaság újbóli térnyerése („rekapitalizálódás”) teremtette körülmények között tártuk fel az iskolai végzettség menti tagolódás tendenciáját. Eredményink nem illeszkednek Beckék konstrukciójába, ahol a társadalmi átmenet modernizálódási nekilendülésként értelmezhető, amivel párhuzamosan az individualizálódás felerősödése a családformálódásban, így a termékenységi gyakorlatban is teret nyer (Beck–Beck–Gernsheim 2000). Eredményink nem kérdőjelezzik meg Beck elméletét, hiszen a társadalmi változás egy részfolyamatát ragadtunk csak meg, ám felhívják a figyelmet arra, hogy az individualizációt nem tekinthetjük kizárólagos, mindent átható folyamatnak, továbbá hogy érdemes vizsgálni: a növekvő választási lehetőségek idején, a biográfiai opciók megnövekedése közepette kialakulhatnak-e tagolódási tendenciák.

Természetesen nem gondoljuk, hogy elemzésünkkel teljes körű képet adtunk a gyermekvállalási magatartás átalakulásáról, hiszen lemondtunk a párkapcsolati magatartásban bekövetkezett változások és a gyermekvállalás kapcsolatának taglálásáról, ezzel a házasságon kívüli születések megváltozott szerepéről is. De nemcsak arról nem esett szó, hogy a gyermekek ma sokkal nagyobb arányban születnek élettársi kapcsolatban, hanem arról sem, hogy egy nő vagy férfi összes gyermeke ugyanabban a párkapcsolatban született-e, vagy sem. Azaz a párkapcsolat stabilitásához és a szekvenciális kapcsolatokhoz milyen termékenységi gyakorlat kapcsolódik. Továbbá nem tértünk ki arra sem, hogy a gyermekvállalás az életpályán belül, más kulcseseményekhez viszonyítva milyen helyet foglalt és foglal el. Számtalan további kutatási feladat áll tehát még előttünk.

23 Nem hallgathatjuk el, hogy Huinink és Wagner ugyanebben a kötetben a párkapcsolatok pluralizálódását találja, amely illeszkedik a becki koncepcióhoz (Huinink–Wagner 1998).

Irodalom

- Aassve, A.–Billari, F. C.–Spéder, Zs. (2006): Societal transition, policy changes and family formation: Evidences from Hungary. *European Journal of Population*, 22(2), 127–152. <http://doi.org/10.1007/s10680-005-7434-2>
- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- Andorka, R. (1996): Demographic changes and their main characteristics from 1960 to our days. In Tóth, P. P.–Valkovics, E. (eds.): *Demography of contemporary Hungarian society*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publication.
- Bartus, T.–Murinkó, L.–Szalma, I.–Szél, B. (2012): The effect of education on second births in Hungary: A test of the time-squeeze, self-selection and partner-effect hypotheses. *Demographic Research*, 28(1), 1–32. <http://doi.org/10.4054/DemRes.2013.28.1>
- Beck, U. (2004, [1986]): *Kockázat-társadalom*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Századvég Kiadó [eredetileg: Risikogesellschaft. Suhrkampff, Frankfurt]).
- Beck, U.–Beck-Gernsheim (2000): *Idividualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Berde É.–Németh P. (2014): Az alacsony termékenység új megközelítésben. *Statistikai Szemle*, 92(3), 253–274.
- Bognár V. (2007): Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdetei. In: Somlai P. (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág, 45–80.
- Bongaarts, J.–Feeney, G. (1998): On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, 24(2), 707–26. <http://doi.org/10.2307/2807974>
- Buchmann, M. C. (1999): *The Script of the Life*. University of Chicago Press.
- Burkart, G. (1998): Individualisierung und Elternschaft. Eine empirische Überprüfung der Individualisierungsthese am Beispiel USA und Systematisierungsvorschlag. In Friedrichs, J. (Hrsg.): *Die Individualisierungs-These*. Frankfurt: Campus, 107–141.
- Cseh-Szombathy L. (1994): Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia*, 37(3–4), 366–372.
- Dorbritz, J.–Ruckdeschel, K. (2013): Kinderlosigkeit in Deutschland – Ein europäischer Sonderweg? Daten, Trends und Gründe. In Konietzka, D.–Kreyenfeld, M. (Hrsg.): *Ein Leben ohne Kinder. Kinderlosigkeit in Deutschland*. Wiesbaden: Springer VS, 45–81.
- Frejka, T.–Sardon, J. P. (2003): *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis*. Dordrecht: EAPS, Kluwer Academic Press.
- Friedrichs, J. (Hrsg.) (1998): *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske+Budrich.
- Hagestaad, G.–Call, R. A. (2007): Pathways to childlessness: A life course perspective. *Journal of Family Issues* 28(10), 1338–1361. <http://doi.org/10.1177/0192513X07303836>

- Haug, G. (2003): Fertility measurements. In Demény, P.–McNicole, G. (eds.): *Encyclopedia of Population*. New York: Thomson-Gale, 420–425.
- HuininikJ.–Wagner, M. (1998): Individualisierung und die Pluralisierung von Lebensformen. In Friedrichs, J. (Hrsg.): *Die Individualisierungs-These*. Frankfurt: Campus, 85–106.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49(1), 46–67.
- Jalovaara, M.–Neyer, G.–Andersson, G.–Dahlberg, L.–Fallesen, P.–Lappegard, T. (2019): Education, gender, and cohort fertility in Nordic countries. *European Journal of Population*, Vol. 35. 3. 563–586.
<http://doi.org/10.1007/s10680-018-9492-2>
- Kamarás F. (1994): Új gyermekvállalási stratégiák. *Demográfia*, 37(3–4), 315–327.
- Kamarás F. (1997): A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In Kovacsics J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH, 317–340.
- Kamarás F. (2001): A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői. In Cseh-Szombathy L.–Tóth P. P. (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitikai*. Budapest: Századvég, 13–41.
- Kamarás F. (2012): A születések és a termékenység hazai irányzatai. *Demográfia*, 55(4), 243–67.
- Kapitány B. (2010): A kései gyermekvállalás kockázatai, *Korfa*, 2, 6.
- Kapitány B. (2018): Bimodális (kétszcúcsú) termékenységi görbe Magyarországon – leíró eredmények és lehetséges okok. *Demográfia*, 61(2–3), 121–146.
<http://doi.org/10.21543/Dem.61.2-3.1>
- Kapitány B.–Spéder Zs. (2018): Gyermekvállalás. In Monostori J.–Öri P.–Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 47–64.
- Klinger, A. (1995): Die demographische Lage von Ungarn zwischen 1960 und 1990 in europäische Vergleich. In Meusberger, P.–Klinger, A. (Hrsg.): *Vom Pland zum Markt. Eine Untersuchung am Beispiel Ungarns*. Heidelberg: Physica-Verlag, 29–61.
- Leridion, H. (2008): *La baisse de la fertilité avec l'âge. Fiche d'Actualité*. INED.
http://www.ined.fr/fichier/t_telechargement/22324/telechargement_fichier_fr_fiche_actualite3.pdf
- Lesthaeghe, R. (1996): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Mason, J.–Jensen, A.M. (eds.): *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*. Clarendon Press, 17–62.
- Miettinen, A.–Rotkirch, A.–Szalma, I.–Tanturi, M. L.–Donno, A. (2015): Increasing childlessness in Europe: time trends and macro determinants. *Families and Societies*, 58.
- Murinkó L. (2013): Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, *Kutatási Jelentések* 94.

- Oláh, Sz. L. (2003): Gendering fertility: second births in Sweden and Hungary. *Population Research and Policy Review*, 22, 171–200.
<http://doi.org/10.1023/A:1025089031871>
- Oláh, Sz. L.–Murinkó, L.–Spéder, Zs. (2016): Competing subsidies? The impact of various policy measures on second births in contemporary Hungary. Paper presented at the European Population Conference (EPC), in Mainz August 31 – September 3. <https://epc2016.princeton.edu/papers/160941>.
- Rowland, D. T. (2003): *Demographic methods and concepts*. Oxford University Press
- S. Molnár E.–Pongrácz Tiborné (1998): Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár E.–Pongrácz Tiborné–Kamarás F.–Hablicsek L.: *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, *Kutatási Jelentések* 61, 55–156.
- Sobotka, T. (2016): The European Middle Way? Low Fertility, Family Change, and Gradual Policy Adjustment in Austria and the Czech Republic. In Rindfuss, R. R.–Choe, M. K. (eds.): *Low Fertility, Institutions, and their Policies*. Dordrecht: Springer, 131–164.
- Sobotka, T. (2017): Childlessness in Europe: Reconstructing long-term trends among women born in 1990–1972. In Kreyenfeld, M.–Konotzka, D. (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, causes and consequences*. Dordrecht: Springer, 17–56.
- Sobotka, T.–Beaujouan, E. (2014): Two Is Best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe. *Population and Development Review*, 40(3), 391–419.
- Somlai P. (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, (42)(1–2), 38–47.
- Somlai P. (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In Somlai P. (szerk.): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Budapest: Napvilág, 9–44.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: KSH NKI – Századvég, 86–112.
- Spéder Zs. (2006): Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, (49)2–3, 113–149.
- Spéder Zs. (2014): Gyermekszám (szcenáriók) – Az új családmódel kontúrjai In Spéder Zs. (szerk.): *A család vonzásában*. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 105–128.
- Spéder Zs. (2019): *A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban*. Budapest, Akadémiai doktori értekezés.
- Spéder, Zs. Murinkó, L.–Oláh, Sz. L. (2019): Cash support vs. tax incentives: The differential impact of policy interventions on third births in contemporary Hungary. *Population Studies*. <http://doi.org/10.1080/00324728.2019.1694165>
- Szabó L. (2015): Terjed a gyermektelenség Magyarországon. A fővárosi nők egyötöde gyermek nélkül éli le életét. *Korfa*, 4.

- Szabó L. (2019): Gyermektelenség és iskolai végzettség összefüggései Magyarországon. *Demográfia*, 62(2–3), 199–233. <http://doi.org/10.21543/Dem.62.2–3.2>
- Szalma I.–Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1), 44–68.
- Tanturi, L.–Mencarini, L. (2008): Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy. *Population Development Review*, 34(1), 51–77.
- Vaskovics L. (2000): A posztadoleszcencia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4), 3–20.
- Zeman, K.–Beaujouan, É.–Brzozowska, Z.–Sobotka, T. (2018): Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic Research*, 38(25), 651–690. <http://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>

Techviselkedés a családban a kamaszok szemszögéből¹

Tech-behaviors in the family based on adolescents' perceptions

Mikó Fruzsina² – Nagy Beáta³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.2>

Beérkezés: 2021. 03. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021. 06. 28.

Elfogadás: 2021. 07. 06.

Összefoglaló: A gyorsuló digitalizáció hatására egyre hangsúlyosabb téma a gyerekek képernyők előtt töltött ideje és technológiahasználata. A közelmúlt populáris és tudományos irodalma is gyakran a technológiahasználat negatív következményeire fókuszált, az elmúlt pár évben azonban szemléletváltás történt a technológia kínálta lehetőségek irányába is. A diskurzusban a szülői narratívák és a szakértői ajánlások dominálnak, míg a gyerekek percepciói kevésbé vannak előtérben. Jelen tanulmány éppen ezért a kamaszok szemszögéből vizsgálja a családon belüli technológiahasználat kérdését. A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók, és azok milyen szociológiai jellemzőkkel írhatók le. A kérdés megválaszolásához 12–16 éves gyerekekkel 2017 őszén felvett kérdőívek (N=1000), valamint 2019 tavaszán készült interjúk (N=30) elemzésére kerül sor. Az eredmények azt mutatják, hogy lehatárolhatók a techviselkedés különböző típusai a családban, amelyet számos szociodemográfiai háttérváltozó befolyásol.

Kulcsszavak: család, kamaszok, technológiahasználat, techszülőség

Abstract: As result of accelerating digitalization, screen time and technology using habits of children are increasingly important topics. Recent popular and scientific literature has often focused on the negative consequences and dangers of technology, but over the past few years there has been a shift in the approach towards the opportunities offered by technology. The discourse is dominated by parental narratives and expert recommendations, while children's perceptions are not at the forefront. The novelty of the present study is that it examines the issue of technology use within the family from the perspective of adolescents.

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott „Versenyfutás az idővel” című kutatáshoz (NKFH K120086) kapcsolódóan készült. Kutatásvezető: Nagy Beáta. A szerzők szeretnék megköszönni a kutatócsoport tagjainak munkáját és támogatását.

2 Budapesti Corvinus Egyetem, email: fruzsina.miko@stud.uni-corvinus.hu

3 Budapesti Corvinus Egyetem, email: beata.nagy@uni-corvinus.hu

The issue discussed in the study is: what types of technology-related family behaviors can be identified based on adolescents' perceptions and what sociological characteristics each type has. To answer this question, questionnaires (N = 1000) and interviews (N = 30) conducted with children aged 12-16 were analyzed. Quantitative data collection took place in 2017 and the interviews were conducted in 2019. The results confirmed that it is possible to delineate different types of tech-behavior in the families, and these are likely to differ along sociodemographic factors.

Keywords: family, adolescence, technology use, tech-parents

Bevezetés

Az okostelefonok elterjedése óta a mobileszközök kitágították az internet térbeli és időbeli elérhetőségét, és szinte bárhol és bármikor lehetővé teszik a hozzáférést (Livingstone et al. 2014). A gazdaság fejlettségétől függetlenül mindenhol a fiatalok, a magasabban képzettek, valamint a jobb anyagi helyzetben lévők rendelkeznek nagyobb digitális hozzáféréssel (Taylor–Silver 2019).

Az újabb és újabb digitális eszközök megjelenése a szülőknél gyakran bizonytalanságot és aggodalmat ébreszt, hogy miként integrálják az okoseszközöket a családi életbe. A technológia fejlődése és jelenléte – a használati szokásoktól és a céloktól függően – erősítheti és ronthatja is a szülők és a gyermekek együtt töltött idejének minőségét. Mivel a szülők féltik gyermekeiket a káros hatásoktól, szabályokat alkotnak a technológiahasználat mértékére és a fogyasztott tartalomra vonatkozóan (Hiniker et al. 2016), de az ismeretlen terepen tanácstalanok a helyes stratégiát illetően (Kim–Davis 2017). A szülőknél útmutatásra van szükségük abban, hogy miként segíthetik gyermekeiket a digitális eszközök előnyeinek kiaknázásában (Nomaguchi–Milkie 2020).

A családon belüli technológiahasználathoz és szülői mediációhoz kapcsolódó korábbi kutatásokban a gyerekek – különösen a kamaszok – perspektívája kevésbé feltárt. Jelen tanulmányban ezért a 12–16 éves gyerekek családon belüli technológiahasználati szokásokkal kapcsolatos percepcióit vizsgáljuk. Ez azért is érdekes és indokolt, mert a szülők esetében a társadalom által konstruált jó szülőiségre való törekvés a technológiahasználat kérdésében is egyértelmű. A tanulmányban technológia alatt elsősorban a személyi számítógépek, az internet, a mobilkommunikáció és a közösségi média kombinációjának megjelenését értjük, de a tévénézési szokásokat is elemezzük. A szakirodalmi áttekintés után előbb kvantitatív, majd kvalitatív módszerek segítségével arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen családi viselkedésminták azonosíthatók ezen a területen, és ezeknek milyen szociológiai jellemzői vannak.

Szakirodalmi áttekintés

Elméleti háttér

A technológiahasználat megítélésével kapcsolatban releváns a technooptimista és technopesszimista diskurzus megkülönböztetése: míg előbbi lehetőséget (például

Shirky 2010), ez utóbbi veszélyforrást, negatív hatást lát a technológiában (például Morozov 2011). Az ellentétes vélekedések a gyerekek technológiahasználatának mértékével és tartalmával kapcsolatban nyomatékosan megjelennek. Ezen a téren az a legnagyobb változás, hogy a technológiát használó gyerekek bezárkózásával és izolációjával kapcsolatos kezdeti félelmeket egyre inkább felváltja az a nézet, hogy a digitális technológia inkább elősegíti, mintsem korlátozza a társadalmi interakciókat (például Downey–Gibbs 2020). Míg a kamaszok pozitívabban állnak a technológia kínálta lehetőségekhez, a szülőket gyakran szorongással tölti el (Clark 2011), és úgy érzik, hogy valamiképpen menedzselni kell ezt a helyzetet.

A technológiamenedzsment fogalma arra a tevékenységre utal, amit annak érdekében végeznek az egyének, hogy elsajátítsák a technológia és a kapcsolódó társadalmi normák feletti kontrollt a technológiahasználat, valamint az értékek és célok összehangolása érdekében. Az ehhez szükséges tudatosság, motiváció és készségek kombinációja a bourdieu-i inkorporált kulturális tőke egy formájának tekinthető, amit Ollier-Malaterre és munkatársai (2019) digitális kulturális tőkének neveznek. Más szerzők a technotőke fogalmával egészítették ki a bourdieu-i tőkefogalmakat, utalva a versenyképesség megőrzéséhez szükséges digitális erőforrásokra, valamint a megszerzett ismeretekre, készségekre és tudatosságra (Rojas et al. 2003-as művét hivatkozva Yuen et al. 2018).

A digitális médiához való szülői hozzáállást és stratégiákat a kulturális normák is befolyásolják. Mindez a különböző felhasználók habitusaként fogalmazható meg, amely azt jeleníti meg, hogy az emberek mit tartanak kívánatosnak vagy nemkívánatosnak a technológia felhasználása szempontjából, és mit gondolnak a technológia kínálta lehetőségekről. A szülők technológiahasználattal kapcsolatos attitűdjeire hatással vannak társadalmi kapcsolataik: azok a szülők, akik előnyösebb helyzetben vannak, képesek a digitális tőke konvertálására a különböző mezők között. Például bizonyos munkák megkövetelik különböző infokommunikációs eszközök és szoftverek ismeretét, amely által a szülők jobban képesek támogatni a gyerekek tanulási tevékenységét is (Hollingworth et al. 2011).

Kutatási előzmények

Az empirikus kutatások jelentős része a szülők szemszögéből vizsgálja a családon belüli technológiahasználat és a szülői mediáció kérdését (például Sanders et al. 2016a, Shin 2018), de a nemzetközi szakirodalomban megtalálhatók kifejezetten a gyerekek perspektívájára (például Hundley–Shyles 2010, Fletcher–Blair 2016), valamint a szülő-gyerek perspektívára együttesen fókuszáló tanulmányok is (például Gentile et al. 2012, Lee 2012, Hiniker et al. 2016). Ezek közül néhány főbb kutatás megállapításait foglaljuk össze a következőkben.

Technológiahasználat a családban

A szülők hozzáállásának szignifikáns szerepe van abban, hogy a gyerekek 10-15 éves korukban mennyire ismerik és képesek kihasználni a technika fejlődése adta lehe-

tőségeket, valamint miként kezelik a veszélyeket (Lee 2012). A digitális bennszülött mítosszal ellentétben a gyerekek és a fiatalok nem szereznek automatikusan digitális írástudást, hanem fokozatosan szerzik meg (Helsper–Eynon 2010). A szülők szeretnék biztosítani, hogy a gyerekek elsajátítsák a jövőbeli munkájukhoz szükséges technikai készségeket, miközben törekszenek megóvni őket a nem megfelelő médiatartalmaktól, így a gyermekek digitális eszközökkel való ellátása a jó szülőség egyik indikátora lett (Jeffery 2021). Az intenzív szülőségre való törekvés főként a fehér, magasan iskolázott anyákra jellemző szülői viselkedés (Yerkes et al. 2019), és magában foglalja a társadalom által konstruált képhez való igazodásra törekvést a gyerekek technológiahasználatának szabályozásával kapcsolatban is (Willett 2015).

A szülők szeretnék a digitális világ negatív hatásait csökkenteni és megóvni gyermekeiket a potenciális veszélyektől, aminek az egyik leghatékonyabb módja a szülői mediáció. A szülői mediáció kifejezést annak a gyakorlatnak a leírására használják, hogy a szülők miként felügyelik a gyerekek technológiahasználatát és tömegmédia-fogyasztását (Hiniker et al. 2016, Fletcher–Blair 2016). Ebben szerepet játszhat az internethasználat és a mobiltelefonok körüli médiapánik egyik kulcseleme: az az elképzelés, hogy az internet és az új technológiai eszközök használatát a gyerekek saját maguk nem képesek kontrollálni (Livingstone et al. 2014). A szülők szabályozásra való törekvése és az alkalmazott stratégiák köre a gyerekek életkorának előrehaladtával visszaszorul (Symons et al. 2017). Ezzel párhuzamosan a gyerekek is egyre erőteljesebben törekednek a szülőktől való függetlenedésre, és hajlamosak megkérdőjelezni szüleik technológiahasználatával kapcsolatos tanácsait (Haddon 2015).

A gyerekekre vonatkozó szabályok irányulhatnak magukra a konkrét tevékenységekre, amelyekben a technológiahasználat kapcsán részt vehetnek (például milyen képeket posztolhatnak); illetve irányulhatnak arra a társadalmi-fizikai kontextusra, amelyben használják a technológiát (például szabad-e étkezéskor telefonon csevegni). A legtöbb technológiahasználatával kapcsolatos szülő-gyerek konfliktus ez utóbbi területhez köthető (Hiniker et al. 2016). Moser és munkatársainak (2016) kutatási eredményei szerint az étkezések alatt folytatott technológiahasználatával kapcsolatos társadalmi attitűdök kevésbé elfogadóak, amennyiben a gyerekek technológiahasználatáról van szó. Továbbá a felnőttek étkezések alatti technológiahasználatával kapcsolatos attitűdök kevésbé elfogadóak, amennyiben gyerek is jelen van az asztalnál. Utóbbi a szöveges üzenetek kezelése, az internetezés, valamint a közösségi média használata tekintetében érvényes, telefonhívások fogadása tekintetében azonban nem. A szerzők szerint ennek vélhető oka az a jelenség, hogy a felnőttek azon tevékenységek esetében igitkeznek példát mutatni, amelyek a gyerekekre is gyakran jellemzőek.

Összegezve az elmúlt évek szülői mediációra fókuszáló szakirodalmát, négy fő szülői stratégia azonosítható: a korlátozó stratégia, a monitorozás, a távolságtartás, valamint az aktív stratégia (ami gyakran a közös használattal is együtt jár) (Kutrovácz et al. 2018). A közös technológiahasználat a fiatalabb gyerekek, a fiúgyerekek és az apák esetében valószínűbb (Connell et al. 2015). A közös tévénézés – ami a legjellem-

zőbb közös technológiahasználati tevékenység (Connell et al. 2015) – az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők (Warren 2001), illetve rosszabb anyagi helyzet esetén jellemzőbb (Gentile et al. 2012). Ennek részben ellentmondó eredmények szerint a közös tévézés ugyan alacsonyabb iskolai végzettség esetén jellemzőbb, de a szülők keresete nem befolyásolja szignifikánsan (Top 2016). Connell és munkatársainak (2015) eredményei szerint a középiskolát végzett szülők kisebb valószínűséggel játszanak gyerekeikkel közösen videojátékkal, mint a felsőoktatási tapasztalattal rendelkező szülők, míg más kutatás szerint az alacsonyabb társadalmi státuszú családokban gyakoribb a közös videójáték (Gentile et al. 2012). Az összefüggést az magyarázhatja, hogy az alacsonyabb képzettséggel és jövedelemmel rendelkezők körében tipikusan nagyobb a médiafogyasztás (Roberts–Foehr 2008, Rideout et al. 2010). Fontos megjegyezni, hogy a magasabb társadalmi státuszú szülők törekednek leginkább az online tevékenységek visszaszorítására az otthoni környezetben, és helyette offline tevékenységekre buzdítani a gyerekeket (Livingstone et al. 2015).

A családon belüli technológiahasználat vizsgálatakor számba kell venni a szülők technológiahasználati szokásait is. Az elmúlt évek kutatásai megerősítették, hogy amikor a szülő mobiltelefont használ, kevésbé figyel a gyerekekre (Hiniker et al. 2016, Oduor et al. 2016), illetve a családtagok munka céljából történő mobiltelefon-használata a közös idő alatt – bár megértést nyer a többi családtag által – frusztrációt szül (Oduor et al. 2016). A szülőktől a gyerekek főként a jelenlétet (például telefonhasználat mellőzését, amikor a gyerek valami fontosat szeretne mondani), továbbá a túl gyakori posztolástól való tartózkodást és privát szférájuk tiszteletben tartását várják el (Hiniker et al. 2016, Jiang 2018). A gyerekek elvárják, hogy a – számukra egyébként nehezen betarthatónak ítélt – társadalmi-fizikai kontextushoz kapcsolódó szabályok (például családi ebédek vagy beszélgetések alatt egyáltalán ne nyúljanak digitális eszközeik után) a család minden tagjára vonatkozzanak (Hiniker et al. 2016).

A kamaszok technológiahasználata és az ezzel kapcsolatos percepciók

Kamaszkorban kiemelten fontos az identitás formálódása és az intim társas kapcsolatok kialakítása, így a gyerekek egyre aktívabban vesznek részt különféle társadalmi interakciókban, beleértve az online kommunikációt is (Lee 2012). A tizenévesek körében az újabb médiaeszközökkel töltött idő meghaladja a régebbi technológiákkal (például televízió, rádió) töltött időt (Hundley–Shyles 2010). Elsősorban saját eszközökön interneteznek, leginkább okostelefonon, és otthon többnyire saját szobájukban (Livingstone et al. 2014). Az *EU Kids Online* legfrissebb, 2017 és 2019 között 19 európai országban végzett kutatása szerint 2010 és 2019 között a 9–16 évesek körében nőtt az okostelefont birtoklók száma, illetve a naponta online töltött idő mennyisége is. A YouTube és a különböző közösségi oldalak elmúlt tíz évben jelentősen megnövekedett népszerűségével változtak a gyerekek online szokásai is: a videók nézése, a zenehallgatás, a barátokkal és családtagokkal való kommunikáció, a közösségi oldalak felkeresése, illetve az online játékok leggyakoribb online tevékenységei (Smahel et al. 2020). Az életkor előrehaladtával

szinte minden online tevékenység gyakoribbá válik (Livingstone et al. 2014), illetve nő az átlagos napi képernyőidő is (Sanders et al. 2016b). A tizenéves fiúk inkább játszanak online játékokkal, míg a lányok gyakrabban hallgatnak zenét, néznek videókat, használnak chatprogramokat, töltenek le ingyenes alkalmazásokat vagy osztnak meg valamilyen tartalmat. Továbbá, a lányok kétszer akkora valószínűséggel használják az internetet iskolai feladatokhoz, illetve online filmnézéshez, tévéműsorok visszanézéséhez vagy hírek megtekintéséhez (Livingstone et al. 2014).

A szülőknek és a tizenéveseknek eltérő elképzelései vannak a digitális média céljáról és értékéről, a szülők szabályozási módszerei pedig konfliktusokhoz vezethetnek (Kim–Davis 2017). A szülők technológiához való hozzá nem értése, illetve az ellentmondásos vagy túlságosan univerzális tanácsaik a gyerekek szerint aláássák azok hitelességét. A kamaszok elsősorban azt nehezményezik a szabályozás kapcsán, ha a szülők nem határozzák meg világosan annak okait (Haddon 2015). Amennyiben a szülők bevonják a gyerekeket a szabályok felállításának folyamatába, valószínűbb, hogy a fiatalok betartják azokat, ugyanis igazságosabbnak érzékelik az együtt kialakított szabályokat (Hiniker et al. 2016).

Az utóbbi években több friss kutatás is napvilágot látott, amely a technológiahasználat negatív hatásaival kapcsolatban széles körben elterjedt bizonyos félelmek és feltevések megcáfolására tett kísérletet. Orben és Przybylski (2019) eredményei szerint a gyerekek esetében a képernyőidő negatív hatása a jóllétre és a mentális egészségre valójában nagyon kicsi. Más faktorok, mint például a szülői támogatás vagy a napi rutin, sokkal erősebbek (Orben–Przybylski 2019, Orben et al. 2019). A szülőknek a technológiahasználathoz való pesszimista hozzáállása gyakran félelmekből fakad, amelyek kiküszöbölhetőek, amennyiben például több időt töltenek gyerekekkel közös technológiahasználattal (Gabrielli et al. 2018). Downey és Gibbs (2020) longitudinális kutatása szerint nem bizonyítható, hogy a sok képernyőidő a gyerekek társas készségeinek rovására menne. A szerzőpáros szerint a negatív vélekedés az új technológiák kiváltotta pánikhatással magyarázható.

Bizonyos félelmek alaptalansága, valamint a technológia számos előnye mellett ugyanakkor fontos szem előtt tartani a potenciális veszélyeket, negatív hatásokat. Az internethasználat veszélyei és kockázatai között megemlítendő például a pornográf, erőszakos vagy gyűlöletkeltő tartalmak elérése, a magánélet megsértése, illetve az internetes zaklatás (Lee 2012). Mindemellett tudatosságot igényelnek az olyan, kamaszokat is érintő problémák, mint az internetfüggőség és az ezzel járó alvásmegvonás. A külső veszélyek elkerülése és a függőség kockázatának csökkentése szempontjából is fontos a helyes internethasználat megtanítása, a megfelelő felkészítés és támogatás a gyermekek számára (McBride 2011).

Magyar kutatási eredmények

Az utóbbi években Magyarországon is elvégezték az EU Kids Online vizsgálatot. A magyar gyerekekre vonatkozó eredmények szerint az otthoni környezetben a 15–16

évesek több mint fele a saját szobájában szokott internetezni. Az európai átlaghoz hasonlóan a világháló a magyar gyerekek is 9 éves kor körül kezdik használni, és a 9–16 évesek körülből 85 percet töltenek naponta az interneten. A magyar szülők nagyjából háromnegyede szokott beszélni a gyermekével arról, hogy az mire használja az internetet, azonban csak 35 százalékuk internetezik a gyerekeivel közösen (Ságvári 2012).

Egy friss magyar tanulmány szerint a szülők viselkedése, digitális szülői stílusa, attitűdjeik és a mobiltechnológia korai életkorban történő használatával kapcsolatos véleményük, valamint iskolai végzettségük egyaránt hatással van a gyerekek mobiltechnológia-használatára. A kutatás szerint lehatárolhatók különböző digitális szülői stílusok, amelyek egyéb szülői faktorokhoz képest mérhető hatásának vizsgálata fontos további kutatási irány (Konok et al. 2020).

Bodó (2017) tanulmányában Székelyföldön végzett kutatási eredményekről számol be. A kutatás keretében harminc szülővel készült interjú. Az eredmények alapján a szülői magatartástípusok (stílusok) három viszonyulási kategóriában jelennek meg: a szabályozáshoz való viszonyulásban, a szabályozással kapcsolatos érvelésekben, valamint a konkrét szabályozási gyakorlatokban. Az internet megjelenése a családi közegben kihívást jelent a szülők számára, ismerik ugyan annak pozitív és a negatív hatásait egyaránt, de sokkal erősebben érzékelik a veszélyeit. Ezek kivédése szempontjából pedig az ellenőrzés és az involválódás viszonyulási módjaiból inkább az ellenőrzést, illetve a szabályozást látják hatékonynak (Bodó 2017).

Egy magyarországi iskola 5–12. évfolyamos diákjai, valamint szüleik bevonásával készült esettanulmány szerint a korlátozás jellegét tekintve egyértelműen a mennyiségi korlátozás domináns a minőségi korlátozással (például egyes alkalmazások tiltása) szemben. A kutatás eredményei szerint a fiúk jobban kötődnek eszközeikhez, és a szülők inkább korlátozzák a fiúk technológiahasználatát, mint a lányokét. Az életkor előrehaladtával a szülői korlátozás egyre kevésbé jellemző (Székely 2010). Konok és munkatársainak (2020) eredményei szerint nagyobb valószínűséggel töltenek több időt érintőképernyős eszközökkel a gyerekek, amennyiben a szülők alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, illetve amennyiben több előnyt és kevesebb veszélyt társítanak a mobiltechnológia-használathoz.

Kutatási kérdés

Jelen kutatás a technológiahasználattal kapcsolatos percepciókra alapozva azt a kérdést járja körül, hogy a családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók, és hogy az egyes típusoknak milyen szociológiai jellemzői vannak. A viszonylag gyakori szakértői vagy szülői narratívák helyett jelen tanulmány a kamaszok tapasztalatait és percepcióit veszi górcső alá. A tanulmány azt is elemzi, hogy a kérdőívekre adott válaszok és az azt követő kvalitatív interjúk során megosztott tapasztalatok erősítik, kiegészítik, vagy éppen megkérdőjelezik egymást. A techviselkedés elne-

vezést Gabrielli és munkatársainak (2018) „TECH-szülőség” nevet viselő modellje inspirálta, a továbbiakban ezzel a fogalommal jelöljük a technológiahasználathoz kapcsolódó, családban jellemző viselkedést.

Gabrielli és munkatársainak (2018) „TECH-szülőség” modellje négy területet foglal magában a családon belüli technológiahasználat kapcsán: a beszélgetést, az oktatást, a közös használatot, valamint az otthoni szabályokat. A szerzők felhívják a közös technológiahasználat előnyeire a figyelmet: rálátást enged a gyerek tevékenységére, alkalmat teremt a helyes használatra való neveléshez, illetve segíti a gyerek önálló döntési képességének kialakítását azzal kapcsolatban, hogy melyek a biztonságos, neki való tartalmak. Ugyanakkor kiemelik annak fontosságát, hogy a közös használatnak is magában kell foglalnia a média kockázataival, veszélyeivel kapcsolatos felvilágosítást. Gabrielli és munkatársainak (2018) modellje erősen fókuszál a szülői menedzsmentre, nevelésre, a jelen tanulmányban bemutatásra kerülő techviselkedés-modell azonban tágabb értelemben kezeli a kérdést, a közös használat, az étkezések alatti használat, a szülői befolyás, a technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus, valamint a szülői használat dimenzióinak mentén.

Módszertan

A tanulmány alapját adó „Versenyfutás az idővel” című kutatás (NKFIH K120086) egy fő témája a gyerekek és szülők közös ideje, valamint a technológiahasználat témaköre volt. A kutatás kevert módszertanra épült, magyarázó egymásra épülő felépítés (explanatory sequential design) szerint. A kutatás két, szorosan egymásra épülő fázisból állt: elsőként a kvantitatív, majd második lépésben a kvalitatív adatgyűjtés és elemzés, értelmezés valósult meg (Király et al. 2014). A kvantitatív elemzés tapasztalatai beépültek a kvalitatív rész előkészítésébe az interjúvázlat megalkotásának és a minta összeállításának szempontjából. Így lehetővé vált, hogy a kérdőívre adott némely válasz mögött meghúzódó okokat és attitűdöket feltárjuk a kvalitatív szakaszban.

A kvantitatív és kvalitatív adatfelvétel esetében a célcsoportot 65 évnél fiatalabb (munkaképeskorú), legalább egy 12–16 éves gyerekkel rendelkező magyar felnőttek, valamint a felnőtt 12–16 éves gyermeke alkotta. (Egy szülő és egy gyerek bevonása történt meg háztartásonként, több 12–16 éves gyermek esetén random választással jelölték ki a válaszadót.) A számítógéppel támogatott személyes kérdőíves adatfelvételre (CAPI) az Ipsos lebonyolításában 2017 őszén került sor. A kérdőíves felmérés háztartások szintjén régióra, településtípusra, valamint egyéni szinten a gyerek életkorára (12–13 évesek és 14–16 évesek) reprezentatív mintán valósult meg. A lekérdezés során további irányelv volt, hogy a bevont háztartások 40 százalékában az apa válaszoljon a szülői kérdőívre. A kérdőíves felmérésben 1000 szülő-gyerek párt vett részt. A lányok és fiúk aránya 59 százalék – 41 százalék. A kamaszok több mint egyharmada (36 százalék) 12–13 éves, 64 százaléka 14–16 éves volt az adatfelvétel

időpontjában. A kérdőív lekérdezése a felnőttek esetében átlagosan huszonöt, a gyerekek esetében húsz percet vett igénybe.

A kvantitatív adatok gyorselemzése után a kvantitatív eredmények értelmezése, kibontása céljából 2019. január és június között harminc szülő-gyerek párral készült mélyinterjú. Az interjúalanyok kiválasztása első lépésben iskolákon keresztül zajlott, például szülői értekezleteken hirdettük meg a kutatást. Az interjúalanyok számára ajándékutalványt biztosítottak a kutatók, a részvételi hajlandóság azonban alacsonynak bizonyult. A hatékonyság növelése céljából ezért hólabdás mintavétel indítására is sor került. A félig strukturált interjúk személyesen, az anonimitás és önkéntes válaszadás biztosítása mellett zajlottak. A gyerekekkel készült interjúk időtartama rövidebb volt (körülbelül 25 perc), mint a szüleikkel felvett beszélgetéseké (körülbelül 45 perc). Az összes interjút ugyanaz a fiatal kutató végezte.

A felkeresett családok többsége (húsz) a fővárosban élt az interjú készültkor, a többi interjúalany pedig Budapest környékén. Összesen 12 fiú és 18 lány vett részt a felmérésben, a gyerekek átlagéletkora 14 év. A szülők többsége jónak ítélte anyagi helyzetüket, és felülreprezentáltak körükben a fehérgalléros munkavállalók. Az alacsonyabb társadalmi státuszú szülők alulreprezentáltságának oka részben a csoport nehezebb elérhetősége, részben a mintavétel fővárosi és főváros környéki lokációja. A gyerekekkel készült interjúk kifejezetten technológiahasználat-fókuszúak voltak, érintve az otthoni szabályok, családi szokások, szülői technológiahasználat, témáról való beszélgetés, büntetés, jutalmazás és konfliktus kérdéskörét is. Jelen tanulmányban kizárólag a gyerekek válaszainak feldolgozására kerül sor, egyedül a szociodemográfiai háttérváltozók esetében hagyatkozunk a szülők válaszára. Az interjúk elemzésének alapját a hangfelvételek nyomán készült szó szerinti leiratok képezték. Az alanyokat attribútumokkal ruháztuk fel, valamint a vizsgált kérdések esetében kategóriákba soroltuk a válaszokat, amelyek segítették a társadalmi háttér szerinti eltérések, valamint a technológiahasználattal kapcsolatos mintázatok feltárását.

Mutatók

Technológiahasználattal kapcsolatos viselkedésminták a családban

A technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésminták (techviselkedéstípusok) azonosítása hierarchikus klaszterelemzés módszerével (Ward-féle eljárással) történt, a következő változók bevonásával: szülők és gyerekek közös technológiahasználatának mennyisége és gyakorisága, digitális eszközök étkezés alatti használatának előfordulása, szülői befolyás mértéke, technológiahasználatához kapcsolódó konfliktusok gyakorisága, szülők képernyők előtt töltött idejének mennyisége. A klaszterek kialakításához használt ordinális változók mérési terjedelme eltért, ezért elsőként azok standardizálására volt szükség. A Ward-féle eljárás alkalmas folytonos változók vizsgálatára, illetve nagyjából egyforma méretű csoportok képezhetőek vele, amelyeken belül az eltérés-négyzetösszeg minimális.

Magyarázó változók

Magyarázó változóként a szociodemográfiai változók – a gyerek és a szülő neme, a gyerek és a szülő kora, a szülő iskolai végzettsége, a szubjektív anyagi jólét (szülő megítélése), a szülő rugalmas munkavégzési lehetősége, valamint a szülői kvalitás került bevonásra. A korábbi kutatási eredmények (például Konok et al. 2020) arra engednek következtetni, hogy a szülők – társadalmi háttér által is befolyásolt – hozzáállása, stratégiája behatárolja a gyerekek technológiahasználati szokásait az otthoni környezetben. A gyerekek digitális eszközökön folytatott tevékenységei az életkor előrehaladtával változnak, illetve némileg nemük függvényében is eltérnek (Livingstone et al. 2014, Sanders et al. 2016b). A szülői stratégiák szintén igazodnak a gyerekek korához (Lee 2012, Sanders et al. 2016a, Symons et al. 2017).

A rugalmas munkaidő és otthoni munkavégzés lehetőségét mutató változó bevonása elsősorban azért indokolt, mert a hétköznapiak során lehetővé teszi a szülők nagyobb rálátását a gyerekek otthoni tevékenységeire, vagy akár nagyobb bevonódásukat is megengedi. A rugalmas munkavégzés tekintetében a szülő négyfokú skálán jelölte, mennyire jellemző, hogy otthonról végezheti a munkáját, illetve szabadon választhatja meg munkaideje kezdetét és végét – amely változók értékeinek átlaga került beépítésre a modellbe.

A szülői kvalitás indexváltozó érzékenyen mutatja, amennyiben a gyerek valamilyen tekintetben hiányosságot érez a szülő-gyermek kapcsolatban. A változó bevonásának célja, hogy a szülő-gyermek kapcsolat általános minőségét figyelembe vegyük a technológiahasználattal kapcsolatos szülő-gyermek interakciók tekintetében. A szülői kvalitás index az alábbi tíz elem átlagolt értékét mutatja: „ott van, amikor beteg vagyok”, „jó értékek szerint nevel”, „érezted, hogy fontos vagyok számára, és szeret engem”, „ott van életem fontos eseményein”, „olyannak fogad el, amilyen vagyok”, „arra biztat, hogy tanuljak, és hogy élvezzem a tanulást”, „érdeklődik, hogy mi történik velem az iskolában”, „hozzá fordulhatok, ha bosszús vagyok”, „szán időt a beszélgetésre”, „tudja, hogy mi történik valóban az életemben”. A gyerekek ötfokú skálán értékelték az adatfelvételbe bevont szülőt az említett szempontok szerint.

Elsőként ordinális logisztikus regresszióelemzés segítségével vizsgáltuk a technológiahasználathoz kapcsolódó tevékenységek és a fenti változók összefüggését. Az elemzést egyes pontokon kétváltozós keresztábra-elemzésekkel egészítettük ki. Majd a technológiahasználathoz kapcsolódó tevékenységek bevonásával képzett klaszterek és a szociodemográfiai változók, illetve szülői kvalitás összefüggéseit multinominális logisztikus regresszió módszerével vizsgáltuk.

Eredmények

A kvantitatív szakasz eredményei

Techviselkedés a családban

A digitális eszközökhöz kapcsolódó közös szülő-gyerek tevékenységek közül jelen vizsgálatban a közös tévénézés és filmnézés a legnépszerűbb: egy átlagos hétköznapon a gyerekek több mint fele (62,5 százalék), egy átlagos hétvégi napon háromnegyede (76 százalék) tölt fél óránál többet a szülővel közösen tévénézéssel, filmnézéssel. A gyerekeknek csupán tizede szokott egy átlagos hétköznap/hétvégi napon a szülővel közösen számítógépes játékot játszani, illetve közösen internetezni vagy tabletezni (lásd: Melléklet, 1. táblázat). A gyerekek 43 százaléka soha nem szokott digitális eszközön közösen játszani a szülővel (lásd: Melléklet, 2. táblázat). Étkezés alatt a legritkább technológiához kapcsolódó tevékenység a mobiltelefon-használat, ami a válaszadók 18 százalékánál jellemző, 70 százalék esetében nem jellemző. Ezt követi a zenehallgatás, ami 19 százalék esetében jellemző, 65 százalék esetében nem jellemző. A legjellemzőbb pedig a tévénézés, amely a kamaszok 30 százalékának családjában tipikus, 54 százalék esetében pedig nem (lásd: Melléklet, 3. táblázat).

A kutatások jellemzően a gyerekek képernyők előtt töltött idejéről szólnak, de jelen kutatás arra is kitért, hogy mi a gyerekek véleménye szülei képernyők előtt töltött idejéről: a gyerekek többsége (74,5 százalék) éppen megfelelőnek tartja a szülő képernyők előtt töltött idejét, 14 százalék tartja kevésnek, 11 százalék pedig soknak (lásd: Melléklet, 4. táblázat). A kamaszok nagyjából harmada szerint képesek szülei befolyásolni, hogy gyermekeik mire használják a digitális eszközeiket, ugyanekora arányban válaszolták, hogy képesek is, meg nem is, illetve, hogy nem képesek (lásd: Melléklet, 5. táblázat). A gyerekek harmada arról számolt be, hogy soha nem alakul ki közte és a szülő között amiatt konfliktus, hogy mennyit és hogyan használja technológiai eszközeit. További 28 százalék esetében előfordul a technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus, azonban csak havonta egyszer vagy ritkábban, 15 százalék említette, hogy havonta többször, 12 százalék, hogy hetente egyszer, szintén 12 százalék pedig, hogy hetente többször, vagy akár naponta is előfordul ezzel kapcsolatos nézeteltérés (lásd: Melléklet, 6. táblázat).

A következő fejezetben a fent bemutatott tevékenységek mentén határoljuk le a techviselkedés típusait.

A techviselkedés típusai

A szakirodalom alapján feltételezhető, hogy kirajzolódnak bizonyos mintázatok a családon belüli technológiahasználati szokások, a közös használat, illetve a gyerekek szülői szabályozással kapcsolatos percepciói mentén. A kérdőíves eredmények a gyerekek esetében nem fedik le a technológiahasználattal kapcsolatos szabályok témakörét, azonban a családon belüli technológiahasználati szokások révén következtetni lehet a szülői hozzáállásra. Hierarchikus klaszterelemzés segítségével négy osztályba

csoportosítottuk a gyerekeket a közös technológiahasználat, étkezés alatti használat, szülői befolyás, szülő-gyerek konfliktus, valamint a szülők technológiahasználatának dimenziói mentén. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy a klaszterelemzés során is kizárólag a gyerekek válaszait dolgoztuk fel. A techviselkedés így azonosított négy típusa az általános, az elzárkózó, a közös idő alatt használó, valamint a közösen használó típus. Az elnevezések azt a tevékenységet/viselkedést jelölik, amely adott típus esetében a többihez viszonyítva különösen jellemző. Az 1000 megkérdezett gyerekből 937 fő illeszthető be a létrehozott négy klaszter valamelyikébe.

A kialakult klaszterek jelentését az 1. táblázat mutatja be. Ennek alapján azt láthatjuk, hogy az *általános techviselkedéssel* jellemezhető (legnagyobb) csoport esetében a digitális eszközökkel kapcsolatos közös szülő-gyerek tevékenységek közül a tévézés, filmnézés jellemző, az étkezések alatt jellemzően nem kerülnek elő a digitális eszközök, a szülők mérsékelt mennyiségben használják digitális eszközeiket, valamint a technológiahasználathoz kapcsolódó konfliktus sem meghatározó. Az *elzárkózó techviselkedés* elnevezése arra utal, hogy a szülők és gyerekek technológiahasználata teljes mértékben elválik, még a közös tévézés sem jellemző – és emögött nem a készulékek hiánya áll. Továbbá a szülők befolyása kifejezetten gyenge arra vonatkozóan, hogy a gyerekek mire használják digitális eszközeiket. Az étkezések alatti technológiahasználat, a szülők túlzott képernyők előtt töltött ideje, illetve a gyakori konfliktus az elzárkózók csoportjában sem jellemző. A *közösen használó techviselkedés* jellegzetessége, hogy a szülők és gyerekek a közös tévézés, filmnézés mellett szoktak közösen számítógépen is játszani, illetve internetezni, tabletezeni stb. Az étkezések alatt alapvetően nem jellemző a technológiahasználat, de ez kevésbé egyértelmű, mint az általános és az elzárkózó csoportok esetében. Ezen techviselkedés esetében kiemelkedő a szülői befolyás mértéke, a technológiahasználathoz kapcsolódó konfliktusok pedig ebben a csoportban sem meghatározóak. A *közös idő alatt használó* típus az étkezések alatt folytatott technológiahasználat jellemzőbb előfordulása tekintetében válik el egyértelműen a többi típustól. Mindemellett – az általános típushoz hasonlóan – a közös tévézés, filmnézés jellemző a csoportra. A többi klaszterrel szemben azonban a közös idő alatt használó típus a szülők nagyobb mértékű technológiahasználattal, valamint gyakoribb konfliktussal jár együtt.

A következő részben kifejtésre kerül, hogy az egyes klasztereket mi jellemzi a szociodemográfiai változók szerint.

1. táblázat: A techviselkedés típusai – hierarchikus klaszterelemzés

	Általános (N=398)	Elzárkózó (N=176)	Közösen használó (N=171)	Közös idő alatt használó (N=191)
Közös használat	Közös tévé-, filmnézés jellemző. Egyéb digitális eszköz közös használata nem jellemző.	Egyáltalán nem jellemző semmilyen digitális eszköz közös használata.	A közös tévé-, filmnézés mellett a közös számítógépes játék, internetezés, tabletezés is előfordul. Legalább évente néhányszor szoktak közösen játszani valamilyen digitális eszközön.	Közös tévé-, filmnézés jellemző. Egyéb digitális eszköz közös használata nem jellemző.
Használat étkezés alatt	Egyáltalán nem jellemző, hogy saját telefonjaikat használják. Tévénézés előfordul.	Nem jellemző semmilyen digitális eszköz használata étkezés közben.	Vegyes képet mutat: előfordul a különböző eszközök használata, de nem kiemelkedő mértékben.	Tévénézés, zenehallgatás és telefonhasználat is jellemző étkezés közben.
Szülői befolyás	Vegyes képet mutat.	Szülők inkább nem képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket.	Szülők inkább képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket.	Vegyes képet mutat.
Konfliktus	Többségüknél max. havi egy alkalommal alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél max. havi egy alkalommal alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél max. havi egy alkalommal alakul ki a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.	Többségüknél legalább havonta pár alkalommal kialakul a digitális eszközök használatával kapcsolatos konfliktus.
Szülő használati szokásai	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor nagyobb arányban találják túl kevésnek , mint túl soknak.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor nagyobb arányban találják túl kevésnek , mint túl soknak.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét.	Többnyire megfelelőnek találják a szülők képernyők előtt töltött idejét, ugyanakkor minimálisan nagyobb arányban találják túl soknak , mint túl kevésnek.

A szociodemográfiai változók és a szülői minőség szerepe a techviselkedésben

A techviselkedés a társadalmi-demográfiai változók mentén kirajzolódó mintát mutat. A gyerekek és szülők nemének, korának, a szülő iskolai végzettségének, a szubjektív anyagi jólétnek, a rugalmas munkavégzés lehetőségének, valamint a szülői minőségnek a bevonásával a következő eredményeket mutatták az ordinális regresszióelemzések a techviselkedést leíró egyes tevékenységek önálló vizsgálatakor. (Az elemzést bizonyos pontokon kétváltozós keresztábra-elemzések eredményeivel egészítjük ki.)

Összességében a közös számítógépes játéknak, internetezésnek, illetve bármilyen digitális eszközön folytatott közös játéknak kisebb a valószínűsége idősebb szülők, valamint idősebb gyerekek esetén. A gyerekek nemének hatása a közös számítógépes játék esetében igazolható statisztikailag: a fiúk nagyobb valószínűséggel játszanak szüleikkel közösen, mint a lányok. Magasabb iskolai végzettség esetén alapvetően kevésbé valószínűsíthető a közös technológiahasználat, a legjobb anyagi helyzetű családokban azonban szignifikánsan nagyobb a közös számítógépes játék és internetezés valószínűsége, mint

a legrosszabb anyagi helyzetűek körében. A szülők rugalmas munkavégzési lehetősége pozitív összefüggést mutat a digitális eszközön folytatott közös játék gyakoriságával. A szülői minőség a közös tévénézés, filmnézés mennyiségével mutat statisztikailag igazolható pozitív összefüggést (2. táblázat). A fenti eredményekhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy a televízió és asztali számítógép kivételével minden digitális eszközzel szignifikánsan alacsonyabb arányban rendelkeznek a rosszabb anyagi helyzetű családok, valamint a gyerekek saját eszköztípusainak száma is alacsonyabb körökben.

2. táblázat: A szociodemográfiai tényezők szerepe a technológiai eszközök közös használatával töltött idő mennyiségében/gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió

Változók	Közös idő mennyisége: hétköznap			Közös idő mennyisége: hétvégi napon			Közös játék gyakorisága digitális eszközön
	Tévé-, filmnézés	Számítógépes játék	Interne- tezés, tabletezés stb.	Tévé-, filmnézés	Számítógépes játék	Interne- tezés, tabletezés stb.	
Szülő kora	-0,008	-0,067**	-0,061**	0,013	-0,039	-0,044*	-0,051***
Gyerek kora	-0,56	-0,192*	-0,079	-0,162**	-0,187**	-0,125	-0,190***
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	0,067	0,038	-0,091	-0,103	-0,002	-0,113	0,346***
Szülői minőség index (1–5)	0,658***	0,529	0,401	0,533***	0,341	0,487	0,221
Szülő neme: nő	referenciakategória						
Szülő neme: férfi	-0,107	0,446	-0,102	-0,218	0,525	0,068	0,140
Gyerek neme: lány	referenciakategória						
Gyerek neme: fiú	0,195	0,706**	0,377	0,088	0,893***	0,347	0,160
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referencia kategória						
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	-0,822**	-1,093*	-0,572	-0,757*	-0,612	-0,594	0,367
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	-0,905**	-0,868	-0,915*	-0,817*	-0,779	-0,847*	0,334
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	-1,153**	-1,327*	-0,732	-0,892*	-0,934	-0,740	0,224
Szubsjektív anyagi jólét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória						
Szubsjektív anyagi jólét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	-0,310	1,141	1,188	-0,542	-0,123	0,411	0,115
Szubsjektív anyagi jólét: beosztással jól kijönnek	-0,665*	1,119	1,096	-0,718	0,436	0,768	0,192
Szubsjektív anyagi jólét: gondok nélkül élnek	-0,339	1,835*	1,66*	-0,833	1,293*	1,683**	0,910*
Nagelkerke R ²	0,069	0,089	0,048	0,059	0,099	0,062	0,103

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Az étkezések alatt folytatott tévézés, zenehallgatás, illetve mobiltelefon-használat nagyobb valószínűséggel fordul elő alacsonyabb iskolai végzettségű szülők esetén. Mindemellett nagyobb a valószínűsége az étkezések alatti tévézésnek fiúgyerekek körében, illetve amennyiben a szülőknek van lehetősége otthonról, illetve rugalmas munkaidőben dolgozni. A rugalmas munkavégzés kapcsán azonosítható összefüggés az étkezések alatt folytatott zenehallgatás és mobiltelefon-használat esetében is fennáll. Ezenfelül a fiatalabb szülők, idősebb gyerekek, valamint a gyerekek által rosszabbra értékelt szülők esetén nagyobb a valószínűsége a mobiltelefon használatának az étkezések alatt (3. táblázat). Az étkezések alatti technológiahasználattal kapcsolatos kérdésekre adott válaszok megoszlását az otthoni munkavégzés függvényében vizsgálva azt láttuk, hogy azon szülők esetében, akikre igaz, hogy otthonról is dolgozhatnak, a kamaszok 44 százaléka felelte, hogy jellemző, hogy étkezés alatt tévét néznek, míg azon szülők esetében, akiknek erre nincs lehetősége, a kamaszok 27 százaléka mondta ugyanezt. A fenti arányok az étkezések alatt folytatott mobiltelefon-használat esetében 30 százalék és 16 százalék, zenehallgatás esetében 32 százalék és 17 százalék.

3. táblázat: A szociodemográfiai tényezők szerepe a közös étkezések alatt folytatott technológiahasználat gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió

Változók	Használat étkezés közben		
	Tévé	Zene	Mobiltelefon
Szülő kora	-0,016	-0,023	-0,028*
Gyerek kora	0,012	0,019	0,094*
Rugalmas munkavégzés index (1-4)	0,405***	0,480***	0,400***
Szülői kvalitás index (1-5)	-0,141	0,047	-0,515***
Szülő neme: nő	referenciakategória		
Szülő neme: férfi	-0,175	-0,212	-0,179
Gyerek neme: lány	referenciakategória		
Gyerek neme: fiú	0,329*	0,124	-0,011
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános	referenciakategória		
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	-0,882**	-0,794**	-0,800**
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	-0,960**	-1,124***	-0,808**
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	-0,989**	-0,887**	-0,851**
Szubjektív anyagi jólét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	referenciakategória		
Szubjektív anyagi jólét: éppen hogy kijönnék a jövedelemből	-0,434	0,009	0,198
Szubjektív anyagi jólét: beosztással jól kijönnék	-0,565	-0,132	-0,081
Szubjektív anyagi jólét: gondok nélkül élnek	-0,454	-0,306	0,061
Nagelkerke R2	0,064	0,067	0,074

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Egyedül a szülők rugalmas munkavégzésre kínálkozó lehetősége játszik szignifikáns szerepet annak a valószínűségében, hogy a gyerekek soknak ítélik-e szüleik képernyők előtt töltött idejét. A fiatalabb szülők nagyobb valószínűséggel képesek befolyásolni, hogy gyerekekük mire használja digitális eszközeit, illetve fiatalabb gye-

rekek esetén is nagyobb ennek a valószínűsége. A legerősebb hatása azonban a szülői kvalitásnak van: a szülővel való nagyobb elégedettség pozitívan hat annak valószínűségére, hogy a szülő képes-e befolyásolni a gyerek digitális eszközhasználatát. A technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus nagy valószínűséggel gyakoribb fiatalabb, valamint a szülői kvalitás tekintetében rosszabbra értékelt szülők esetén, valamint az anyák és gyerekeik között (4. táblázat).

4. táblázat: A szociodemográfiai tényezők szerepe a szülők képernyők előtt töltött idejének megítélésében, a technológiahasználattal kapcsolatos szülői befolyás megítélésében és a konfliktusok gyakoriságában – ordinális logisztikus regresszió

Változók	Szülők képernyők előtt töltött idejének mennyisége	Szülői befolyás	Konfliktus a technológiahasználathoz kapcsolódóan
Szülő kora	-0,028	-0,037**	-0,041**
Gyerek kora	-0,008	-0,364***	-0,066
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	0,220*	0,012	0,093
Szülői kvalitás index (1–5)	0,172	0,577***	-0,983***
Szülő neme: nő		referenciakategória	
Szülő neme: férfi	0,274	0,169	-0,272*
Gyerek neme: lány		referenciakategória	
Gyerek neme: fiú	-0,155	-0,187	0,109
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános		referenciakategória	
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	0,031	0,152	-0,407
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	0,043	0,127	-0,469
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	0,757	0,255	-0,046
Subjektív anyagi jólét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak		referenciakategória	
Subjektív anyagi jólét: éppen hogy kijönnek a jövedelemből	0,513	-0,451	0,474
Subjektív anyagi jólét: beosztással jól kijönnek	0,535	-0,205	0,522
Subjektív anyagi jólét: gondok nélkül élnek	0,195	-0,087	0,366
Nagelkerke R2	0,041	0,150	0,097

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

A rugalmas munkavégzés és a szülők képernyők előtt töltött ideje, valamint a szülői kvalitás és a szülői befolyás fent leírt összefüggését kétváltozós keresztábra-elemzésekkel külön is megvizsgáltuk. Az otthonról (is) dolgozó szülők képernyők előtt töltött idejét a kamaszok 22 százaléka tartja soknak, az ellenkező csoportban azonban csak a kamaszok 9 százaléka vélekedik így. Azok a kamaszok, akik szüleikkel közepesen elégedettek, 22 százalékban felelték, hogy szüleik képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket, 35 százalék szerint képesek is, meg nem is, 45 százalék szerint pedig nem képesek. Ezzel szemben, akik maximálisan elégedettek szüleikkel, 40 százalékban felelték, hogy szüleik képesek befolyásolni, mire használják eszközeiket, 32 százalék szerint képesek is, meg nem is, és csak 28 százalék szerint nem képesek.

Multinominális logisztikus regresszió segítségével vizsgáltuk, hogy a szociodemográfiai változók, valamint a szülői kvalitás hogyan függ össze azzal, hogy – a fenti tevékenységek alapján létrehozott – melyik techviselkedési csoportba sorolhatók a gyerekek. A kapott eredményeket az 5. táblázatban foglaltuk össze. Az adatfelvételbe bevont 1000 gyerek közül 937 válaszadó esetében volt azonosítható a techviselkedés típusa. A regresszióelemzés során a referenciakategóriát az általános klaszter képezte, tehát a techviselkedés azon típusa, amely legnagyobb arányban (42 százalék) jellemző a kamaszokra.

5. táblázat: A szociodemográfiai tényezők és a szülői kvalitás szerepe a család techviselkedésében – multinominális logisztikus regresszió

Változók	Referenciakategória: általános		
	Közös idő alatt használó Exp(B)	Közösen használó Exp(B)	Elzárkózó Exp(B)
Szülő kora	0,96*	0,93**	0,99
Gyerek kora	1,11	0,93	1,29***
Rugalmas munkavégzés index (1–4)	1,69***	1,24	1,18
Szülői kvalitás index (1–5)	0,55**	1,3	0,48***
Szülő neme: nő		referenciakategória	
Szülő neme: férfi	0,8	1,16	1,09
Gyerek neme: lány		referenciakategória	
Gyerek neme: fiú	0,96	1,73**	0,76
Szülő iskolai végzettsége: 8 általános		referenciakategória	
Szülő iskolai végzettsége: szakiskola	0,96	0,72	1,89
Szülő iskolai végzettsége: érettségi	0,74	0,54	2,07
Szülő iskolai végzettsége: felsőfokú	0,62	0,32*	1,82
Szubjektív anyagi jólét: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak		referenciakategória	
Szubjektív anyagi jólét: éppen hogy kijönnék a jövedelemből	1,24	1,77	1,63
Szubjektív anyagi jólét: beosztással jól kijönnék	1,13	2,26	1,47
Szubjektív anyagi jólét: gondok nélkül élnek	1,28	6,18**	2,53

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; Nagelkerke R^2 : 0,15

A szociodemográfiai változók tekintetében az általános és a közös idő alatt használó techviselkedés előfordulásának valószínűsége nem tér el jelentősen. A közös idő alatt használó techviselkedés valószínűségét 69 százalékkal növeli, amennyiben a szülőnek nagyobb lehetősége van otthonról, rugalmas munkaidőben dolgozni, ahogy ez a korábbiakban is említésre került. Ezenfelül a szülő kora, valamint a szülői kvalitás is meghatározó: idősebb szülő esetén 4 százalékkal, a szülői kvalitás magasabb értéke esetén pedig 45 százalékkal kisebb eséllyel fordul elő a közös idő alatt használó techviselkedés.

Az általánoshoz képest a közösen használó techviselkedésnek a szülők korának előrehaladtával 7 százalékkal kisebb az esélye, a fiúgyerekek esetében pedig 73

százalékkal nagyobb a valószínűsége. A gyerekek kora szerint nem látható szignifikáns eltérés, azonban a fiatalabb szülők átlagosan fiatalabb gyerekekkel vettek részt az adatfelvételben. A legjobb anyagi helyzetű családokban több mint hatszorosa az esélye az általánoshoz képest a közösen használó techviselkedésnek, mint a legrosszabb anyagi helyzetben lévők esetében. Mindezek alapján ellentmondásos, hogy az általános iskolát végzett szülőhöz képest felsőfokú végzettséggel rendelkező szülő esetén pedig 68 százalékkal kisebb az esélye a közösen használó techviselkedésnek. A táblázatban nem tüntettük fel, de megvizsgáltuk, hogy miként alakulnak az összefüggések, amennyiben a modellbe bevonjuk a gyerek által birtokolt digitális eszközök számát jelölő változót: a hatások némileg csökkentek, de a fentieknek megfelelően szignifikánsak maradtak.

Az általánoshoz képest az elzárkózó techviselkedés 29 százalékkal nagyobb valószínűséggel fordul elő idősebb gyerekek esetében, valamint 52 százalékkal csökken az esélye a gyerekek által magasabbra értékelt szülői minőség esetén.

Az interjúk felmérés eredményei

A kvantitatív adatok ismeretében világos volt, hogy további információkra van szükség az egyes techmintázatok és a közösen töltött idő jelentőségének megértéséhez. Különösen fontos ez az általános típus árnyaltabb megértéséhez. Az eredmények értelmezésekor fontos figyelembe venni, hogy – miként a módszertan leírásakor is utaltunk rá – a gyerekek jellemzően röviden válaszoltak a kérdésekre, illetve a szülők többnyire a szomszéd szobában tartózkodtak az interjú alatt. Továbbá figyelembe kell venni a használt eszközök típusát is. Az interjúalanyok körében a lányok az okostelefont használják a leggyakrabban, aminek használatát nehezebb kontrollálni. A számítógép és egyéb nem mobil eszközök használata inkább a fiúk körében jellemző.

A kvantitatív eredmények szerint a gyerekek csupán harmada szerint képesek szüleik egyértelműen befolyásolni, hogy mire használják digitális eszközeiket. Az interjúk felmérés lehetőséget adott annak vizsgálatára, hogy a gyerekek szerint milyen eszközökkel és milyen mértékben képesek szüleik befolyásolni technológiahasználatukat. Az kvalitatív eredmények megerősítették a szülők techviselkedésre gyakorolt befolyását. A gyerekek szerint a szülőket – különösen az anyákat – elsősorban a képernyők előtt töltött idő mennyisége zavarja, és annak korlátozására, szabályozására törekcsenek, a tartalmat pedig nem követik figyelemmel. Tehát, bár a kérdőív eredmények elsősorban a cél vagy a tartalom befolyásolására vonatkoznak, az interjúk eredmények szerint sokkal valószínűbb az eszközhasználat töltsött idő mennyiségének szülői szabályozása. Az interjúalanyok befolyásolásként értelmezték az olyan direkt eseteket is, amikor a szülő például bemegy a szobába és kikapcsolja a számítógépet, vagy elveszi valamelyik eszközt. Bizonyos esetekben a gyerekek – főként a lányok – egészen hevesen reagáltak a szülők hozzáállásával kapcsolatos kérdésre, és olyan szófordulatokat használtak, hogy a szülő például „telefonellenes” vagy „unja”, „nem örül neki”, „nem boldog”, „könyökén jön ki” a gyerek

technológiahasználata. A gyerekek elsősorban az anyákról mesélték ezeket az történeteket. Fontos azt is kiemelni, hogy a gyerekek nem mindig tartják korrektnek a szülők által becsült időmennyiséget: egy 16 éves lány interjúalany ezt a tévedést azzal indokolta, hogy délután, mialatt ő tanul, nincs otthon az édesanyja, majd mikor este hazaér, már csak a „telefonozást” látja. Továbbá több (főként idősebb) interjúalany is elmondta, hogy a szülők tudnák befolyásolni technológiahasználatukat, „ha akarnák”. Ebből arra következtethetünk, hogy a gyerekek korának előrehaladtával a szülői szándék kevésbé egyértelmű, amely magyarázhatja azt a kvantitatív eredményt, amely szerint idősebb szülők és idősebb gyerek esetén is kisebb a valószínűsége a szülői hatásnak.

A kvantitatív eredmények szerint a gyerekek harmadára soha nem jellemző, hogy a technológiahasználat kapcsán konfliktusba kerülne a szülővel, gyakoribb (minimum heti egy) konfliktusról a kamaszok körülbelül negyede számolt be. Az interjúk segítettek megérteni, hogy milyen jellegű és súlyú konfliktusok lehetségesek a technológiahasználat kapcsán. Jelentősebb szülő-gyerek konfliktus helyett inkább kisebb szóváltásokról, vitákról számoltak be az interjúalanyok a témában, ezek oka legtöbbször az eszközhasználattal töltött idő mennyisége, illetve a megszabott időkorlátok átlépése. Ennek tipikus példája a következő idézet: „jó, nyilván, ha nem teszem le időben a telefont, akkor [...] szokott egy kicsi veszekedés lenni, de aztán leteszem, úgyis” (13 éves lány). A kvantitatív tapasztalatok szerint az anyák és gyerekek között valószínűbb a gyakoribb konfliktus, és az interjúalanyok is elsősorban az anyákkal kapcsolatban számoltak be a kisebb vitákról, szóváltásokról.

A kvantitatív eredmények szerint ugyan nincs szignifikáns eltérés a konfliktus gyakoriságában a gyerekek neme szerint, a legkevésbé konfliktusos típus, a közösen használó techviselkedés azonban nagyobb valószínűséggel fordul elő a fiúk esetében. A konfliktushoz kapcsolódó interjúrészek ugyanakkor látványosan eltérnek a gyerekek neme szerint: a lányok gyakrabban számoltak be konfliktusokról vagy kisebb szóváltásokról. Ez adódhat pusztán a lányok interjú alatti közlékenységéből, nyitottságából, illetve ahogy korábban említettük, befolyásolhatja, hogy a lányok körében az eleve nehezebben kontrollálható okostelefon-használat a legnépszerűbb. Azt a kvantitatív eredményt, amely szerint rosszabb szülői minőség esetén nagyobb a konfliktus valószínűsége, magyarázhatja a következő interjú tapasztalat: a gyerekek szerint a konfliktusos helyzetek vagy a szülő – gyerekek szerint alaptalanul – negatív véleménye bizonyos esetekben a szülő pontos rálátásának hiányából adódik (például a szülő eredendően feltételezi, hogy a gyerek telefonozott, amíg egyedül volt otthon.).

A technológiai eszközök szülőkkel közös használata a kvalitatív eredmények alapján leginkább a közös tévé-, film- vagy sorozatnézésben jelenik meg, amely megfelel a kvantitatív eredmények alapján lehatárolható általános techviselkedésnek. Azon interjúalanyok esetében, akiknek családja leginkább az általános techviselkedéssel írható le, olyan szabályok érvényesülnek, amelyek a gyerekek képernyők előtt töltött idejét korlátozzák, illetve napszakokhoz, tevékenységekhez kapcsolódnak (például

este nyolc óra után, étkezés közben vagy iskola után bizonyos időszakban tilos az eszközök használata). A gyerekek véleménye ebben a csoportban azonban vegyes azzal kapcsolatosan, hogy a szülők milyen mértékben képesek befolyásolni technológiahasználatukat, illetve hogy mennyire hatásos a büntető/korlátozó stratégia. Az egyik 16 éves lány viszonylag megértően számolt be arról az esetről, mikor szülei elvették a telefonját:

„minden áldott nap égen-földön kerestem a telefonomat, hogy megtaláljam [...] annyira unatkoztam, hogy házit kellett írnom [...] nem írok elég házit, és ezért kapok rossz jegyet, és akkor elveszük a telefont, és akkor nem csinálhatsz semmit, csak házit írhatasz [...] igazából egyrészt meg tudom érteni, mert nyilván a tanulmányi eredményeimtől fog függeni, hogy mennyi lehetőségem lesz arra, hogy az lehessenek, aki akarok, és másrészt meg a magam szempontjából nem tudom megérteni, nyilván azért, mert nekem rossz érzés volt [...] de azt is éreztem, hogy hatásos volt, szóval ez ilyen kétoldalú”.

A közös számítógépes játék – ahogy ezt a survey-adatok is mutatták – elsősorban a fiúgyerekek esetében, illetve az apával közösen fordul elő. Az interjúk tapasztalatok szerint ezek a fiúk önállóan is szoktak számítógépen játszani. A kvantitatív szakasz eredményei a nemi különbségek mellett az életkor hatására is rávilágítottak: a közös számítógépes játék valószínűsége a gyerekek és szülők korának előrehaladtával csökken. Az interjúk eredmények szerint a mögöttes ok a játékpreferencia változása lehet: pár 15–16 éves interjúalany említette, hogy korábban játszott közösen a szülővel, de már olyan játékkal játszik, amit nem lehet közösen játszani, vagy a szülő (apa) nem szeretne azzal játszani.

A lányok esetében inkább az anyával közös internethasználat jellemző. A közös internethasználat a fiúk és lányok esetében is leginkább az online tartalmak (például videók, képek) közös megtekintésében, egymásnak való megmutatásában, esetenként a szülő által az internet lehetőségeinek nevelő célzatú megismertetésében nyilvánul meg. Egy 12 éves lány említette, hogy édesanyjával időnként közösen utána szoktak járni az interneten érdekességeknek (például információ a Holdról), egy 13 éves lány pedig a közös online kvízkészítést emelte ki. A gyerekek irányából érkező tanítási szándék azonban több interjúban megjelent, például egy 16 éves lány említette az interjúban, hogy akkor használják közösen a digitális eszközöket, amikor 55 éves édesanyja segítségre szorul azok használatában.

A kvalitatív eredmények is megerősítik, hogy jobb anyagi helyzetű családokban jellemző a közös filmnézés mellett a közös számítógépes játék vagy internetezés is, ami a közösen használó techviselkedés jellegzetessége. Szintén a kvantitatív eredményekhez illeszkedik, hogy a szülők és gyerekek aktívabb, több eszközre kiterjedő közös technológiahasználat esetén a szülők inkább képesek befolyásolni a gyerekek technológiahasználati szokásait. Egy 16 éves lány kiemelte, hogy jónak tartja, hogy szülei beszélgetéssel, nem megvonással befolyásolják, hogy mire és mennyit használja eszközeit – megvonással való fenyegetést azonban említett az interjúalany.

Az interjúk alapján azokban a családokban, ahol a gyerek és a szülők semmilyen technológiai eszközt nem használnak közösen (ami az elzárkózó techviselkedés jellegzetessége), a szabályoknak általában két véglete érvényesül. Az egyik véglet szerint a szülők kifejezetten szigorúan szabályozzák a gyerekek technológiahasználatát, tiltás/megvonás (például hétköznap tilos a számítógépezés), ezzel való fenyegetés is előfordul. Erről egy 12 éves lány és egy 15 éves fiú számolt be, akiknek édesanyja kötött munkarendben dolgozik pedagógusként. A másik véglet, amikor a szabályozás teljesen ad hoc jellegű, kötetlen, nem jellemző korlátozás. Utóbbi esetben a szülők többnyire rugalmas munkaidőben, otthonról (is) dolgoznak. A kvantitatív eredményeket erősíti, hogy két idősebbnek tekinthető, 16 éves interjúalany számolt be arról, hogy szülei egyáltalán nem szabályozzák technológiahasználatukat, és nem is tudják befolyásolni, hogy mennyi időt töltenek képernyők előtt. A szülők technológiahasználattal kapcsolatos negatív, mennyiségorientált véleménye az elzárkózó típus esetében is megjelenik, de nem feltétlenül jár együtt ellenőrzéssel, monitorozással. Ez utalhat egyfajta közömbösségre, amely erősítheti azt a kvantitatív tapasztalatot, hogy gyengébb szülői minőség esetén nagyobb az elzárkózó techviselkedés esélye. Egy 16 éves fiú interjúalany említette a következőt: *„nem nagyon érdekli őt [az anyát], de ha elmondom, akkor próbál érdeklődni iránta [...] hogy mennyit játszik, az igazából szerintem nem érdekli őt”*.

Az interjúk szerint a közös étkezés többnyire a technológiai eszközök használata nélkül zajlik, ami egyfajta családi szabály, amely az együtt étkező összes családtagra vonatkozik. A gyerekek közül sokan kiemelték, hogy fontos számukra a közös étkezés, mert ilyenkor tudják megosztani egymással az azt nap történeteket, megértik, hogy ne vigyék az asztalhoz mobiltelefonjukat, és nem érzik úgy, hogy az étkezés idejére ne tudnák félretenni. Ugyanakkor a gyerekek megértők, amennyiben szülei felveszik a telefont étkezés közben, vagy válaszolnak egy üzenetre – ezeket az eseteket a gyerekek fontosként, sürgősként, munkához kapcsolódóként címkézték. Azokban a családokban, ahol előfordul a technológiahasználat a közös étkezések során (közös idő alatt használó típus), ez főként abban nyilvánul meg, hogy a tévét bekapcsolva hagyja a szülő, vagy éppen közösen nézik, esetleg a szülő és/vagy a gyerek is valamilyen digitális eszközön olvas, vagy a szülő telefonál / üzenetre válaszol.

A kvantitatív tapasztalatok szerint bármilyen technológiai eszköz használata és az ezt leíró ún. közös idő alatt használó techviselkedési típus nagyobb valószínűséggel fordul elő gyengébb szülői minőség esetén. Az interjúk a közös étkezéseken túl rámutattak egyéb helyzetekre is, amikor a közös időtöltésbe belép a technológiahasználat, és a gyerekek a szülői figyelem hiányát élik meg. Egy 13 éves lány arról számolt be, hogy előfordul, hogy 50 éves édesanyja a telefonjába merül, és *„rá kell szólani”*. Egy 12 éves fiú interjúalany pedig elmondta, hogy 35 éves édesanyja a közösen töltött idő alatt néha nem figyel rá: *„hívják vagy Facebookon írnak neki, ami úgy mond nagyon fontos is lehet, meg nem is, szokott néha tévézni közben, nézni szokta, én meg állok, hogy mi van, és nem tudom”*. A szülői hozzáállás ellentmondásaira világít rá,

hogy ugyanezen interjúalany szerint édesanyjának a „könyökén jön ki” az ő számítógép- és telefonhasználata, és leginkább az zavarja, hogy a fia nem vele foglalkozik, illetve hogy nincs kint a természetben.

A kérdőíves felmérés eredményei szerint egyértelműen a tévénézés a legnépszerűbb technológiahasználati tevékenység az étkezések alatt. Az interjúk alapján azokban a családokban, ahol a televízió szokott menni étkezés közben, nincsenek vagy kizárólag a számítógépes játéokra vonatkozóan vannak egyértelmű szabályok. A közös étkezés alatt más digitális eszközökön (például mobiltelefonon) folytatott tevékenység azonban olyan családokban is előfordul, ahol egyébként érvényben vannak technológiahasználatra vonatkozó szabályok. Mindez magyarázhatja a kvantitatív eredményt, amely szerint az étkezés alatt folytatott mobiltelefon-használat körülbelül feleakkora arányban jellemző, mint a tévénézés. A szülők és a gyerekek közös idő alatt folytatott technológiahasználat is potenciális konfliktusforrást jelenthet, azonban a kvalitatív eredmények nem erősítik egyértelműen a kvantitatív tapasztalatokat abban, hogy a közös idő alatt használó techviselkedés több konfliktussal jár együtt.

A közös étkezések alatt folytatott technológiahasználat tiltása, kerülése az interjúk szerint a szubjektív anyagi jóllét szempontjából legjobb helyzetben lévő családokban van a legerősebben jelen. A kvantitatív eredmények a kérdésben a szülő rugalmas munkavégzésének jelentőségére világítottak rá, amit a kvalitatív tapasztalatok is erősítettek. Az interjúk segítenek megérteni a sajátos szülő-gyerekek kölcsönhatást a közös idő alatt folytatott technológiahasználat tekintetében: „*hát nem szoktunk [technológiai eszközt használni], legfeljebb anya, hogyha hívják, hogy időpontot foglaljanak, szóval én nem nagyon szoktam. [...] szerintem illetlenség egyrészt, meg nem szeretném, hogyha anya rám szólna. [...] anyánál elnézem, mert ugye dolgozik*” (14 éves lány). A kvalitatív tapasztalatok alapján a gyerekek részéről a szülő közös időtöltés alatti, de munkavégzéshez kapcsolódó technológiahasználat elfogadható, megértik, ha szüleik ezekben az esetekben nem követik a társadalmi-fizikai kontextusra vonatkozó családi szabályokat. A rugalmas munkavégzés a szülők képernyők előtt töltött ideje szempontjából is fontos tényező – az interjúk tapasztalatok ebben a tekintetben is megerősítették a survey-eredményeket. Azok a felnőtt interjúalanyok, akiknek gyerekeik szerint csökkenteniük kellene a képernyők előtt töltött időt, a felméréskor kötetlen munkarendben, vállalkozóként, részben otthonról dolgoztak, ezért kevésbé vált szét náluk a keresőmunka és magánélet ideje.

Diszkusszió

A tanulmányban Gabrielli és munkatársai (2018) „TECH-szülőség” modellje nyomán techviselkedésnek neveztük azt a családi viselkedésmintát, amely lefedi a közös, illetve a közös idő alatti technológiahasználat, továbbá a szülői befolyás, a szülő-gyerekek konfliktus, valamint a szülői hozzáállás és technológiahasználat dimenzióit is. Az elemzés során mindegyik dimenziót a kamaszok szemszögéből vizsgáltuk. Arra

a kérdésre kerestük a választ, hogy a techviselkedésnek milyen típusai azonosíthatók, és azoknak milyen szociológiai jellemzőik vannak. A bemutatott kvantitatív, majd kvalitatív eredmények is megerősítették, hogy lehatárolhatók a technológiahasználathoz kapcsolódóan különböző családi viselkedésminták, típusok, és ahogy a szakirodalom (például Livingstone et al. 2015) alapján feltételezhető volt, ezek valószínűsége a szociodemográfiai tényezők mentén eltér. Ez az eredmény azért is fontos, mert segít értelmezni a korábbi kutatások során azonosított szülői mediációs stratégiákat (Kutrovátz et al. 2018), és felhívja arra a figyelmet, hogy a gyerekek technológiahasználatára irányuló szabályok az otthoni környezetre vetíthető viselkedési szabályok és a technológiahasználathoz való viszony részei. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a gyerekekre a család mint a szocializáció elsődleges színtere milyen jelentős hatással bír, technológiahasználatuk vizsgálatakor érdemes a család komplex techviselkedését vizsgálni.

Kutatási kérdésünk első eleme arra irányult, hogy a technológiahasználattal kapcsolatos családi viselkedésmintáknak milyen típusai azonosíthatók. Az elemzés során a techviselkedésnek négy típusát azonosítottuk: az általános, az elzárkózó, a közösen használó, valamint a közös idő alatt használó viselkedést. Az általános típus szerint a szülők mérsékelten involválódnak a gyerekek digitális eszközökön folytatott tevékenységébe: kizárólag a közös tévénézés, filmnézés jellemző, a szülőknek nincs igazán hatása a gyerekek által fogyasztott tartalomra. Korábbi kutatási eredmények (Connell et al. 2015) és az interjúk tapasztalatok is megerősítették, hogy a legjellemzőbb technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek tevékenység a tévénézés vagy filmnézés valamilyen digitális eszközön, tehát egy kifejezetten passzív tevékenység. Az elzárkózó techviselkedés abban különbözik az általános típustól, hogy a gyerekek még tévét, illetve filmeket sem néznek közösen szüleikkel, illetve a gyerekek szerint szüleik kifejezetten alacsony befolyással bírnak technológiahasználatukra – sőt, az interjúk alapján a gyerekek érezhetik egyfajta érdektelenséget is részükről. A közösen használó típusra jellemző leginkább a tévénézés, filmnézés mellett a közös számítógépes játék, illetve internethasználat, tabletezés is, valamint ebben a csoportban a szülők erős hatással bírnak arra, hogy a gyerekek mire használják eszközeiket. Az interjúk alapján a közös használat célja lehet az eszközhasználatban való segítségnyújtás, tanítás is, amely a kamaszok felől a szülők irányába van erősebben jelen. A közös idő alatt használó típusra pedig a különböző digitális eszközök étkezések alatti használata, a szülők képernyő előtt töltött idejének nagyobb mértéke, valamint a gyakoribb technológiahasználathoz kapcsolódó szülő-gyerek konfliktus jellemző legerősebben.

Kutatási kérdésünk továbbá arra irányult, hogy az azonosított techviselkedés típusoknak milyen szociológiai jellemzőik vannak. A gyerekek/szülők kora egyértelműen meghatározó a techviselkedés szempontjából. Fiatalabb szülők esetén gyakoribb a közösen használó vagy a közös idő alatt használó techviselkedés, az elzárkózó típus valószínűsége pedig idősebb gyerekek esetén nagyobb. Ez megfelel a szakirodalomnak:

az idősebb kamaszgyerekek technológiahasználatát már nehezebben és eleve kevésbé követik a szülők (Sanders et al. 2016a), kevesebb stratégiát alkalmaznak annak szabályozására (Lee 2012, Symons et al. 2017), illetve a gyerekekben is erősebben megjelenik az önállósodásra való igény (Haddon 2015). A kvalitatív eredmények alapján a kamaszok szerint a szülők szabályozásra való törekvése, szándéka gyakran nem egyértelmű. Ahogy ők fogalmaztak a szülők technológiahasználatra gyakorolt hatásával kapcsolatban: „tudnák befolyásolni, ha akarnák”. A szülők korának előrehaladtával a közös idő alatt használó típus esélye is csökken. Az összefüggés hátterében a technológiahasználathoz való hozzáállás generációs különbségei mellett (Kim–Davis 2017) alapvető szerepet játszhatnak a szülő élethelyzetéből adódó eltérések.

A társadalmi változók közül fontos kiemelni a szülők iskolai végzettségének, valamint a szubjektív anyagi jólétnek a szerepét. A szülők társadalmi státusza és a gyerekekkel közös technológiahasználat közti összefüggést tárgyaló korábbi kutatások eredményei nem konzisztensek (Warren 2001, Gentile et al. 2012, Top 2016). Az ellentmondások saját eredményeinkben is megjelennek. A gyerekekkel közös tévénézéssel, filmnézéssel nagy valószínűséggel az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, illetve rosszabb anyagi helyzetű szülők töltenek több időt. Korábban Gentile és munkatársai (2012) is erre az eredményre jutottak a közös tévénézés és a szülők iskolai végzettségének, valamint a jövedelmi helyzetnek az összefüggését vizsgálva. Top (2016) csak az iskolai végzettség szerepét erősítette, eredményei szerint a közös használat valószínűségét nem befolyásolja szignifikánsan a szülők bevétele. A tévénézéssel szemben több közös számítógépes játékra, illetve közös internetezésre, tabletezésre fordított időnek alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, azonban jobb anyagi helyzetű szülők esetén nagyobb a valószínűsége. Ez eltér a különböző korábbi kutatási eredményektől, amelyek egyike szerint a felsőoktatási tapasztalattal rendelkező szülők játszanak inkább gyerekeikkel közösen videojátékokkal (Connell et al. 2015). Más kutatás szerint pedig a szülő alacsonyabb iskolai végzettsége és rosszabb anyagi helyzet esetén valószínűbb a közös videójáték (Gentile et al. 2012).

A közösen használó techviselkedés jellegzetessége a televízió mellett további digitális eszközök közös használata. Ez a típus – ahogy az előző bekezdésben a típusra jellemző tevékenységek kapcsán már kifejtésre került – alacsonyabb iskolai végzettségű szülők, azonban jobb anyagi helyzet esetén fordul elő nagyobb valószínűséggel. Az ellentmondás abból adódhat, hogy bár az alacsonyabb képzettséggel rendelkezők körében tipikusan magasabb mértékű a médiafogyasztás (Roberts–Foehr 2008, Rideout et al. 2010), a televízió és asztali számítógép kivételével egyéb digitális eszközökkel (például tablet, játékkonzol, stb.) azonban szignifikánsan alacsonyabb arányban rendelkeznek a rosszabb anyagi helyzetű családok, valamint a gyerekek saját eszköztípusainak száma is alacsonyabb. Az iskolai végzettség szerinti eltérésekben szerepe lehet az atipikus munkavégzésnek, illetve a munka jellege által is formált eltérő technológiai szokásoknak (Hollingworth et al. 2011), továbbá olyan kevésbé evidens és kézzelfogható faktoroknak is, mint például a társadalom

által konstruált jó szülőség, intenzív szülőség képe (Yerkes et al. 2019). A jó szülőségre való törekvés főként a magasán iskolázott anyákra jellemző szülői viselkedés (Yerkes et al. 2019), és a technológiahasználat kérdésében is azonosítható (Willett 2015, Jeffery 2021). Livingstone és munkatársainak (2015) eredményei azt mutatják, hogy a magasabb jövedelemmel és iskolai végzettséggel rendelkező szülők törekednek leginkább a digitális eszközökkel kapcsolatos tevékenységek mérséklésére az otthoni környezetben, és a gyerekek offline tevékenységének propagálására.

A rugalmas munkaidő, illetve otthoni munkavégzés eredményeink szerint meghatározó abból a szempontból, hogy az étkezések alatt előfordul-e valamilyen digitális eszköz használata a családban. Ennek valószínűsége jelentősen nagyobb, amennyiben a szülőnek lehetősége van rugalmas munkavégzésre. Az interjúk alapján az étkezés alatt technológiai eszközt használó szülőkkel szemben azonban elnézőek a gyerekek, amit azzal indokolnak, hogy a szülő munka miatt veszi fel a telefont, vagy válaszol egy üzenetre vacsora alatt. Oduor és munkatársai (2016) is felhívják rá a figyelmet kutatásukban, hogy bár a családtagok hajlamosak megértően, a helyzet sürgősségét elfogadva viszonyulni a másik családtag otthoni, munkavégzés céljából történő mobiltelefon-használatához, ezek a helyzetek mégis frusztrációt szülnek. Ez magyarázhatja a kvantitatív eredményeket is, amelyek szerint a közös idő alatt használó típus a leginkább konfliktusos, és a szülők képernyők előtt töltött idejét is ebben a csoportban tartják leginkább soknak a gyerekek.

Nem elhanyagolható a szülői kvalitás és a techviselkedés között talált összefüggés: a szülői kvalitás mértékével csökken a közös idő alatt használó és az elzárkózó típusnak az esélye is. Az összefüggést erősítették az interjúk tapasztalatok is: több interjúalany említette, hogy a szülő étkezés alatt – vagy más helyzetben az együtt töltött idő alatt – például Facebook-üzenetet olvas, vagy bekapcsolva hagyja a tévét, és ilyenkor nem tud a gyerekekre megfelelően figyelni. Az elmúlt évek kutatásai is megerősítették, hogy amikor a szülő mobiltelefont használ, kevésbé figyel a gyerekekre (Hiniker et al. 2016, Oduor et al. 2016). Miközben a gyerekek ezekben a helyzetekben érzékelik a szülői figyelem hiányát, az interjúk során arra is volt példa, hogy a gyerek éppen azzal magyarázta a szülő technológiahasználattal kapcsolatos negatív hozzáállását, hogy a gyerektől nem kap elég figyelmet.

Konklúzió

Összességében a techviselkedés típusai élesen elválaszthatók a szülők és gyerekek közös technológiahasználati szokásai szerint. Szociológiai jellemzők szerint a közösen használó típus a leginkább egyedi. A közös használat azonban kizárólag akkor segíti a gyerekeket a biztonságos használat elsajátításában és a potenciális veszélyek felismerésében, ha beszélgetéssel is párosul. Tartalmi fókusz nélkül, illetve kizárólag a képernyő előtt töltött idő mennyiségére irányuló szabályok mellett a közös használat önmagában nem elegendő az előnyök érvényesítésére (Connell et al. 2015, Gabrielli et al. 2018).

A jelen tanulmány fókuszát nem kifejezetten a szülői szabályozó stratégiák képezték, de fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a kamaszokkal készült interjúk során nagyon markánsan jelen volt a technológiahasználat mennyiségére vonatkozó szabályozás, azonban a tartalmi szabályozás kevésbé és sokkal kidolgozatlanabb formában volt azonosítható. Az interjúk során a kamaszok többnyire biztos kijelentést tettek azzal kapcsolatban, hogy a szülőt zavarja technológiahasználatuk. A kamaszok oldaláról – a kvalitatív tapasztalatok alapján – egyértelműen azonosíthatók olyan tipikus esetek, amikor a gyerek szerint igazságtalan a szülői hozzáállás. Például a szülő úgy ítéli meg a gyerek képernyők előtt töltött idejét, hogy nem volt aznap rálátása vagy éppen nem érdeklődik, mire (például iskolai feladatra vagy szórakozásra) használta az eszközeit. A kvantitatív és kvalitatív szakasz eredményei is arra utalnak, hogy a szülők nem aktív szereplői és észlelői a kamaszok digitális eszközökön folytatott tevékenységének, egyúttal eltérő megvilágításban látják a tevékenység mennyiségét és tartalmát is, ami feszültséghez vezethet. Az attitűdbéli generációs különbségekre a szakirodalom is felhívja a figyelmet (például Clark 2011, Kim–Davis 2017). A szülők technológiahasználatával kapcsolatos attitűdjeit azonban munkájuk jellege, illetve társadalmi kapcsolathálójuk is befolyásolja (Hollingworth et al. 2011). A gondolatmenet a digitális tőke elméletéhez vezet, amely rámutat a szülők digitális készségei, a digitális eszközökhöz való hozzáférés, valamint a gyerekek oktatási és munkaerőpiaci lehetőségei közti közvetett kapcsolatra (Yuen et al. 2018, Ollier-Malaterre et al. 2019).

A nemzetközi szakirodalom alapján megkezdődött egy szemléletváltás a technológia adta lehetőségek kiaknázása, valamint a fogyasztott tartalom prioritizálásának irányába az erős mennyiségi fókusz (képernyők előtt töltött idő) helyett (például Hollingworth et al. 2011, Yuen et al. 2018, Jeffery 2021). A kvalitatív eredmények között azonban hangsúlyosan volt jelen, hogy a kamaszok a képernyők előtt töltött idő mennyiségétől függetlenül a szülők irányából is érzékelnek egy erős nyomást, amely szerint „túl sokat” vannak képernyők előtt, és „értelmetlen” tevékenységekkel töltik az időt. Ahogyan a szülők esetében fontos a jó szülőiséggel mint társadalmi elvárással foglalkozni, a gyerekek szempontjából is felmerül a kérdés, hogy a társadalom szerint ki a „jó gyerek” a technológiahasználati szokások terén, milyen hatást gyakorol ennek hangsúlyozása pszichológiai jóllétükre vagy eredményességükre. A szülők hozzáállása következtében a gyerekek önreflexiója is főleg a képernyők előtt töltött idő mennyiségére vonatkozik. A technológia adta lehetőségek jobb kihasználása, a tanulás során való kamatoztatása viszont szinte teljesen hiányzik az összképből.

Az elemzés korlátai és további kutatási irányok

A reprezentatív kvantitatív adatfelvétel lehetővé teszi az eredmények általánosíthatóságát, ugyanakkor a jelen kutatás és elemzés is rendelkezik korlátokkal. A szülői kérdőív tartalmazza a technológiahasználattal kapcsolatos szabályozásra, irányelvekre vonatkozó kérdéseket, a gyerekek esetében azonban a kérdőív erre közvetlenül nem

tért ki. A gyerekek válaszainak önálló elemzése során ezért csupán a szülők bevonódásának, a technológiahasználathoz kapcsolódó szabályoknak a feltételezésére, körvonalazására van mód. Az elemzés során nem reflektáltunk a család összetételének vélhető hatásaira, az egyszülős és kétszülős háztartások közti különbségekre. A gyerekekkel készült interjúk elemezhetőségét azok hossza és mélysége korlátozta.

A kvantitatív és kvalitatív adatfelvétel lebonyolítása a koronavírus-járványt megelőzően zajlott. A Covid-19-járvány azonban jelentős változást hozott a digitalizációhoz fűződő általános viszonyban és a technológia családon belüli jelenlétében egyaránt. A kijárási korlátozások, home office-előírások, online oktatás hatására átalakult a családi környezet, a szülőknek pedig újra kellett gondolniuk a gyerekek képernyők előtt töltött idejének mennyiségével és tartalmával kapcsolatos korábbi elképzeléseiket. A további kutatásoknak a témában fontos reflektálniuk erre a speciális időszakra és feltárniuk, hogy a családon belüli technológiahasználati szokásokat, a technológiahasználattal kapcsolatos családi szabályokat, a szülők bevonódását a gyerekek technológiahasználatába hogyan mozdította el a járványhelyzet, továbbá hogy a járvány alatt milyen gyakorlatok, illetve milyen nehézségek jelentek meg a technológiahasználathoz kapcsolódóan a különböző társadalmi háttérű családokban.

Irodalom

- Bodó J. (2017): Szülői magatartásmodellek és internethasználat. *Korunk*, 28(8): 45–52.
- Clark, L. S. (2011): Parental Mediation Theory for the Digital Age. *Communication Theory*, 21: 323–343. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2011.01391.x>
- Connell, S. L. – Lauricella, A. R. – Wartella, E. (2015): Parental Co-Use of Media Technology with their Young Children in the USA. *Journal of Children and Media*, 9(1): 5–21. <https://doi.org/10.1080/17482798.2015.997440>
- Downey, D. B. – Gibbs, B. G. (2020): Kids These Days: Are Face-to-Face Social Skills among American Children Declining? *American Journal of Sociology*, 125(4): 1030–1083. <https://doi.org/10.1086/707985>
- Fletcher, A. C. – Blair, B. L. (2016): Implications of the family expert role for parental rules regarding adolescent use of social technologies. *New Media & Society*, 18(2): 239–256. <https://doi.org/10.1177/1461444814538922>
- Gabrielli, J. – Marsch, L. – Tanski, S. (2018): TECH Parenting to Promote Effective Media Management. *Pediatrics*, 142(1): <https://doi.org/10.1542/peds.2017-3718>
- Gentile, D. A. – Nathanson, A. I. – Rasmussen, E. E. – Reimer, R. A. – Walsh, D. A. (2012): Do You See What I See? Parent and Child Reports of Parental Monitoring of Media. *Family Relations*, 61(3): 470–487. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2012.00709.x>

- Haddon, L. (2015): Children's critical evaluation of parental mediation. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 9(1): article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2015-1-2>
- Helsper, E. J. – Eynon, R. (2010): Digital natives: where is the evidence? *British Educational Research Journal*, 36(3): 503–520. <https://doi.org/10.1080/01411920902989227>
- Hiniker, A. – Schoenebeck, S. Y. – Kientz, J. A. (2016): Not at the Dinner Table: Parents' and Children's Perspectives on Family Technology Rules. In *CSCW '16: Proceedings of the 19th ACM Conference on Computer-Supported Cooperative Work & Social Computing*, 1376–1389. <https://doi.org/10.1177/1461444814538922>
- Hollingworth, S. – Mansaray, A. – Allen, K. – Rose, A. (2011): Parents' perspectives on technology and children's learning in the home: social class and the role of the habitus. *Journal of Computer Assisted Learning*, 27(4): 347–360. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2011.00431.x>
- Hundley, H. L. – Shyles, L. (2010): US teenagers' perceptions and awareness of digital technology: a focus group approach. *New Media & Society*, 12(3): 417–433. <https://doi.org/10.1177/1461444809342558>
- Jeffery, C. P. (2021): Parenting in the digital age: Between socio-biological and socio-technological development. *New Media & Society*, 23(5): 1045–1062. <https://doi.org/10.1177/1461444820908606>
- Jiang, J. (2018): *How Teens and Parents Navigate Screen Time and Device Distractions*. Pew Research Center.
- Kim, A. S. – Davis, K. (2017): Tweens' perspectives on their parents' media-related attitudes and rules: an exploratory study in the US. *Journal of Children and Media*, 11(3): 358–366. <https://doi.org/10.1080/17482798.2017.1308399>
- Király G. – Dén-Nagy I. – Géring Zs. – Nagy B. (2014): Kevert módszertani megközelítések. Elméleti és módszertani alapok. *Kultúra és Közösség*, 5(2): 95–104. ISSN: 0133-2597
- Konok V. – Bunford N. – Miklósi Á. (2020): Associations between child mobile use and digital parenting style in Hungarian families. *Journal of Children and Media*, 14(1): 91–109. <https://doi.org/10.1080/17482798.2019.1684332>
- Kutrovácz K. – Balogh T. – Wittinger B. – Király G. (2018): A technológiával kapcsolatos szülői mediáció. Szisztematikus empirikus áttekintés a 2007 és 2017-es évek között megjelent tanulmányok alapján. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 2018(4): 47–69. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.4.47>
- Lee, S.-J. (2012): Parental restrictive mediation of children's internet use: Effective for what and for whom? *New Media & Society*, 15(4): 466–481. <https://doi.org/10.1177/1461444812452412>
- Livingstone, S. – Haddon, L. – Vincent, J. – Mascheroni, G. – Ólafsson, K. (2014): *Net Children Go Mobile: The UK Report*. London: London School of Economics and Political Science.

- Livingstone, S. – Mascheroni, G. – Dreier, M. – Chaudron, S. – Lagae, K. (2015): *How parents of young children manage digital devices at home: The role of income, education and parental style*. London: EU Kids Online, LSE. ISSN 2045-256X
- Nomaguchi, K. – Milkie, M. A. (2020): Parenthood and Well-Being: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 82(1): 198–223.
<https://doi.org/10.1111/jomf.12646>
- McBride, D. L. (2011): Risks and benefits of social media for children and adolescents. *Journal of Pediatric Nursing*, 26(5): 498–499.
<https://doi.org/10.1016/j.pedn.2011.05.001>
- Morozov, E. (2011): The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom. *Perspectives on Politics*, 9(4): 895 – 897. <https://doi.org/10.1017/S1537592711004014>
- Moser, C. – Schoenebeck, S. Y. – Reinecke, K. (2016): Technology at the Table: Attitudes about Mobile Phone Use at Mealtimes. *CHI '16: Proceedings of the 2016 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 1881–1892.
<https://doi.org/10.1145/2858036.2858357>
- Oduor, E. – Neustaedter, C. – Odom, W. – Tang, A. – Moallem, N. – Tory, M. et al. (2016): The frustrations and benefits of mobile device usage in the home when copresent with family members. In *Proceedings of the 2016 ACM conference on designing interactive systems*. New York: Association for Computing Machinery, 1315–1327. <https://doi.org/10.1145/2901790.2901809>
- Ollier-Malaterre, A. – Jacobs, J. A. – Rothbard, N. P. (2019): Technology, Work, and Family: Digital Cultural Capital and Boundary Management. *Annual Review of Sociology*, 45: 425–447. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073018-022433>
- Orben, A. – Dienlin, T. – Przybylski, A. K. (2019): Social media's enduring effect on adolescent life satisfaction. *PNAS*, 116(21): 10226–10228.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1902058116>
- Orben, A. – Przybylski, A. K. (2019): The association between well-being and digital technology use. *Nature Human Behaviour*, 3: 173–182. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0506-1>
- Rideout, V. J. – Foehr, U. G. – Roberts, D. F. (2010): *GENERATION M2 Media in the Lives of 8- to 18-Year-Olds*. California: The Henry J. Kaiser Family Foundation.
- Roberts, D. F. – Foehr, U. G. (2008): Trends in Media Use. *The Future of Children*, 18(1): 11–37. <https://doi.org/10.1353/foc.0.0000>
- Ságvári, B. (2012): Hungary. In L. Haddon – S. Livingstone (szerk.): *EU kids online national perspectives*. London: The London School of Economics and Political Science, 29–30.
- Sanders, W. – Parent, J. – Forehand, R. – Breslend, N. L. (2016a): The Roles of General and Technology-Related Parenting in Managing Youth Screen Time. *Journal of Family Psychology*, 30(5): 641–646. <https://doi.org/10.1037/fam0000175>
- Sanders, W. – Parent, J. – Forehand, R. – Sullivan, A. D. W. – Jones, D. J. (2016b): Parental perceptions of technology and technology-focused parenting:

- Associations with youth screen time. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 44: 28–38. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2016.02.005>
- Shin, W. (2018): Empowered parents: the role of self-efficacy in parental mediation of children's smartphone use in the United States. *Journal of Children and Media*, 2(4): 465–477. <https://doi.org/10.1080/17482798.2018.1486331>
- Shirky, C. (2010): *Cognitive Surplus: Creativity and Generosity in a Connected Age*. New York/London: Penguin.
- Smahel, D. – Machackova, H. – Mascheroni, G. – Dedkova, L. – Staksrud, E. – Ólafsson, K. – Livingstone, S. – Hasebrink, U. (2020): *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. *EU Kids Online*. London: The London School of Economics and Political Science. <https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01ofo>
- Symons, K. – Ponnet, K. – Emmery, K. – Walrave, M. – Heirman, W. (2017): A Factorial Validation of Parental Mediation Strategies with Regard to Internet Use. *Psychologica Belgica*, 57(2): 93–111. <https://doi.org/https://doi.org/10.5334/pb.372>
- Székely L. (2010): Internetcsizma az iskolapadon – Esettanulmány egy régi vita margójára. *Új Ifjúsági Szemle*, 8(4): 79–87.
- Taylor, K. – Silver, L. (2019): *Smartphone Ownership Is Growing Rapidly Around the World, but Not Always Equally*. Pew Research Center.
- Top, N. (2016): Socio-Demographic Differences in Parental Monitoring of Children in Late Childhood and Adolescents' Screen-Based Media Use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 60(2): 195–212. <https://doi.org/10.1080/08838151.2016.1164168>
- Warren, R. (2001): In Words and Deeds: Parental Involvement and Mediation of Children's Television Viewing, *Journal of Family Communication*, 1(4): 211–231. https://doi.org/10.1207/S15327698JFC0104_01
- Willet, R. J. (2015): The discursive construction of 'good parenting' and digital media – the case of children's virtual world games. *Media, Culture & Society*, 37(7): 1060–1075. <https://doi.org/10.1177/0163443715591666>
- Yerkes, M. A. – Hopman, M. – Stok, F. M. – De Wit, J. (2019): In the best interests of children? The paradox of intensive parenting and children's health. *Critical Public Health*. <https://doi.org/10.1080/09581596.2019.1690632>
- Yuen, A. H. K. – Park, J. – Chen, L. – Cheng, M. (2018): The significance of cultural capital and parental mediation for digital inequity. *New Media & Society*, 20(2): 599–617. <https://doi.org/10.1177/1461444816667084>

Melléklet

1. táblázat: „Ha a közös időtöltésre gondolsz, kérlek, becsüld meg, hogy hány percet töltötök szülőddel/gondviselőddel az alábbi közös tevékenységekkel.”

Tevékenységek/Időráfordítás		0 perc	Max. 30 perc	31–60 perc	60 perc felett	Össz.
Közös tévzés, filmnézés – hétköznap	N	313	60	261	360	994
	%	31,5%	6,0%	26,3%	36,2%	100%
Közös számítógépes játék – hétköznap	N	892	37	44	16	989
	%	90,2%	3,7%	4,4%	1,6%	100%
Közös internetezés, tabletezés stb. – hétköznap	N	878	42	52	18	991
	%	88,6%	4,3%	5,3%	1,8%	100%
Közös tévzés, filmnézés – hétvégi napon	N	221	18	150	604	993
	%	22,3%	1,8%	15,1%	60,8%	100%
Közös számítógépes játék – hétvégi napon	N	860	25	67	37	990
	%	86,9%	2,6%	6,8%	3,7%	100%
Közös internetezés, tabletezés stb. – hétvégi napon	N	843	35	87	26	991
	%	85,1%	3,6%	8,8%	2,6%	100%

2. táblázat: „Milyen gyakran végzed a következő tevékenységeket szülőddel/gondviselőddel közösen? – Közös játék egy digitális eszközön”

Gyakoriság/Tevékenység	Közös játék egy digitális eszközön	
	N	%
Soha	434	43,4%
Havonta vagy ritkábban	272	27,2%
Havonta többször	120	12%
Heti egyszer	78	7,8%
Hetente pár alkalommal	71	7,1%
Naponta	24	2,4%
Összesen	1000	100%

3. táblázat: „Kérlek, mondd meg, mennyire értesz egyet a következő állításokkal!”

Egyetértés/Tevékenység	Étkezés közben gyakran tévzünk		Étkezés közben gyakran hallgatunk zenét		Étkezés közben gyakran végezzük saját dolgainkat telefonunkon	
	N	%	N	%	N	%
Egyáltalán nem ért egyet	408	41,8%	473	48,5%	533	54,6%
Inkább nem ért egyet	117	12,0%	160	16,4%	151	15,5%
Egyet is ért, meg nem is	162	16,6%	157	16,0%	116	11,9%
Inkább egyetért	150	15,4%	106	10,9%	111	11,4%
Teljesen egyetért	139	14,3%	80	8,2%	65	6,6%
Összesen	976	100%	976	100%	976	100%

4. táblázat: „Mit gondolsz szülődgondviselőd képernyők előtt töltött idejéről?”

Szülő/gondviselő képernyők előtt töltött ideje	N	%
Túl kevés	18	1,9%
Kevés	121	12,5%
Megfelelő mennyiségű (elfogadható)	725	74,5%
Sok	83	8,5%
Túl sok	26	2,7%
Összesen	973	100%

5. táblázat: „Mit gondolsz, mennyire tudják befolyásolni a szüleid, hogy mire használod az eszközeidet?”

Szülői befolyás	N	%
Egyáltalán nem	185	18,7%
Inkább nem	143	14,5%
Igen is, meg nem is	344	34,9%
Inkább igen	232	23,5%
Teljes mértékben	82	8,3%
Összesen	985	100%

6. táblázat: „Milyen gyakran alakul ki közötted és szülődgondviselőd között veszekedés arról, hogy mennyit és hogyan használod a technológiai eszközöket?”

	N	%
Soha	326	32,6%
Havonta vagy ritkábban	282	28,3%
Havonta többször	147	14,7%
Heti egyszer	119	11,9%
Hetente pár alkalommal	88	8,8%
Naponta	36	3,6%
Összesen	1000	100%

Szolidaritás járvány idején

Solidarity in times of pandemia

Grajczár István¹ – Pauló Edit²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.3>

Beérkezés: 2021.03. 24.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021.07. 19.

Elfogadás: 2021.08. 30.

Összefoglaló: E tanulmány a 2017 és 2020 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálja a szolidaritás változását Magyarországon a munkapiaci szempontból aktív korú kérdezettek reprezentatív mintáin. Emellett arra igyekszik választ adni, hogy az egyes inkluzív és exkluzív szolidáris és nonszolidáris csoportok hogyan jellemezhetők járvány idején, a csoport-hovatartozás hogyan köthető a járvány okozta munkafeltételekben bekövetkező változásokhoz, a kormánnyal való szimpátiához, a beszerzendő vakcinákba vetett bizalomhoz, az oltakozási hajlandósághoz és az annak hátterében meghúzódó kockázattal, illetve oltásóvatos motívumokhoz. A kutatási kérdések arra irányulnak, hogy hogyan változtak a vizsgált időszakban a szolidaritásklaszterek gyakoriságai, illetve mely szociodemográfiai tényezők, a lezárásokkal kapcsolatos munkapiaci tapasztalatok, oltakozási attitűdök és politikai szimpátiák hozhatók összefüggésbe a szolidaritással és a különböző szolidaritáscsoportokkal járványhelyzetben. Az elemzés során multinomiális logisztikus regresszió segítségével jellemezzük Kriesi módosított modellje alapján létrehozott inkluzív és exkluzív szolidáris, illetve nonszolidáris klasztereket az aktív korúak között. Eredményeink szerint a vizsgált időszakban markánsan növekedett a makroszolidáris törekvések támogatottsága, valamint az inkluzív és kisebb mértékben az exkluzív szolidárisok aránya, a kirekesztő attitűdöké pedig tendenciózusan csökkent, csakúgy, mint az exkluzív nonszolidáris csoport megoszlása. Ugyanakkor az exkluzív szolidáris és nonszolidáris csoportok tagjai azok, akik körében szignifikánsan alacsonyabb az oltási hajlandóság, amely egy komoly egészségügyi vészhelyzetben az aktív kockázattal való hiányára utal, s többek között megnehezítheti a nyájimmunitás elérését is.

Kulcsszavak: Covid-19-járvány, szolidaritás, inkluzív és exkluzív attitűdök, politikai orientáció

Abstract: This study examines the changes in solidarity in Hungary over the period of 2017-2020 on a representative sample of active aged respondents. It also seeks to answer questions on how inclusive and exclusive solidarity and non-solidarity groups are characterised during an epidemic, how group membership is related 1) to changes in working conditions caused by the epidemic, 2) to affinity for the government and 3) to willingness to vaccinate and the underlying risk-taking and vaccination-averse motives. The research questions focus on how the prevalence of solidarity clusters changed over the period

1 Milton Friedman Egyetem, email: grajczjar.istvan@uni-milton.hu

2 Milton Friedman Egyetem, email: pauloedit@gmail.com

under study, and which sociodemographic factors, labour market experiences related to lockdowns, vaccination attitudes and political affinities are associated with solidarity and different solidarity clusters in epidemic situations. The analysis uses multinomial logistic regression to characterise inclusive and exclusive solidarity and non-solidarity clusters among active aged individuals based on modified Kriesi's model. Our results show a significant increase in the support for macro-solidarity and a marked increase in the share of inclusive and, to a lesser extent, exclusive solidarity clusters over the period under study. At the same time, it shows the declining level of exclusionary attitudes and so, the decreasing distribution of the exclusive non-solidarity cluster. However, it is the members of the exclusive solidarity and non-solidarity groups who have significantly lower vaccination intentions, which indicates a lack of active risk-taking behaviours in a serious health emergency situation and may, among other things, make it more difficult to achieve herd immunity.

Keywords: Covid-19 epidemic, solidarity, inclusive and exclusive attitudes, political orientation

Bevezetés

A Covid-19-pandémia világszerte több, mint négy és félmillió ember életét követelte, sokak életveszélyes állapotba kerültek, a felgyógyultak egy részének akár hosszú távú szövődményekkel is számolnia kell, nem is szólva arról, hogy tartós védettséget a betegségen átesettek sem élveznek. A megoldást a kialakult krízishelyzetre szinte az egész világon többek között egy biztonságos és hosszú hatású vakcina kifejlesztésétől, illetve a nyájimmunitás elérésétől várják a szakemberek.

A Covid-19-járvány és annak következményei azonban nemcsak az orvostudományt vagy az epidemiológusokat állították komoly kihívások elé, de társadalmi, gazdasági és politikai hatásai okán a társadalomtudósokat is. A fertőzésveszély, a korlátozások és lezárások következtében sokakban tartós félelem és szorongás alakult ki, beszűkültek, illetve az online térbe szorultak korábban megszokott, jól működő kapcsolatok, sok esetben fenyegetetté vált a megélhetés biztosítása, a munkahelyek megtartása, a családok megélhetése. Vannak természetesen olyan társadalmi csoportok is, akiket érdemben nem érintett a járvány, sem egészségi állapotukat, sem megélhetésüket tekintve. A kutatások sokrétűek, szerteágazóak, legyen szó az embertársainkba és az intézményeinkbe vetett bizalomról, a munkavégzés új formáiról, az egyenlőtlenségek növekedéséről, a vakcinációval kapcsolatos attitűdökről, az összeesküvés-elméletek terjedéséről vagy a társadalmi szolidaritásról.

Jelenlegi tudásunk szerint a globális járványok leküzdéséhez fontos feltétel a nemzetközi térben értelmezhető nyájimmunitás kialakítása. A kifejlesztett vakcinák globális szintű, szolidaritáson alapuló elosztása (COVAX) azonban kudarcba fulladni látszik, a szegényebb régiók vélhetően csak egy-két év múlva jutnak megfelelő mennyiségű oltóanyaghoz (Szócska 2021). Európa és azon belül az egyes országok szintén versenyezni kényszerülnek a megfelelő mennyiségű és minőségű vakcináért, ami alapjaiban rengeti meg a szolidaritásalapú törekvéseket, és életre hívja az ún. vakcinanacionalizmus jelenségét is (Örkény 2021). Szolidaritás nélkül azért is kétséges a jelenlegi vírushelyzetben a nyájimmunitáshoz szükséges átoltottság elérése, mert a koronavírus elleni oltás beadatása nem kötelező, így az állam ál-

tal biztosított oltóanyag felvételéhez a lakosság részéről aktív, szolidarisztikus értelemben vett kockázatvállalás szükséges. Fontos kérdéssé válik, hogy a szolidaritáscsoportok bíznak-e a vakcinákban, hajlandóak-e beoltatni magukat, vagyis mennyire jellemzi őket az aktív kockázatvállalás, illetve az oltásóvatosság egy egészségügyi vészhelyzetben.

Ebben a tanulmányban egyrészt a 2017 és 2020 közötti inkluzív és exkluzív attitűdök és szolidaritásformák változását vesszük górcső alá Magyarországon, elsősorban a makroszintű, intézményesített szolidaritással kapcsolatos attitűdökre, mint az állami újraelosztás támogatására, illetve az egyenlő esélyek biztosítására fókuszálva a munkapiaci szempontból aktív korú kérdezettek reprezentatív mintáin. Másrészt a 2020-as mintán multinomiális regresszió segítségével megvizsgáljuk, hogy a szociodemográfiai és járványpercepció változókat kontroll alatt tartva a munkafeltételekben bekövetkezett változások, a kormánnyal való szimpátia és a vakcinákba vetett bizalom, az oltakozási hajlandóság és kockázatvállalás, valamint az oltásóvatosság mennyiben befolyásolják az egyes szolidaritáscsoportokba kerülés esélyét. A makroszintű/intézményesített, az újraelosztás támogatásához kapcsolható attitűdök és a kormánnyal és az állam által kínált vakcinákkal szembeni bizalom vizsgálata kiemelt fontosságú, hiszen többek között a hatékony védőoltás biztosítása és igazságos, a veszélyeztetett csoportokba tartozást figyelembe vevő, szolidaritásalapú elosztása is állami, azaz makroszintű feladat. Emiatt fontos kérdéssé válik az, hogy a makroszolidaritás támogatottsága növekszik-e járvány idején, illetve a makroszolidáris attitűdök találkoznak-e az aktív kockázatvállalói intencióval, vagyis a polgárok hajlandók-e a vakcináció által, aktív módon kivenni a részüket a tágabb értelemben vett közösség védelméből, illetve a nyájimmunitás kialakításából, amit a közösség érdekében történő aktivitást igénylő szolidaritásmotívumnak tekinthetünk (lásd általánosságban erről: European Observatory on Health Systems and Policies – Xavier 2018).

Részletesebben tehát arra keressük a választ, hogy pandémia idején 1) hogyan változnak az inkluzív és exkluzív attitűdök, illetve a szolidaritásformák gyakoriságai, és 2) ezeket a különböző szolidaritásformákat

- mely szociodemográfiai tényezők magyarázzák, különös tekintettel a társadalmi egyenlőtlenségeket talán legmarkánsabban megtestesítő szociális státuszra,
- hogyan befolyásolja a lezárások következtében megroppanó munkapiaci helyzet és a megélhetés/életminőség/egészségi állapot veszélyeztetettsége, valamint a pandémiával/vakcinációval kapcsolatos tájékozottság, illetve kifáradás,
- hogyan hozhatjuk összefüggésbe az oltakozási hajlandósággal, illetve az aktív kockázatvállalással és az oltásóvatossággal,
- milyen mértékben befolyásolja a kormánnyal való elégedettség és az állam által kínált vakcinákba vetett bizalom

Elméleti megfontolások

Szolidaritás

A közösségi összetartozásnak, a társadalom integrációjának – amely a szociológia megszületése óta foglalkoztatja a szociológusokat – egyik kötőanyaga a szolidaritás. Émile Durkheim (2000 [1893]) a szolidaritás két alaptípusáról beszél. A mechanikus szolidaritás a preindusztériális társadalmakra jellemző, alapja a közös érték, a kollektív tudat, a hasonlóság: ez morális kötelezettséget ró az egyénre. Az organikus szolidaritás a modern társadalmakban a foglalkozási specializálódás következtében alakul ki, hiszen kölcsönös függőség van a társadalom tagjai között, senki sem élhet a másik munkája nélkül.

Bayertz (1999) szerint a szolidaritás arra sarkallja az embereket, hogy saját szükségleteik kielégítését az osztársadalmi érdekek miatt korlátozzák, szükség szerint kölcsönös segítséget nyújtsanak az egyének egymás számára (Gesthuizen et al. 2014). Zulehner, Denz, Pelinka és Tólos hangsúlyozzák (1996: 54), hogy a szolidaritás a társadalmi igazságosság központi fogalma, amelynek három fő szintjét különböztethetjük meg. A mikroszolidaritás a közeli hozzátartozókra, barátokra, a számukra nyújtott segítségre vonatkozik. A következő szint, a mezoszolidaritás kifejeződhet a munkahelyi kapcsolatokban, az érdekképviseleti szervezetek vagy akár a civil szervezetek munkájában, míg az e fölött álló makroszolidaritás a kollektív egymásrautaltság, a bizalom és a segítségnyújtás szintje (Beecher 1986, Stjernø 2005: 28), amelynek célja a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése. A makroszolidaritás kiterjed a jóléti állam újraelosztási rendszerének működésére, a különböző régiók felzárkóztatására, de migrációs és menekültkérdésekkel kapcsolatos intézkedések területére is (Grajczjár et al. 2019), és túlmutat a nemzeti, etnikai, vallási határokon.

A szolidaritás szintjei szorosan összefüggenek olyan dimenziókkal, mint a szolidaritás alapja/terjedelme (Stjernø 2005). A szolidaritás alapját az képezi, hogy az egyén kivel, kikkel tud azonosulni. Ez lehet egy szűk csoport a hasonlóság vagy a kölcsönös függés okán, de bővíthet például a politikai és vallási hovatartozás következtében, elméletileg akár egészen az emberiségre kiterjedő szintig. Az egyén identifikációs képességének korlátai azonban kijelölik a szolidaritás határait is, mivel megszabják, hogy ki az, aki beletartozik a szolidaritásközösségbe. Ahogy Becker, Eckert, Kohli és Streeb megjegyzi (2004), a szolidaritás koncepciója nem univerzalisztikus, egy adott csoporthoz való tartozás korlátozza a szolidaritást (Goes 2015: 54).

Stjernø megközelítése szerint a szolidaritás egyszerre bevon és kirekeszt, integrál és megoszt (Stjernø 2005: 85), ezért megkülönbözteti az inkluzív és exkluzív szolidaritást. Mivel az in-groupnak, és ezzel együtt a szolidaritásnak is vannak határai, az exklúzió valamilyen formája szinte elkerülhetetlen (Smith–Sorrell 2014: 235). Az exklúzió alapja lehet etnikai, vallási, kulturális vagy területi megkülönböztetés, de társadalmi státusz, tulajdonított érdem, nemi orientáció vagy identitás mentén is

kialakíthatja az in-group azokat a határokat, amelyek mentén meghatározza és védi önmagát az out-grouppal szemben (Tragl 2000: 137; Goes 2015: 54).

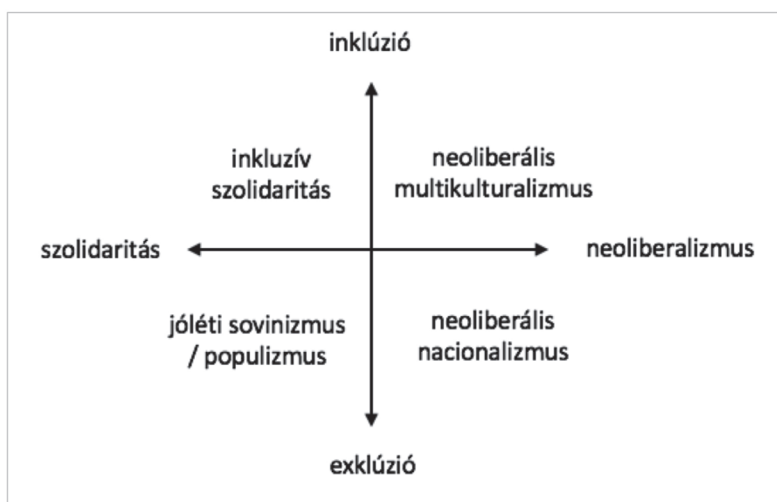
Hondrich és Koch-Arzberger (1992) további elemeket is hangsúlyoznak a szolidaritás előfeltételeként: ilyenek a közösen képviselt meggyőződések és értékek, valamint az igazságossági igény mellett az interakciók gyakorisága, a társadalmi közelség, a társadalmi bizalom és a közös külső fenyegetettséggel szembeni védelem (például ökológiai, járványügyi katasztrófák idején). Az említett faktorok befolyásoló ereje mint szolidaritásmező működik, amely inkább nagyon vegyes, szabadon választott, de gyakran erős szociális kötődések mentén és már kevésbé hagyományos, kényszerű közösségi kötelékként jelennek meg. A szolidaritás érzése leginkább közösségi vészhelyzetben, mint amilyen egy világjárvány, csap át aktivitásba (Hondrich–Koch-Arzberger 1992: 20). Zulehner et al. (1996: 52) szerint – többek között a fentiek okán – a szolidaritás nem korlátozódhat egyszerűen egy értékrendre, hanem aktivitást igényel.

Hondrich és Koch-Arzberger (1992: 22) megállapítják, hogy a szolidaritás választás kérdése: az egyén dönthet arról, hogy szolidárisan viselkedjen, vagy sem, és arról is, hogy inkluzív vagy exkluzív formáját válassza a szolidaritásnak. A szolidaritás inkluzív formájának legfőbb célja a közösség jóléte és a társadalmi és gazdasági javak igazságos elosztása. Pusztán az etnikai, nemzeti és más megkülönböztető kritériumok alapján történő elosztás ezért nem tekinthető igazságosnak, ha például nem veszi figyelembe a rászorultság dimenzióját (Zulehner et al. 1996).

Reßler (2002) hangsúlyozza a jóléti állam fontosságát, amely eredeti célja szerint óvja a gyengébbet, és törekszik az esélyegyenlőség megteremtésére. Ezzel szemben áll a neoliberalizmus versenylogikája, amely kifejezetten antiszolidáris. Reßler megállapítása szerint a baloldali pártok támogatói inkább az inkluzív-emancipatorikus-univerzalisztikus, míg a jobboldaliak inkább a szolidaritás bizonyos kritériumokra épülő exkluzív formáját támogatják.

Kriesi (2015) modellje ötvözi a fenti szakirodalmi megállapításokat. Az inklúzió–exklúzió tengelye azt határozza meg, hogy a szolidaritás kire vonatkozzon, vagyis stjernøi értelemben kit vonjon be, és kit rekeszen ki (Stjernø 2005). A másik tengely a szolidaritás és neoliberalizmus végpontjait jelöli ki, ami hasonló Reßler megközelítéséhez, amely a neoliberalizmust a jóléti állammal állítja szembe (Reßler 2002). Ezek besorolását az 1. ábra mutatja be.

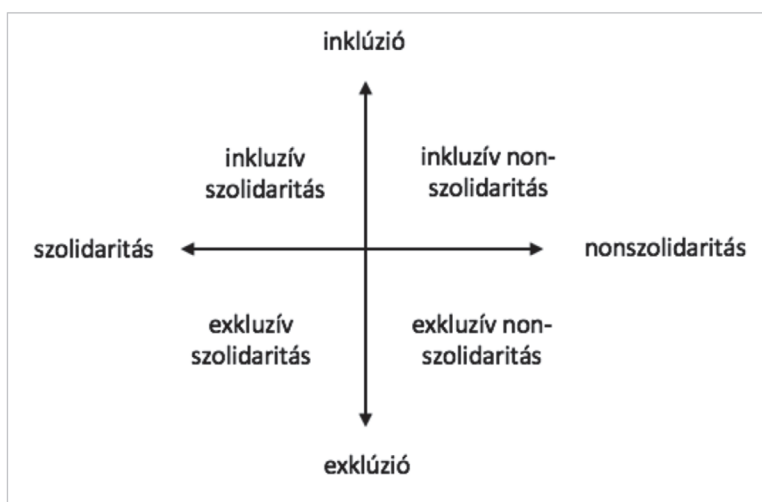
1. ábra: Kriesi-modell.

Forrás: Kriesi 2015

Grajczjár et al. (2019) azonban egy módosítást javasol az eredeti modellen, amelyben a szolidaritás ellenpólusát a nonszolidaritás jelenti. A módosítás nemcsak azért fontos, mert a szolidaritás valódi ellenpólusa inkább az általános értelemben használt nonszolidáris magatartás (a neoliberalizmusé pedig inkább a szocializmus), hanem azért is, mert a neoliberalizmus túlságosan érték- és ideológiatelített fogalom, vagyis egy vizsgálat kiindulópontjaként érdemes olyan modellt alkalmazni, amely nem tartalmaz lehetséges magyarázatokat a kialakítandó klaszterekre nézve.

2. ábra: Módosított Kriesi-modell.

Forrás: Grajczjár et al. 2021

A szolidaritástengelyt, ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, Reßler, Zulehner és Kriesi álláspontját követve, makroszolidaritásként operacionalizáltuk, hiszen jelen kutatás során nem a mindennapi szociabilitásra voltunk kíváncsiak, hanem az intézményesített szolidaritás iránti attitűdökre, mint amilyen a jóléti állam általi újraelosztás vagy a nemzetközi szinten történő redisztribúció, kiegészítve az általános, emberek közötti egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség univerzális értékének támogatásával. Ahogyan Denz (2003) írja, a makroszolidaritás támogatása nem a közvetlenül megtérülő érdekekre támaszkodik, hanem azok helyzetének javítására, jólétére törekszik, akik kívül esnek a személyes érdekek horizontján (lásd még: Bierhoff 2002: 295), és olyan értékek, normák és erkölcsi megfontolások mentén ragadható meg, amelyek a bajbajutottak/szükséget szenvedők segítségét célozzák, állampolgárságtól, etnikumtól, vallási hovatartozástól, szexuális orientációtól, egészségi állapottól függetlenül. A makroszolidaritás intézményesült formában a jóléti állam vagy államok közösségének (lásd EU) újraelosztási mechanizmusain keresztül működik, ahol a közösség a kockázatokat (adóztatás, szociális transzferek stb. segítségével) megosztja a tagok között (Bayertz 1999: 37), amely így többek között politikai küzdelmek tárgyává is válik.

Inklúzió és exklúzió járvány idején

Az előző fejezetben említett inkluzív és exkluzív tengely kialakításához érdemes itt néhány fontos elméleti megfontolást rögzítenünk, hiszen e tengelyt – ahogyan a későbbiekben látni fogjuk – a szociális dominancia orientáció, a jóléti sovinizmus/populizmus és a tekintélyelvűség attitűdhármasának segítségével hozzuk létre. Lényegében az említett exkluzív attitűdökkel kapcsolatos kutatások mutatnak rá arra, hogy lakossági reprezentatív mintákon a kérdezettek gyakran genetikai, kulturális, etnikai, anyagi, morális vagy egyéb vélt vagy valós alapon határozzák meg, hogy mely csoportok „hivatottak/érdemesek” arra, hogy sikeresen küzdjenek meg a változásokkal (jelen pandémia idején a betegséggel, vagy a lezárások következményeivel), illetve mely csoportok „feláldozhatóak” (lásd még: Sik–Zakariás 2021; Tragl 2000: 137; Goes 2015: 54).³

Pratto, Sidanius, Stallworth és Malle 1994-ben publikálták nagy hatású tanulmányukat a szociális dominancia orientációról. Definíciójuk szerint az SDO egy olyan általános orientáció, amelynek segítségével az egyén a hierarchikusan rendeződő csoportközi kapcsolatokat tartja kívánatosnak szemben az egyenlősítő törekvésekkel, vagyis a szolidaritás exkluzívabb formáit az inkluzív formákkal szemben. Az

3 Az egyenlőtlenséget támogató ideológiáit hierarchielegitimáló mítoszoknak is nevezzük (Pratto et al. 1994), amelyekre jellemző, hogy minél szélesebb körben fogadja el és tartja ezeket magától értetődőnek egy adott társadalom, annál nagyobb befolyással vannak a társadalmi működés alapmechanizmusaira. Minél közelebb áll egy legitimáló mítosz a társadalomban elfogadott alapvető értékekhez és normákhoz, annál inkább konzerválódik, és annál jobban meghatározza a társadalompolitikai alapelveket is: vagyis annál erőteljesebb a hatása, minél inkább összhangban van az adott társadalom fő vallási, társadalmi, politikai, gazdasági ideológiáival (Grajczjár–Kenéz 2015). A legitimáló mítoszok befolyásolják a társadalmi értékek csoportok közötti elosztását (az inkluzív és exkluzív szolidaritás mértékét), mert a „kevésbé jó/érdemtelen/gyenge” embereknek kevesebb társadalmi érték juttatását tartják elfogadhatónak (Pratto et al. 1994). Ezek az értékek lehetnek: vagyon, hatalom, státusz, presztízs, a munkahely vagy az egészség is.

elmélet szerint a társadalmak törekszenek arra, hogy minimalizálják a csoportközi konfliktusokat, ezért olyan ideológiát támogatnak, ami igazolja egyes csoportok hatalmát más csoportok fölött (Pratto et al. 1994). A magas SDO-szinttel jellemezhető jelenséget új rasszizmusnak is hívják. Az új rasszizmus értelmezése szerint az alá- és fölérendeltség az eltérő adaptációs képességek miatt alakul ki, amelyek biztosítják az egyén túlélését a folyamatosan változó világban és válságos helyzetek során. Ezek az adaptációs képességek lehetővé teszik, hogy privilegizált társadalmi csoportok a változások miatt kialakuló új lehetőségeket másokkal szemben, mások kárára is ki tudják aknázni (Mileti et al. 2002). Járványhelyzetekben az egészség válik fontos társadalmi értékévé, ha tetszik, a túlélés zálogává, az SDO pedig abban a meggyőződésben jelenik meg, hogy a „gyengének/alacsonyabbrendűnek” tekintett csoportok áldozattá válása természetes folyamat.

Jellemző példaként említhetjük Choma és munkatársai (2021) Kanadában, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban végzett vizsgálatát. Kutatásuk azt a kérdést feszegette, hogy ideológiai és pszichológiai változók mennyiben tudták előre jelezni az egyén véleményét a járvánnyal kapcsolatos intézkedésekről, az egészségügyi előírásokról és a kollektív fellépésről. Azt találták, hogy a magas SDO-értékkel rendelkezők kevésbé éreztek empátiát azokkal, akik elkapták a vírust, kevésbé tartották hatékonynak az intézkedéseket, és ezzel összefüggésben alacsonyabb hajlandóságot mutattak arra, hogy elfogadják a megelőző intézkedéseket, betartsák az egészségügyi előírásokat, vagyis támogassák a makroszolidaritásra irányuló törekvéseket.

A második jelenség a Kriesi által is említett jóléti sovinizmus/populizmus attitűdje. A jóléti sovinizmus elsősorban a bevándorlókkal, menekültekkel szemben, míg a jóléti populizmus a hazai kisebbségekkel, szegényekkel, hajléktalanokkal („a jóléti állam potyázóival”) szemben jelenik meg (Hentges–Flecker 2006: 140; Kriesi 2015). E jelenség eredetileg a skandináv új-jobboldali pártok hívószavaiban tört fel-színre, amelyek a magas adók és a túlfűtött bürokrácia ellen lázadtak, és amely jelenség később szociokulturális színezetet kapott, és szegényellenességgel, valamint bevándorlásellenességgel párosult (Rydgren 2006: 165). A média és a szélsőséges, populista jobboldal által felkarolt jelenség azután komoly társadalmi bűnbakkeresésbe torkollott, a menekülteket, bevándorlókat, etnikai kisebbségeket, NGO-kat, segítő szervezeteket, szociáldemokratákat stb. kárhóztatva a társadalmi problémákért (Rydgren 2006: 168–172). Ahogyan Kaindl hangsúlyozza, ez a bűnbakképzés a későbbiekben a fogyatékkal élőkre, a munkanélküliekre, az egyéb inaktívakra is áterjedt, és sok helyütt ma már a középosztályra és szakszervezeti körökre is jellemző (Kaindl 2006: 72).

A jelenlegi pandémia során egy példaként említve Dániában a lakosság reprezentatív mintáján vizsgálták a Covid-19-fertőzöttekkel kapcsolatos jóléti és egészségügyi sovinizmust (healthcare chauvinism) befolyásoló tényezőket (Larsen–Schaeffer 2020). A megkérdezetteknek arról kellett dönteniük, hogy egy hipotetikus helyzetben kinek jár-

jon inkább kórházi kezelés. Ha a beteg születése óta Dániában élt, akkor kevésbé sújtotta sovíniszta ítélet, és ezt nem befolyásolta az sem, ha a muszlim kisebbséghez tartozott. Ha azonban csak egy éve vándorolt be az országba, akkor kevésbé tartották kórházi kezelésre érdemesnek, különösen akkor, ha muszlim nevet viselt a beteg. A kutatók arra következtetésre jutottak, hogy a közös teherviselés hiányának feltételezése felerősíti a sovíniszta hozzáállást, ami katalizátorként hat a rasszista attitűdökre.

A harmadik, számunkra fontos elmélet a tekintélyelvűségről szól, amelynek megszületése a frankfurti iskolához kötődik (Adorno et al. 1950). A kutatások jelenlegi állása szerint az autoriter személyiség az alárendeltség és a dominancia utáni vágy kettőségének kombinációjából fakad. Az autoriter személyiség számára vonzó a szigorú morális értékek és a jogrend védelme, illetve a „normálistól” eltérően, „erkölcsstelenül” viselkedő személyekkel szembeni, akár agresszív fellépés, legyenek azok bevándorlók, az elit tagjai vagy a jóléti állam nyakán „élősködők”. A tekintélyelvű doktrínák nemcsak egyenlőtlenségpártiak, de irracionálisak is: a hierarchia a múltban, a tradíciókon, vagy Isten akaratán alapul, így megfellebbezhetetlenül érvényes. A tekintélyelvű emberek zárt, fekete-fehér gondolkodásmódjára jellemző, hogy szigorú határok mentén támogatandó in-groupra és elutasítandó out-groupra osztják világukat (Aiello–Areni 1998).

A jelenlegi Covid-19-pandémia során Hartman és munkatársainak vizsgálata (2021) arra mutatott rá, hogy a koronavírus általi fenyegetettségérzés megerősítette a tekintélyelvű attitűddel rendelkezők etnocentrista és bevándorlásellenes felfogását. Az Egyesült Királyságban és Írországban végzett kutatásukban a fenyegetettségérzést a Covid-19-vírussal szembeni szorongásként operacionalizálták, és megállapításuk szerint az ellenséges attitűd akkor is az out-group felé irányul, ha fenyegetettségérzés nem külső csoporttól, hanem a láthatatlan vírustól ered.

Az exkluzív attitűdök és az oltási hajlandóság összefüggésével kapcsolatban azonban eltérő eredményekre jutnak a kutatások. Murphy, Vallières, Bentall és munkatársainak (2021) az Egyesült Királyságban és Írországban végzett vizsgálata szerint a Covid-vakcinát elutasítók és a hezitálók csoportjai eltérő társadalmi, gazdasági és politikai jellemzőkkel írhatók le a két országban, azonban a pszichológiai profiljuk hasonló. E csoportok egyik jellegzetessége a tekintélyelvűség és a magas SDO-érték, vagyis előnyben részesítik a társadalom hierarchikus felépítését.

Ezzel ellentétben Soral és Bilewicz (2021) által végzett, három országra kiterjedő, nagyszabású vizsgálatban a tekintélyelvűség és a magas SDO-szint szignifikánsan, de ellentétes előjellel jelezte előre az oltási hajlandóságot: a tekintélyelvűség magasabb, a magas SDO-szint pedig alacsonyabb oltási hajlandósággal járt együtt. A kutatók szerint a tekintélyelvű személyiség számára az oltás válik a társadalom megvédésének eszközévé, mert az egyén az oltás beadatásával nemcsak saját magát, hanem a környezetében élőket is védelmezi. Ezzel szemben a magas SDO-szintű egyének az oltást inkább az elnyomás eszközének tekintik, az oltás felvételét pedig a gyengeség beismerését jelentő cselekedetnek.

Szolidaritás a Covid-19-pandémia idején

E kézirat lezárásának időpontjáig még nem jelentek meg olyan közlemények, amelyek a (makro)szolidaritás támogatottsága és a vakcinációs hajlandóság kapcsolatával, illetve a különböző szolidaritáscsoportok oltakozással kapcsolatos attitűdjével érdemben foglalkoztak volna. Ugyanakkor jelentősen bővültek a szolidaritás és a Covid-19-pandémia közötti kapcsolatról szóló tapasztalataink. Aschauer és Mayerl (2019) megállapítása szerint társadalmi nehézségek/krízisek esetén inkább csökken a szolidaritás, mivel rendszerint szűkül az a kör, amelyre a szolidaritás korlátozódik, vagyis a szolidaritás exkluzívvá válik. Alexander (2012) egy korábbi írása szerint azonban egy kollektív trauma éppen ellenkező hatást érhet el: megerősíti a szolidaritást, kitágítja a „mi” közösségét.

Alexander elméletét támasztja alá Carlsen, Toubøl és Brincker (2021) vagy Koos és Bertogg (2020) kutatása, akik Dániában, illetve Németországban vizsgálták a civil társadalom segítségnyújtását a közösségi oldalak használatával a Covid-19-járvány alatt. A vizsgált közösségimédia-csoportok azért jöttek létre, hogy a segíteni szándékozók olyan rászorulókat is elérjenek, akik kívül esnek a családi és baráti körön. E kutatások szerint a támogatás mértéke mellett a segítők száma is nőtt, közel negyedük újonnan vett részt szolidaritási akciókban, vagyis a koronavírus-krízis „jelentős szolidaritási kapacitást szabadított fel” (Carlsen et al. 2021: 127).

A makroszolidaritás támogatását vizsgálta Németországban Koos és Leuffen (2020) kutatása, amelyben a résztvevők egy elképzelt szituáció rövid leírását kapták, és arra kellett válaszolniuk, hogy mennyire támogatnának egy egészségügyi vagy gazdasági mentőcsomagot, ha annak a kedvezményezettje egy másik német szövetségi tartomány, EU-tagállam vagy EU-n kívüli állam lenne. A kutatás szerint a válaszadók összességében inkább támogatnák az egészségügyi segítséget, mint a gazdaságit, és elsősorban egy másik német tartományt segítenének. Kiderült a felmérésből az is, hogy az EU-tagállamoknak inkább egészségügyi segítséget, míg egy EU-n kívüli országnak inkább pénzügyi segítséget biztosítanának. Az eredmények tehát azt mutatják, hogy nem egyértelmű a társadalmi nehézségek, a krízis és a szolidaritás inkluzív formáinak kapcsolata: a német tartományok egyrészt erősebb támogatást kapnának, ugyanakkor segélytípusonként eltérő, hogy ki tartozna a szolidaritás körébe.

Voicu és munkatársai (2021) azt vizsgálták, hogy milyen hatással volt a Covid-19-járvány a szolidaritásra három országban: Spanyolországban, Magyarországon és Romániában. A 2020 áprilisában készült adatfelvételük eredményét a European Values Study 2017–2018-ban készült vizsgálatával vetették össze. A szolidaritást azzal mérték, hogy a válaszadók mennyire aggódnak bizonyos csoportok életkörülményei miatt. A kutatás azt bizonyította, hogy a pandémia alatt nőtt a szolidaritási hajlandóság, különösen ha a válaszadó szűkebb környezetében valaki elkapta a vírust, vagy ha elszigeteltséget, mentális törést tapasztalt a lezárások következtében.

Örkény Antal (2020) hangsúlyozza, hogy a kötelező járványügyi intézkedések betartása miatt az embereknek nő az államtól való függősége, ami végső soron a

döntéshozók, szakemberek, politikusok iránti bizalmatlanságot növelheti. A Covid-19-járvány következtében a társadalom nagyobb része azt érezheti, hogy veszélybe került az élete, csökken a jóléti szintje, és kiszolgáltatottsága növekszik. Ebben a helyzetben a társadalmi szolidaritás gyakorlása a középértégre hárulna, azonban itt is növekszik az egzisztenciális bizonytalanság (Örkény 2020), amit erősít a munkapiaci védelem hiánya. A helyzetet az is nehezíti, hogy a járvány elhúzódása miatt erősödik az emberek kifáradása, ami alacsonyabb járványpercepcióhoz és csökkenő szolidaritáshoz vezethet.

Sik Domonkos és Zakariás Ildikó (2021) a járvány első hulláma után, 2020 júliusában végeztek kutatást. Vizsgálták a segítségnyújtás célcsoportjait, rendszerességét és tartalmát is (ápolás, gondoskodás, főzés; mentális jólét biztosítása; anyagi segítség). Fontos eredmény, hogy a szolidaritásakciók elsősorban az „érdemesnek tartottnak/megmenthetőnek” minősített rászorulókat célozták, a legelesettebbek a nekik tulajdonított érdemtelenség és esélytelenség miatt jórészt kiszorultak a szolidaritási körből. A pandémia előrehaladtával a szolidaritás kiterjedt a tágabb közösségre is, elsősorban azokra, akiket a járvány leginkább veszélyeztetett, vagy részt vettek a járvány elleni küzdelemben (idősek, egészségügyi dolgozók). A kutatás során leírt öt klaszter közül a legnagyobb csoport (38,8 százalék) a közönyös kívülállók voltak: magasabb státuszuk mellett nem érintette őket a járvánnyal együtt járó gazdasági/munkaerőpiaci krach, nem érezték a megbecsültségük csökkenését. A kevésbé szerencsésekkel nem volt közös tapasztalatuk, ezért azok segítségét nem érezték rájuk tartozó ügynék. Ezzel szemben a jótékony szerepbe integráltakra (9,5 százalék) az volt jellemző, hogy átlag feletti mértékben dolgoztak a járvány által érintett segítő ágazatokban (oktatási, egészségügyi, vagy szociális területen), politikai preferenciájukat tekintve pedig a 2010 utáni nem jobboldali ellenzékkel azonosultak. A két csoportot tehát politikai értékbeli, szakmai etikai megfontolások, illetve a járvány hatásának személyes tapasztalatai is elválasztották egymástól (Sik-Zakariás 2021).

Módszertan

A Milton Friedman Egyetemen 2017 nyarán a szolidaritással kapcsolatban az aktív korúak 1000 fős mintáján a nemzetközi SOCRIS-projekt⁴ keretében folytattunk telefonos (CATI) lekérdezést, amelynek az inkluzív és exkluzív szolidaritással kapcsolatos kérdéseit 2020. november 15. és 25. között egy 1002 fővel készült húszperces, szintén telefonos (CATI) kérdőív segítségével megismételtük (COVAC-projekt). Az országos minták a főbb szociodemográfiai jellemzőkre, nemre, korra, iskolai vég-

4 A SOCRIS-projekt (ANN 120360) 2016 és 2020 között térképezte fel az emberek társadalmi-gazdasági változásokra adott reakcióit és politikai orientációit Ausztriában és Magyarországon, bemutatta a válság társadalmi kohézióra és demokratikus viszonyokra gyakorolt hatását. A kutatás során feltártuk, hogy az említett folyamatok hogyan hatnak a kirekesztő, nacionalista és xenofób attitűdökre és hogyan vezetnek el a populista radikális jobboldal iránti szimpátiához. A projekt ugyanakkor bemutatta azt is, hogy a válság alatt hogyan erősödnek fel az inkluzív, demokratikus, szolidaritásra épülő politikai orientációk, ezzel új elméleti keretben vizsgálva az inkluzív és exkluzív politikai orientációk jelenségét. Részletesebben lásd: www.socris-project.com

zetségre, településméretre és régióra voltak reprezentatívak. A 2020-as kutatás főként Covid-19-vakcinációval kapcsolatos problémákra fókuszált.

Az adatelemzést két részre bontottuk: egy időbeli összehasonlító és egy keresztmetszeti vizsgálatra. Az időbeli összehasonlító (trend)vizsgálat a makroszolidaritás, az inkluzív és exkluzív attitűdök, illetve Kriesi módosított modellje nyomán az e dimenziók mentén létrehozott inkluzív és exkluzív szolidáris és nonszolidáris klaszterek arányainak változására fókuszált 2017 és 2020 között. A keresztmetszeti vizsgálat során pedig a 2020-as mintán kialakított szolidaritásklaszttereket hoztuk kapcsolatba az oltakozási hajlandósággal, illetve a kockázatvállalással és az oltás-óvatossággal. (Hiszen hiába osztja el az állam a vakcinákat akár a lehető legigazságosabban, ha a polgárok inaktívak maradnak, és sem maguk, sem mások érdekében nem vállalják az oltakozással járó esetleges kockázatokat.) A szolidaritásklaszttereket jellemeztük továbbá a beszerzendő vakcinák iránti bizalommal és a kormány-szimpátiával, valamint egyéb, a tájékozottságot, a veszélyeztetettség percepcióit és a pandémia következtében bekövetkező negatív munkapiaci változásokat mérő változókkal multinomiális logisztikus regresszió segítségével.

Operacionalizálás

Függő változók

Ahogy az elméleti részben már emellett érveltünk, a szolidaritás–nonszolidaritás-tengelyt a makroszolidaritás támogatása mentén operacionalizáltuk.

A makroszolidaritás egyéni szintű támogatását mind az összevont adatbázison, mind a 2020-as adatbázison főkomponensek segítségével mértük, amelyek a következő változókból álltak (a megmagyarázott hányad mindkét esetben ~ 48 százalék volt):

- A gazdag országok lakóinak különadót kellene fizetniük annak érdekében, hogy segítsék a szegényebb országok lakóit;
- A magyar kormányoknak lépéseket kellene tennie a jövedelmi különbségek csökkentése érdekében;
- Fontos számomra, hogy az emberek egyenlő bánásmódban részesüljenek, és azonos esélyeik legyenek.

Az inkluzív és exkluzív tengely kialakításához a jobboldali radikalizmus irodalmából kölcsönöztük a korábban említett három attitűdöt, amelyek mentén határozottabban kikristályosodni véltük az exkluzív orientációt: a szociális dominancia orientációét,⁵ a tekintélyelvűségét⁶ és a jóléti populizmusét⁷ (lásd még: Politi et al.

5 Az SDO-t a következő kijelentésekkel való egyetértés/elutasítás mentén mértük: Nincs mit tenni, az a természet rendje, hogy a gyengék essenek áldozatul a vírusnak; Vannak emberek, akik alacsonyabbrendűek másoknál; Néha át kell gázolnunk másokon ahhoz, hogy előrejussunk az életben. Főkomponens, megmagyarázott hányad: 48,5%.

6 A tekintélyelvűség indexet a következő kijelentésekkel való egyetértés mentén alakítottuk ki: A tekintély tisztelete és az engedelmesség a két legfontosabb erény, amelyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk; Erős vezetőkre van szükségünk, akik megmondják, mit tegyünk.

7 A jóléti populizmus indexet a következő kijelentésekkel való egyetértés mentén mértük: Amikor kevés a munkahely, a munkaadóknak előnyben kellene részesíteniük a magyarokat más népcsoportokkal szemben; Szociális ellátást csak azoknak kellene adni, akik fizetnek adót és egyéb hozzájárulást.

2020, Grajczjár et al. 2021). E három aggregált változót egyetlen (másodlagos) főkomponensre rendeztük (megmagyarázott hányad: 50,4 százalék).

Magyarázó változók

A szokásos szociodemográfiai változók (nem, kor, településtípus) mellett az iskolai végzettség, a foglalkozási pozíció (a munkanélküliek esetében a legutolsó foglalkozási pozíció) ordinális skálára történő transzformációját követően és az egy főre jutó jövedelem segítségével hoztuk létre a társadalmi státusz változót (eredetileg Lenski 2013).⁸

Fontos szerepet kapott a magyarázatok között a lezárások következtében bekövetkezett munkapiaci érintettség,⁹ a kifáradás/tájékozódás¹⁰ percepciója, a járvány súlyosságának (veszélyeztetettség) érzékelése¹¹ és az állam által beszerzendő vakcinába vetett bizalom,¹² amelyek vagy egy, már korábban említett kutatásban, vagy elméleti szinten magyarázó tényezőnek bizonyultak (vö.: Örkény 2020, Sik–Zakariás 2021, Pizzaro et al. 2020), illetve kontrollváltozóként szántunk nekik szerepet.

Fontos szerepet szántunk továbbá a kormányzimpátiának¹³ (vö.: Reßler 2002, Sik–Zakariás 2021), valamint az oltakozási hajlandóság¹⁴ mellett az oltásóvatosságnak¹⁵ is, vagyis annak, hogy kész-e a kérdezett aktívan kivenni a részét egy vészhelyzet során a közösségi kockázatvállalásból, a társadalmi felelősségvállalásból.

Eredmények

Eredményeink tárgyalásának első részében érdemes felhívni a figyelmet a 2017 és 2020 közötti, a makroszolidaritást, a kormány támogatottságát, illetve az inkluzív és exkluzív attitűdöket érintő változásokra (1. táblázat). A vizsgált időszakban a makroszolidaritást támogató attitűdök szignifikánsan javultak az országban, ahogyan a kormányzat iránti szimpátia is, bár ez utóbbi egy négyfokú skálán így sem mondható magasnak. Az SDO és a jóléti populizmus szintje egyértelműen csökkent, míg a tekintélyelvűségé, ha kismértékben is, de szignifikánsan növekedett. Összességében tehát az inkluzivitás erősödött Magyarországon a Covid-19-pandémia első évét is magában foglaló időszakban.

8 Főkomponens, megmagyarázott hányad: 54,8%

9 Munkaérintettség index: érintette-e elbocsátás, bércsökkentés, munkaidő-csökkentés, fizetés nélküli szabadság.

10 A kifáradás/tájékozódás index: Milyen gyakran tájékozódik a járvánnyal, lehetséges védőoltásokkal kapcsolatos hírekről? Ritkábban vagy gyakrabban tájékozódik a járvánnyal, lehetséges védőoltásokkal kapcsolatos hírekről, mint tavasszal?

11 Veszélyeztetettség percepciója: Ön szerint hol tartunk jelenleg a Covid-19-járvány lefolyását illetően Magyarországon? Önre vagy az Önnel egy háztartásában élők életminőségére nézve mennyire jelent veszélyt a Covid-19-járvány akár életveszély, akár szövődmények, akár a megélhetés biztosítása szempontjából? Tart Ön attól, hogy Ön vagy az Önnel egy háztartásában élők elkapják a koronavírust? Főkomponens, megmagyarázott hányad: 51%.

12 Mennyire bízik abban, hogy a magyar állam hatékony és biztonságos védőoltást képes kínálni a lakosság számára? (Négyfokú Likert-skála.)

13 Hogyan értékeli az Orbán-kormányt és politikai álláspontját? (Négyfokú Likert-skála.)

14 Beoltatná-e magát egy Magyarországon engedélyezett, koronavírus elleni vakcinával? (Négyfokú Likert-skála.)

15 Nekem mindegy, hogy kit oltanak be az első körben, csak ne én legyek az (négyfokú Likert-skála.)

1. táblázat: *Attitűdváltozások az összevont adatbázison (N=1821)*

	Nonszolidaritás–szolidaritás-tengely (makroszolidaritás főkomponens)	Kormány-szimpátia (négyfokú Likert-skála)	SDO főkomponens	Jóléti populizmus standardizált index	Tekintélyelvűség standardizált index	Inkluzív–exkluzív tengely (SDO; jóléti populizmus, tekintélyelvűség) főkomponens
2017	-0,192	2,17	0,242	0,120	-0,057	0,137
2020	0,234	2,59	-0,294	-0,146	0,070	-0,166

Mivel korreláció a makroszolidaritás és az inkluzív–exkluzív-tengely között nem mutatható ki (Pearson: 0,04, sig: 0,08), vagyis a tengelyeink függetlenek egymástól, bizakodva nézhetünk a klaszterelemzés elé.

Kriesi korábban bemutatott, módosított modellje (lásd a 2. ábrát) volt a segítségünkre a szolidaritásmintázat kialakításában, ahol az inkluzív–exkluzív-tengely és a szolidaritás–nonszolidaritás-tengely keresztezéséből négy csoport hozható létre: az inkluzív szolidárisoké, az exkluzív szolidárisoké, az inkluzív nonszolidárisoké és az exkluzív nonszolidárisoké. A csoportképzés során a k-középpontú klaszterelemzést használtunk, ahol az egyik tengelyt a korábban leírt (makro)szolidaritás változókból képzett főkomponens, míg a másik tengelyt a szociális dominancia főkomponens, a jóléti populizmus, valamint a tekintélyelvűség indexekből létrehozott ún. másodlagos főkomponens alkotta (az összevont adatbázison 14 iteráció során, pairwise modellépítés segítségével jött létre a stabil klaszterstruktúra; N=1821).

A létrejött klasztereket a 2. táblázat szemlélteti. Minél magasabb a pozitív érték az alábbi táblázatban, annál jellemzőbb az adott csoportra az exkluzivitás és/vagy a szolidaritás. Minél kisebb ez az érték (negatív értékek), annál kevésbé jellemzők ezek az adott csoportra.

2. táblázat: *A k-means klaszterelemzés eredményei az összevont adatbázison (N=1821)*

	exkluzív szolidaritás (28%)	inkluzív szolidaritás (24%)	inkluzív nonszolidaritás (17%)	exkluzív nonszolidaritás (31%)
nonszolidaritás–szolidaritás-tengely	0,89109	0,64885	-1,22137	-0,63303
inkluzív–exkluzív-tengely	0,81028	-1,10132	-0,62205	0,47029

A 2. táblázat mutatja be a létrejött klaszterstruktúrát és zárójelben az összevont adatbázison megfigyelhető klasztergyakoriságokat. Ahogyan láthatjuk, az exk-

luzív szolidárisok jellemezhetőek a legerősebb makroszolidáris/redisztribúciós attitűdökkel, de egyben ők a leginkább kirekesztőek is. Az inkluzív szolidárisok makroszolidaritás-támogatása is határozottan mondható, és a kirekesztő attitűdök elutasítása közöttük a legerősebb. Az inkluzív nonszolidárisok a legerőteljesebben elutasítóak a redisztribúcióval és az egyenlő esélyek támogatásával szemben, ugyanakkor a második tengelyen mért attitűdjeik határozottan inkluzívnek mondhatók. Az exkluzív nonszolidárisok pedig relatíve mérsékelt exkluzivitás mellett elutasítják a makroszolidaritás támogatását.

A 3. táblázat mutatja be a fenti csoportok méretének változását 2017 és 2020 között. Ahogyan láthatjuk, az inkluzív szolidáris csoport a duplájára hízott, az exkluzív szolidárisok csoportja pedig 8 százalékkal nőtt a vizsgált időszakban, mialatt az exkluzív nonszolidárisok aránya 42 százalékról 18 százalékra zsugorodott. Az inkluzív nonszolidárisok prevalenciája érdemben nem változott. A rendelkezésre álló változószettel egyértelműen bizonyítani ugyan nem tudjuk, de további vizsgálatok tárgyává tehetjük annak elemzését, hogy e markáns változások mennyiben köszönhetőek a pandémiának és a pandémia következtében a korábbi kutatások által bemutatott, de inkább mikro- és mezoszinten vizsgált szolidaritásváltozásoknak Magyarországon.

3. táblázat: A szolidaritásklaszterek változásai az összevont adatbázison (*chi négyzet: 151,6; $p < 0,000$, $N = 1821$*);

	2017	2020
exkluzív szolidaritás	24%	32%
inkluzív szolidaritás	16%	33%
inkluzív nonszolidaritás	18%	17%
exkluzív nonszolidaritás	42%	18%

Arra azonban nyílik lehetőségünk, hogy 2020-as klasztereinket többek között a pandémia munkapiaci következményeinek hatásaival, a beszerzendő vakcinákba és a kormányba vetett bizalommal, az oltakozási hajlandósággal és kockázatvállalással, illetve az oltásóvatossággal jellemezzük, és ezáltal próbáljunk meg magyarázatot adni az egyes szolidaritáscsoportok járvány alatti viselkedésére.

Logisztikus magyarázó modell

Amennyiben magyarázó modellt szeretnénk építeni e szolidaritáscsoportok jellemzésére, multinomiális regressziót alkalmazhatunk, amelyben az inkluzív szolidáris csoport jellemzőit vetjük össze egyenként a többi csoport jellemzőivel.¹⁶

¹⁶ Nagelkerke pseudo R2 = 0,302; McFadden = 0,126.

Először nézzük meg azonban azt, hogy mit tudunk a referenciacsoportról. Az inkluzív szolidárisok átlagosan 45 évesek (a legidősebb csoport az aktív korú min-tán), tájékozottságuk/kifáradásuk, veszélyeztetettségpercepciójuk és az állam által beszerzendő vakcinákba vetett bizalmuk átlagos, oltási hajlandóságuk azonban az átlagnál magasabb, és a nők felülreprezentáltak körükben (53 százalék). Emellett az oltakozás mögött meghúzódó kockázatvállalásuk erős, az átlagnál urbanizáltabb környezetben laknak, társadalmi státuszuk a legmagasabb a négy csoport közül, ugyanakkor kormányzati szimpátiájuk a leggyengébb. Fontos megjegyezni továbbá, hogy az inkluzív csoportokat érintette leginkább a munkadepriváció (legerősebben az inkluzív nonszolidáris csoportot, őket követik az inkluzív szolidárisok).

4. táblázat: *Logit modell*

referenciacsoport: inkluzív szolidáris	exkluzív szolidáris			exkluzív nonszolidáris			inkluzív nonszolidáris		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
nem	-,284	,323	,753	-,445	,149	,641	,395	,314	1,484
kor	-,021	,109	,980	-,021	,127	,979	-,056	,002	,946
településméret	-,002	,989	,998	-,050	,674	,951	-,118	,439	,888
társadalmi státusz	-,624	,000	,536	-,396	,023	,673	-,082	,714	,922
munkaérintettség	-,824	,006	,439	-,902	,010	,406	,184	,596	1,202
tájékozottság/kifáradás	,066	,695	1,068	-,239	,173	,787	-,143	,523	,866
veszélyeztetettség percepciója	,168	,295	1,183	,024	,890	1,024	-,142	,524	,868
oltási hajlandóság	-,391	,017	,676	-,358	,042	,699	-,186	,412	,830
bizalom a beszerzendő vakci-nában	-,106	,613	,899	,141	,542	1,151	,551	,081	1,736
kormányzimpátia	,908	,000	2,480	,845	,000	2,328	,528	,051	1,695
kockázatvállalás vs. oltásóvatosság	,295	,037	1,343	,011	,941	1,011	-,207	,253	,813

Ahogy a 4. táblázatból kitűnik, az inkluzív szolidáris referenciacsoporthoz képest a többi csoport nem mutat szignifikáns eltérést a társadalmi nem, a településméret, a kifáradás (vs. tájékozottság/tájékozódás), a veszélyeztetettségérzés vagy az állam által beszerzendő vakcinákba vetett bizalom terén (az inkluzív nonszolidárisok valamivel fiatalabbak, mint az inkluzív szolidárisok). Mindkét inkluzív csoport társadalmi státusza az exkluzívakéhoz képest magas, csakúgy, mint a munkaérintettségük: vagyis az inkluzív csoportok magas státuszuk ellenére az exkluzívakhoz képest megszenvedték a lezárásokat munkapiaci értelemben (munkaidő-csökkenés, elbocsátás, bércsökkenés, fizetés nélküli szabadság). További fontos eredmény, hogy az inkluzív szolidárisokhoz képest mindkét exkluzív csoport kormányzimpátiája jóval erősebb (több mint kétszeres eséllyel kerülnek a kormánnyal szimpatizáló sza-vazók e klaszterekbe). Az oltási hajlandóság terén az inkluzív csoportok egymáshoz hasonlóak, azonban – különösen az exkluzív szolidáris csoport – jóval kockázatkerülőbb (oltáselutasítóbb), amit megerősít az a tény is, hogy amennyiben vállalnák is az oltakozást, akkor sem az első körben tennék azt, hanem maguk elé tessékelnének

másokat. (Mivel az oltakozási hajlandóságot kontoll alatt tartottuk, mindegy, hogy oltakozók, hezitálók vagy nem oltatók csoportjainak oltásóvatosságát hasonlítjuk össze, az exkluzív szolidárisok a többi klaszter tagjaihoz képest minden csoportban kerülnek a kockázatvállalást.)

Látható, hogy a munkaérintettség hiánya és vélhetően az ebből fakadó empátiahiány (lásd Choma et al. 2021, Sík-Zakariás 2021), valamint az alacsony szociális státusz az exkluzív klasztereknél kombinálódik az oltás gyakoribb elutasításával. Hiába a többi klaszter tagjaival azonos mértékű (és egyébként országosan magas) tájékozottsági szint és veszélyeztetettségpercepció, még a relatíve erős kormány-szimpátia és az állam által beszerzendő vakcinákba vetett (átlagosan magas) bizalom sem képes ezen a félelmen és empátiahiányon áttörni. Különösen az exkluzív szolidárisok 32 százalékos tömbjének oltásóvatossága és kevésbé aktív, kockázatkerülő magatartása lehet egy egészségügyi vészhelyzetben aggasztó. Az exkluzív szolidáris csoport esetében ugyanis azt sem szabad elfelejtenünk, hogy e csoport tagjai egyszerre mutatnak erős redisztribúciót és egyenlőséget támogató attitűdöket, és ezzel egyidejűleg kirekesztő, jóléti populista, hierarchiapártoló és autoriter beállítódásokat. E látszólagos ellentmondás feloldását ismeri a szakirodalom, és tribalizmussal, szektariánus egyenlősítő törekvésekkel, ön- és csoportfelemeléssel jellemzi azt az empátiahiányos magatartást (lásd például Csepeli et al. 2011), amely a társadalmi hasznokat maximalizálja, de a közös kockázatvállalást kerüli, illetve a közösségi szolidaritást legfeljebb a szűk in-groupra vonatkoztatja: minden más csoporttal szemben támogatja a kirekesztést és/vagy a hierarchizáló álláspontot, ami egy világjárvány esetében mások feláldozhatóságát jelenti, hiszen fizikai valójukra leginkább kísérleti laborként tekint. Ebbe az önös érdekeket előnyben részesítő attitűdkészletbe mint attitűdinális keretbe illesztve az alacsony szociális státuszt mint objektív deprivációt (amely az önvédő álláspontot erősíti) és a pandémia általi munkapiaci érintettség hiányát (amely a szakirodalomban említett empátiahiányt vélhetően tovább növeli), összességében érthetőbbé válik e csoport aktív kockázatvállalást elutasító, csak a saját, illetve a saját csoport érdekeit védő, vagy ha tetszik, minden más csoportnál oltásóvatosabb magatartása, amelyen az erős kormány-szimpátia ellenére a kormányzat oltástámogatása sem volt képes az adatfelvétel idején (még) változtatni. Vagyis e csoport tagjai másoktól várják a megoldást: vagy az állam teljes szigorával lép fel a normaszegőkkel szemben, esetleg tovább szigorít (akár újabb munkahelyek elvesztése árán is, amely, mint láthattuk az exkluzív szolidárisokat kevésbé mozgatja meg), vagy a „többiek” beoltatják magukat, és az esetlegesen elért nyájimmunitás vagy lecsengő járvány miatt az exkluzív szolidárisok „megúszhatják” az oltakozást, vagy addig várnak ki a vakcinációval, amíg a lehető legbiztonságosabb megoldást, egy hatékony gyógyszert vagy vakcinát választhatnak. Ami az oltásóvatosságot és oltáselutasítást illeti, velük szemben az inkluzív nonszolidáris csoport is kockázatvállalóbb (mondhatni, erősebb vakcinációs szolidaritást mutat), hiszen az erősen individualista, az újraelosztást elutasító álláspont nem kíván egy-

oldalúan hasznot húzni mások szükséghelyzetéből, kockázatvállalásából és/vagy az állami gondoskodásból: egyénileg vállalják a kockázatot, és emellett inkluzív álláspontot foglalnak el. Vagyis az inkluzív csoportokra a magasabb státusból (magasabb iskolai végzettségből) és a munkaérintettségéből/megélhetési kényszerből fakadó empátia, az inkluzivitás nyitott gondolkodást, méltányos kockázatvállalást és teherviselést támogató attitűdjei, valamint a vakcinákba vetett általános bizalom hathatott pozitívan az aktív vakcinációs hajlandóság kialakításában, míg az exkluzív csoportokra a kormányzat pozitív vakcinációs álláspontja sem hatott eléggé motiválóan ahhoz, hogy az oltakozási motívumok között az aktívabb kockázatvállalást és mások védelmét is figyelembe vegyék.

Konklúzió

Kutatásunk eredményei rávilágítottak arra, hogy a tanulmány születését megelőző három évben nőtt a makroszolidaritás támogatottsága Magyarországon, ami hozzájárult az inkluzív szolidáris csoport megduplázódásához is (a pandémia alatt növekvő szolidaritásról Magyarországon lásd még Voicu et al. 2021 kutatását). Az állami vakcinabeszerzés és -elosztás támogatásának szempontjából ez mindenképpen biztató eredmény, amely vélhetően a Covid-19-pandémiának is köszönhető. Ezt a feltételezést alátámaszthatja Alexander (2012) elmélete is, miszerint egy kollektív trauma kitágítja a „mi” közösséget, és jelentős szolidaritáskapacitást szabadít fel (lásd még Carlsen et al. 2021: 127 kutatását). Durkheim organikus szolidaritásról és a társadalom tagjainak kölcsönös függéséről szóló elmélete különösen egy vészhelyzetben szintén borítékolhatta volna a szolidaritás növekedését, még Hondrich és Koch-Arzberger (1994) kritikája mellett is, miszerint manapság a szolidaritásmezők inkább erős szociális közösségi kötelek, mintsem kényszerű közösségi kötődések mentén jelennek meg. A német szerzőpáros sem vitatja azonban azt, hogy közösségi vészhelyzetben az aktív szolidaritás növekszik (lásd még Goes 2015: 54). Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a 2015-ös migrációs krízis nyomán felkorbácsolt indulatok és morális pánik lecsengése (legalábbis az ESS 2014–2016 és 2018-as összehasonlító adatai ezt a tendenciát mutatják – saját számítások) is szerepet játszik a szolidaritás erősödésében. Biztosat ezekről a hatásokról pusztán a jelenlegi kutatás alapján nem állíthatunk e változások közvetlen okairól.

Koos és Leuffen (2020) makroszolidaritással kapcsolatos kutatása Németországban azonban rávilágított arra, hogy nem egyértelmű a pandémia és a szolidaritás inkluzív formáinak kapcsolata: a segítségnyújtás nem univerzalisztikus, vagyis számítani lehet az exkluzív szolidaritás erősödésére is. Itt kell megemlítenünk, hogy az inkluzív szolidárisok növekvő aránya mellett Magyarországon az exkluzív szolidáris csoport aránya a 2017-es értékről 2020-ra összességében egyharmadával (24 százalékról 32 százalékra) növekedett. Pozitív változás (lehetne), hogy így a valamilyen szinten (makro)szolidáris csoportok együttes prevalenciája kétharmadoszá vált az

országban (2017-ben ez csak 40 százalékra rúgott). Ezzel párhuzamosan az exkluzivitás szintje is csökkent Magyarországon, habár valamilyen fokú és „típusú” exkluzivitás (SDO, jóléti sovinizmus/populizmus vagy tekintélyelvűség) így is az aktív korúak legalább felét jellemzi. Az exkluzív szolidaritás erősödése azonban mégsem jó hír, és rögtön ki is térünk arra, hogy miért.

Eredményeink közül az inkluzív szolidáris és nonszolidáris csoport hasonló profilja nem okozott különösebb meglepetést, ahogyan az exkluzív csoportok alacsonyabb társadalmi státusza sem (ezekre a szakirodalomból és korábbi kutatási eredményeinkből következtethetünk – Grajczjár et al. 2021). Kutatásunk azonban revelatív eredményekkel is szolgált. Az exkluzív csoportok szignifikánsan alacsonyabb munkaérintettsége kifejezetten újdonságnak számít, különösen ha figyelembe vesszük azt a tendenciát, hogy a pandémia alatt elsősorban az alacsonyabb státuszúak veszítették el a munkájukat (Köllő–Reizer 2021). Az is igaz ugyanakkor, hogy mi a fizetés nélküli szabadságot, a bércsökkenést és a munkaidőcsökkenést is figyelembe vettük a munkaérintettség változó kialakításánál, vagyis egy átfogóbb munkadeprivációs mérőeszközzel dolgoztunk. Az igazi meglepetést azonban az exkluzív szolidárisok vakcinációs kockázatvállalási hajlandóságának hiánya jelentette. Miközben a saját, de különösen a közösség érdekében történő oltakozást aktivitást igénylő szolidaritásmotívumnak tekinthetjük/tekintettük, meg kell állapítanunk, hogy még a nonszolidáris klaszterek tagjai is kevésbé mutatkoznak „oltásóvatosnak”, mint az exkluzív szolidárisok. Véleményünk szerint az exkluzív szolidárisok erős kirekesztő attitűdjei (amely attitűdök a legtöbb említett kutatásban csökkentették a szolidaritást, illetve a segítségnyújtási és vakcinációs hajlandóságot, lásd például Choma et al. 2021, Pizzaro et al. 2020, Politi et al. 2020, Murphy et al. 2021), kombinálódva szektariánus egyenlősítő törekvésekkel és tribalizmussal, a közösségi kockázatvállalás/felelősségvállalás legfontosabb gátjai, amelyek megakadályozzák, hogy e csoport tagjai saját szükségleteik kielégítését az osztálytársadalmi érdekek miatt korlátozzák (Bayertz 1999). E csoport esetében a makroszolidáris attitűdök, a beszerzendő vakcinába és a kormányba vetett bizalom ugyan jelen vannak, de nem találkoznak a közösség iránti empátiával és aktív kockázatvállalói intencióval, vagyis ők valószínűleg nem, vagy kevésbé fognak részt venni a nyájimmunitás kialakításában.

A szolidarisztikus, aktív kockázatvállalást mint oltakozási hajlandóságot, úgy tűnik, az inkluzív és exkluzív tengely és az empátia, nem pedig a szolidaritás–nonszolidaritás-tengely határozza meg egy súlyos járványhelyzetben, amikor a kockázatvállalás vélhetően olyan súlyos terhet helyez különösen az exkluzív orientációjú kérdezettek vállára, hogy talán még a saját szolidaritásközösségükhöz tartozókkal sem igazán törődnek, sokkal inkább pusztán önmagukkal.

Irodalom

Az internetes hivatkozások utolsó letöltésének ideje: 2021. július 23.

- Adorno et al. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Aiello, A. – Areni, A. (1998): Un aggiornamento della Scala di De Grada ed altri (1975) per la misura dell’Etnocentrismo. (An updating of the attitude scale of De Grada et al (1975) for the measurement of ethnocentrism.) *Rassegna di Psicologia*, 15 (2): 145–160.
- Alexander, J. (2012): *Trauma. A Social Theory*. Malden: Polity Press
- Aschauer, W. – Mayerl, J. (2019): The dynamics of ethnocentrism in Europe. A comparison of enduring and emerging determinants of solidarity towards immigrants. *European Societies*, 21 (5): 672–703. <https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616791>
- Bayertz, K. (1999): Four uses of “solidarity”. In Bayertz, K (szerk.): *Solidarity*, Dordrecht: Springer. 3–28.
- Beecher, J. (1986): *Charles Fourier: The Visionary and his World*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520310261>
- Becker, J. – Eckert, J. – Kohli, M. – Streeck, W. (2004): *Transnationale Solidarität: Chancen und Grenzen*. Frankfurt a. M / New York: Campus.
- Bierhoff, H.-W. (2002): Prosoziales Verhalten. In Stroebe W. – Jonas K. – Hewstone M. (szerk.): *Sozialpsychologie. Springer-Lehrbuch*. Berlin–Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-08008-5_9
- Carlsen, H. B. – Toubøl, J. – Brincker, B. (2021): On solidarity and volunteering during the COVID-19 crisis in Denmark: the impact of social networks and social media groups on the distribution of support. *European Societies*, 23 (1): 122–140 <https://www.tandfonline.com/doi/ref/10.1080/14616696.2020.1818270>
- Choma, B. L. – Hodson, G. – Sumantry, D. et al. (2021): Ideological and Psychological Predictors of COVID-19-Related Collective Action, Opinions, and Health Compliance Across Three Nations. *Journal of Social and Political Psychology*, 9 (1): 123–143, <https://doi.org/10.5964/jspp.5585>
- Csepe Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai*. Budapest: Aperiön.
- Denz, H. (2003): Solidarität in Österreich. Strukturen Und Trends. *SWS-Rundschau*, 43(3): 321–336. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-165276>
- Durkheim, É. (2000 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- European Observatory on Health Systems and Policies & Prats-Monné, Xavier (2018): Vaccination is the solidarity of the many for the few. *Eurohealth*, 24 (3), 38–40. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/332547>

- Gesthuizen, M. – Savelkoul, M. – Scepers, P. (2014): Ethnic diversity and dimensions of in-group solidarity. Social Conflict within and between groups. *Psychology Press*, 2014 (5): 89–106.
- Goes, T. (2015): *Zwischen Disziplinierung und Gegenwehr. Wie Prekarisierung sich auf Beschäftigte im Großhandel auswirkt*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Goreis, A. – Voracek, M. (2019): A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs: Field characteristics, measurement instruments, and associations with personality traits. *Frontiers in Psychology*, 10 (Feb): 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Grajczár I. – Kenéz A. (2015): A szektáriánus egyenlősítés és az ambivalens előítélet beágyazottsága a magyar társadalomban. In Grajczár István (szerk.): *Válság és radikalizmus: a Jobbik térnyerésének vizsgálatához*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 12–43.
- Grajczár, I. – Nagy Zs. – Örkény A. (2019): Different types of solidarity in times of crises – a changing European landscape. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 5 (1): 118–142. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.475>
- Grajczár, I. – Nagy Zs. – Örkény A. (2021): *Types of Solidarity in a Hybrid Regime: The Hungarian Case. Government and Opposition*. Cambridge University Press. (Megjelenés alatt, – 2021. október).
- Hartman, T. K. et al. (2021): The Authoritarian Dynamic During the COVID-19 Pandemic: Effects on Nationalism and Anti-Immigrant Sentiment. *Social Psychological and Personality Science*, 20 (10): 1–12. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1948550620978023>
- Hentges, G. – Flecker, J. (2006): Die Sirenen-Gesänge des europäischen Rechtspopulismus. In Bathke P. – S. Spindler (szerk.): *Neoliberalismus und Rechtsextremismus in Europa. Zusammenhänge – Widersprüche – Gegenstrategien*. Berlin: Karl Dietz Verlag, 122–146.
- Hiel, A. V. – Mervielde, I. (2005): Authoritarianism and social dominance orientation: Relationships with various forms of racism. *Journal of Applied Social Psychology*, 35 (11): 2323–2344. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2005.tb02105.x>
- Hondrich, K. O. – Koch-Arzberger, C. (1992): *Solidarität in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Kaindl, C. (2006): Antikapitalismus und Globalisierungskritik von rechts – Erfolgskonzepte für die extreme Rechte? In Bathke, P. – Spindler, S. (szerk.): *Neoliberalismus und Rechtsextremismus in Europa. Zusammenhänge – Widersprüche – Gegenstrategien*. Berlin: Karl Dietz Verlag, 60–75.
- Koos, S. – Bertogg, A. (2020): *Lokale Solidarität während der Corona-Krise: Wer gibt und wer erhält informelle Hilfe in Deutschland?* Research Paper. <https://kops.uni-konstanz.de/handle/123456789/49942>
- Koos, S. – Leuffen, D. (2020): *Beds or bonds? Conditional solidarity in the coronavirus crisis*. <https://www.progressives-zentrum.org/beds-or-bonds-covid19-inequality>

- Köllő J. – Reizer B. (2021): A koronavírus-járvány első hullámának hatása a foglalkoztatásra és a vállalatok árbevételére. *Közgazdasági Szemle*, 68. évf., 2021. április, 345–374. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.4.345>
- Kriesi, H. (2015): Enlightened Understanding, Empowerment and Leadership—Three Ways to Enhance Multiculturalism: Comment on Will Kymlicka’s article: “Solidarity in Diverse Societies”. *Comparative Migration Studies*, 3 (1): 18. <https://doi.org/10.1186/s40878-015-0019-2>
- Larsen, M. H. – Schaeffer, M. (2020): Healthcare chauvinism during the COVID-19 pandemic. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(2): 1–19.
- Lenski G. E. (2013): *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. New York: UNC Press.
- Mileti, F. – Tondolo, R. – Plomb, F. – Schultheis, F. – Meyer, M. – Hentges, G. – Mairhuber, I. – Flecker, J. (2002): Modern Sirens and Their Populist Songs. A European Literature Review on Changes in Working Life and the Rise of Right-Wing Populism. Vienna: SIREN-project Manuscript.
- Murphy, J. – Vallières, F. – Bentall, R. P. et al. (2021): Psychological characteristics associated with COVID-19 vaccine hesitancy and resistance in Ireland and the United Kingdom. *Nature Communications*, 12 (29). <https://doi.org/10.1038/s41467-020-20226-9>
- Örkény A. (2020): Koronavírus-járvány a szociológia optikájából. In Fokasz Nikosz – Kiss Zsuzsanna – Vajda Júlia (szerk.): *Koronavírus idején*. Budapest: Replika Alapítvány, 57–64.
- Örkény A. (2021): A koronavírus-járvány társadalmi hatásainak lehetséges makro-, mezo- és mikroszintű problémái. *Járvány és társadalom – Vírus, vakcináció, nyájimmunitás*. Konferencia, 2021. február 2.
- Politi, E. – Van Assche, J. – Caprara, G. V. – Phalet, K. (2020): No man is an island: Psychological underpinnings of prosociality in the midst of the COVID-19 outbreak. *Personality and Individual Differences*, 171 https://www.researchgate.net/publication/345956549_No_man_is_an_island_Psychological_underpinnings_of_prosociality_in_the_midst_of_the_COVID-19_outbreak <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110534>
- Pratto, F. – Sidanius, J. – Stallworth, L. M. – Malle, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67 (4): 741–763. <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3207711> <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741>
- Reßler, R. (2002): Bestimmungsfaktoren zur allgemeinen Akzeptanz wohlfahrtsstaatlicher Leistungen. Mikro- und makrosoziale Determinanten. *Wirtschaft und Gesellschaft, Sonderdruck*, 34-28 (2): 201–228.
- Rydgren, J. (2006): Vom Wohlfahrtschauvinismus zur ideologisch Begründeten Fremdenfeindlichkeit. Rechtspopulismus in Schweden und Dänemark. In

- Decker, F. (szerk.): *Populismus. Gefahr für Demokratie oder nützliches Korrektiv?* Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 165–190.
- Sik D. – Zakariás I. (2021): *A Covid-járvány első hullámának hatása a szolidaritási viszonyokra – egy online survey kutatás tapasztalatai*. Kutatási jelentés. <https://sites.google.com/view/keso-modern-szolidaritas/jarvany-es-szolidaritas?authuser=0>
- Smith C. – Sorrell K. (2014): On Social Solidarity. In Jeffries V. (szerk.): *The Palgrave Handbook of Altruism, Morality, and Social Solidarity*. New York: Palgrave Macmillan, 219–247. https://doi.org/10.1057/9781137391865_10
- Soral, W. – Bilewicz, M. (2021): *The Politics of Vaccine Hesitancy: An Ideological Dual-Process Approach*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/djm3a>
- Stjernø, S. (2005): *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490378>
- Szócska M. (2021): Covid-járvány és járványkezelés különböző dimenziókban. *Járvány és társadalom – Vírus, vakcináció, nyájimmunitás*. Konferencia, 2021. február 2.
- Tragl, T. (2000): *Solidarität und Sozialstaat. Teoretische Grundlagen, Probleme und Perspektiven des modernen sozialpolitischen Solidaritätskonzeptes*. München, Mering: Hampp.
- Voicu, B. – Peral, E. B. – Rusu, H. – Rosta, G. – Comşa, M. – Vasile, O.-M. – Coromina, L. – Tufis, C. (2021): COVID-19 and orientations towards solidarity: the cases of Spain, Hungary, and Romania. *European Societies*, 23 (1): 887–904. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1852439>
- Zulehner, P. M. – Denz, H. – Pelinka, A. – Tálos, E. (1996): *Solidarität. Option für die Modernisierungsverlierer*. Innsbruck: Tyrolia.

Élelmiszer-igazságosság, avagy hogyan lehet igazságos az élelmiszerrendszer a termelőtől a fogyasztó asztaláig?¹

Food justice: How is it possible Farm-to-table?

Neulinger Ágnes² – Birtalan Ilona Liliána³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.4>

Beérkezés: 2021.03.24.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021.08.02.

Elfogadás: 2021.08.30.

Összefoglaló: Az élelmiszerrendszer működése és jellemzői számos kérdést felvetnek az igazságosság szempontjából, köszönhetően elsősorban a nagyüzemi gazdálkodásnak, a foglalkoztatási sajátosságoknak és a kapcsolódó egészségügyi következményeknek. Az élelmiszer-igazságosság ideája az élelmiszer-ellátási lánc teljességét érinti az ún. „termelőtől a fogyasztó asztaláig” megközelítés keretében. A kérdéskör iránt élénk érdeklődés indult a 2000-es években, ezzel együtt magyar nyelvű publikáció elvétve található a témában. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az élelmiszer-igazságosság ideáját és mozgalmát, kitérve azokra az aktuális kihívásokra, amelyek a 21. század mezőgazdaságát érintik az igazságosság tekintetében. A tanulmányban áttekintjük az élelmiszer-igazságosságot termelői és fogyasztói nézőpontból, valamint bemutatjuk az alternatív élelmiszerrendszereket, amelyek megoldást kínálhatnak az élelmiszer-termeléshez és fogyasztáshoz kapcsolódó igazságtalanságok megszüntetésére.

Kulcsszavak: élelmiszer-igazságosság, fogyasztó, termelő, helyi gazdálkodás, alternatív élelmiszerrendszerek

Abstract: Operation and characteristics of the food system raise questions about what social justice means in agriculture, considering the industrial cultivation methods, labour issues and health consequences of the food system. The idea of food justice covers the whole process of the food value chain from farm to the table of consumers. The topic of food justice has been attracting great interest since the 2000s, but the number of Hungarian publications has been limited in this field. This article aims at introducing the idea and movement of food justice along with challenges of the 21st century. The

1 A projektet támogatja az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 sz. kutatási projektben a „Társadalmi innovációk szervezeti szintű elemzése és fejlesztése” c. alprojekt. Továbbá nagyon köszönjük a bírálók támogató megjegyzéseit és javaslatait, amelyek hozzájárultak a cikk végső változatának kialakításához.

2 Budapesti Corvinus Egyetem, Marketing Intézet / Marketingkutatás és Fogyasztói Magatartás Tanszék, email: agnes.neulinger@uni-corvinus.hu

3 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskola, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézet, ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Egészségfejlesztési és Sporttudományi Intézet, email: birtalan.liliana@ppk.elte.hu

paper demonstrates food justice from both producer and consumer points of view and also presents the concept of alternative food networks that may help fight injustice of food production and consumption.

Keywords: food justice, consumer, producer, local food, alternative food networks

Bevezetés

Az elmúlt egy évszázadban gyökeresen megváltozott a mezőgazdasági termelés gyakorlata, intézményes környezete, és ehhez kapcsolódóan átalakultak az élelmiszer-fogyasztási szokások is. Ez a változás aktualitást ad azoknak a kutatási kérdéseknek, amelyek az élelmiszer-termeléséhez, illetve fogyasztói oldalról az étkezéshez, az élelmiszerhez kapcsolódó döntéshozatalhoz és fogyasztáshoz kötődnek.

A mezőgazdaságban végbement iparosítást követően megnőtt az agrárgazdaságok mérete, az élelmiszer-kereskedelem globalizálódott, az ellátási lánc hosszabb lett, és mindezekhez kapcsolódóan eltávolodott egymástól a termelő és a fogyasztó (Lyson 2004, Obach–Tobin 2014). A globális trendekkel párhuzamosan Magyarországon is megfigyelhető a változás, azaz a 20. század végén jelentős átalakulás történt az agrárszektor termelői és fogyasztói oldalán egyaránt. Egyrészt drasztikus változások zajlottak a 90-es években a mezőgazdasági termelés intézményi kereteiben, tekintettel arra, hogy az óriásméretű szövetkezetek megszűntek, helyettük kisebb szervezetekben és vállalkozásokban – részben családi vállalkozásokban – folyt tovább a mezőgazdasági termelés két birtokforma (törpegazdaságok és mezőgazdasági nagyüzemek) egymás mellett élésével (Harcsa 2016, Harcsa et al. 1994). Másrészt a 90-es évektől teret nyerő élelmiszeripari árübőség magával hozta a szezonon kívül elérhető és a világ minden tájáról származó mezőgazdasági termények széles választékát, amely a kereskedelem fejlődésének köszönhetően könnyen elérhetővé is vált a fogyasztók számára. Ennek eredményeképpen a korábban háztáji gazdálkodást folytató magyar lakosság egyre inkább abbahagyta a gazdálkodást és vált a kiskereskedelem bolthálózatában elérhető mezőgazdasági áruk vásárlójává (Báti 2017). A különböző folyamatok összeredményeként a rendszerváltást követő húsz év a hazai agráriumban a családi vállalkozások elsorvadását hozta, miközben a hazai termékek kiszorultak a hazai piacról (Lányi 2010). További jellemzője a hazai mezőgazdaságnak az utóbbi években kialakult földbirtok-koncentráció, amelyet elsősorban vertikális együttműködések kísérnek a kisebb mértékben megjelenő horizontális együttműködések mellett, ahogy azt a Kovács Katalin által szerkesztett kötet esettanulmányai mutatják (Kovács 2016).

A nagyüzemi mezőgazdálkodásból származó élelmiszer egyik jellemzője, hogy a fogyasztóknak kevés beleszólásuk van abba, hogy mit és hogyan termelnek meg az élelmiszeripari vállalatok, és milyen termékek találhatók a boltok polcain. Ugyanakkor folyamatosan kerülnek be a hírekbe különböző élelmiszeripari botrányok (jellemzően az előállítás körülményei és a higiéniai viszonyok okán), amelyek hatására a fogyasztók elkezdnek egyre inkább odafigyelni az áruk származására és

a különböző élelmiszerek jellemzőire (Beulens et al. 2005). Ennek a növekvő tudatosságnak a részeként a fogyasztók keresik a biztonságos ételeket és azokat a tanúsítványokat, átlátható folyamatokat és termékjellemzőket, amelyek ezt biztosítják (Totth et al. 2019). Továbbá a fogyasztói oldal esetében meghatározó szerep jut az ételválasztás szimbolikus jelentőségének és az érték kifejezés lehetőségének az étkezéskor keresztül (Neulinger et al. 2020b), valamint a fogyasztói társadalom valóságában meghatározó a kényelmi döntések jelenősége és ennek befolyása az étkezési szokásokra (Yale–Venkatesh 1986). Emellett egyre nagyobb figyelem irányul az áru-termelés körülményeire és a kereskedelem igazságosságára is a fair trade mozgalmon keresztül (Wheeler 2012), valamint a globális kereskedelem ökológiai lábnyoma kapcsán (Andersson–Lindroth 2001).

A mezőgazdasági termelés nagyüzemivé válása együtt járt a környezetet, az élővilágot és a fogyasztók egészségét veszélyeztető termelési gyakorlatokkal (úgy mint a terméscsökkenésből fakadó veszteségek mérséklésére alkalmazott növényvédőszeres és művelési technikák), amelyek ráirányították a figyelmet az élelmiszer-ellátáshoz és élelmiszerrendszerhez kapcsolódó igazságossági kérdésekre (Obach–Tobin 2014). Az élelmiszer-igazságosság témaköre szervesen kapcsolódik a társadalmi igazságosság kérdéséhez, továbbá értelmezhető a környezetvédelem, a fenntarthatóság és a társadalmi mozgalmak, valamint az agrármozgalmak világához kapcsolódóan is. A témakör vizsgálata a 2000-es években került egyre inkább az érdeklődés középpontjába, az egyik első áttekintő munkát az ideáról és kapcsolódó mozgalomról Robert Gottlieb és Anupama Joshi publikálta 2010-ben megjelent könyvében. Ugyanakkor magyar nyelvű publikáció alig akad a témában, a kivételek közé tartozik Málovics György (2012) munkája, amely a környezetvédelem és társadalmi igazságosság témájához kapcsolódva vizsgálja az élelmiszer-igazságosságot, valamint Czagány László (2009) és Balázs Bálint (2020) tanulmánya, amelyek az élelmiszer-önrendelkezéssel összefüggésben érintik az igazságosság szempontját is. Továbbá számos tanulmány készült az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatokhoz (Alternative Food Network, AFN) kapcsolódóan, amelyek alulról építkező kiutak jelenthetnek az élelmiszer-igazságosság kapcsán. Erre példák Balázs et al. (2016), Bársony (2020), Birtalan et al. (2020) és Neulinger et al. (2020a) munkái.

Gottlieb és Joshi (2010) alapján az élelmiszer-igazságosság témaköréhez tartozik, hogy az élelmiszert hol és hogyan termesztették/termelték, kiknek a közreműködésével és milyen feltételek mellett zajlott a termesztés/termelés, beleértve a legelső lépést, azaz a magok elvetését / az állatok szaporítását, a növekedés folyamatát és körülményeit, a termés begyűjtését / az állatok levágását, az alapanyagok feldolgozásának módját, a szállítást és a végső fogyasztó asztaláig való eljutást is beleértve. Ez az ún. „from farm to table” megközelítés ezzel lefedi az élelmiszer-ellátási lánc összes állomását, aminek megfelelően az élelmiszer-igazságosságért fellépő mozgalmak is ennek a folyamatnak az összes kapcsolódó területét érintik (Levkoe 2006).

Mindezt követve jelen tanulmány az élelmiszer-igazságosság kérdését a társadalmi igazságossághoz kapcsolódóan és az élelmiszerrendszer teljességének vonatkozásában tárgyalja, amely magában foglalja az élelmiszer-ellátási lánc szereplőit és az élelmiszerrendszer kapcsolódó területeit, benne az emberek és a természet viszonyát. A tanulmány célja, hogy bemutassa az élelmiszer-igazságosság kérdéskörét, valamint kitérjen azokra az aktuális kihívásokra, amelyek a 21. század mezőgazdaságát érintik az igazságosság tekintetében. Ehhez írásunk áttekinti az élelmiszer-igazságosság ideológiai alapjait, majd részletesen értékeli azt elsősorban termelői és fogyasztói oldalról. Ezután kerülnek bemutatásra az alternatív élelmiszer-ellátási rendszerek, amelyek megoldást kínálhatnak az élelmiszer-termeléshez és -fogyasztáshoz kapcsolódó igazságtalanságok megszüntetésére. A szakirodalmi áttekintés az élelmiszer-igazságosság témaköréhez kapcsolódó irodalmakra terjed ki. A válogatás azokból az EBSCO-adatbázisban és a Google Scholar oldalon elérhető forrásokból indult ki, amelyek a „food justice”, „social justice”, élelmiszer-igazságosság és társadalmi igazságosság keresőszavakra megjelentek. Csak angol és magyar nyelvű szakcikk és könyvek kerültek feldolgozásra a megjelenési idő korlátozása nélkül, de figyelve arra, hogy az irodalmi áttekintés minél több, az utóbbi öt évben megjelent munkát tartalmazzon. A végső válogatás az egyes források tartalmi megfelelősége és fontossága (hivatkozások száma) szerint alakult ki.

Az élelmiszer-igazságosság agendája

Az igazságosság „filozófiai és társadalomelméleti kérdés” (Örkény–Székelyi 1999: 88), a társadalmi igazságosság pedig annak garanciája, hogy mindenki egyenlő eséllyel és az emberhez méltó élet biztosításához szükséges mértékben férhet hozzá azon javakhoz és szolgáltatásokhoz, amelyek lehetővé teszik, hogy stabilan, biztonságban és teljes jogú állampolgárként vehessen részt a társadalomban (Power 1999). Tekintettel az emberhez méltó élet eltérő értelmezésére ez kiegészíthető azzal, hogy mindez az adott társadalmi, kulturális és szociális környezetben érvényes és elfogadott normáknak megfelelően kell, hogy megvalósuljon (Örkény–Székelyi 2010). Basok és munkatársai (2006: 267) tovább árnyalják a kérdést azzal, hogy „az alapvető erőforrások egyenlő elosztásáról” beszélnek, amely „tekintettel van az emberi méltóságra és az emberek közötti különbségekre, hogy egyetlen kisebbségi csoport érdekei és nehézségei se szoruljanak háttérbe, és hogy a politikai szintér minden csoportnak lehetővé tegye, hogy elmondhassák a problémáikat.”

A társadalmi igazságosság kérdésén belül az étkezéshez, élelmiszerhez kapcsolódó igazságosság különös jelentőséggel bír, hiszen ahogy Welsh és MacRae (1998: 241) fogalmaz: „az étel, mint semmilyen más jószág képes arra, hogy felébressze az állampolgári szerepvállalást, hiszen nagyon sok szálon kapcsolódik az életünkhöz”. Az étel nem egyszerűen áru, hanem gazdag szimbólumokban, alkalmat ad az érték kifejezésre és az érzelmi kötődés megélésére (Birtalan et al. 2019, Grasseni

et al. 2014). Éppen ezért alkalmas arra is, hogy a korábban említett állampolgári, társadalmi szerepvállalást ösztönözze, amelyet az élelmiszerhez kapcsolódó aktivizmusnak is szoktak nevezni (Levkoe 2006). Az *élelmiszer-aktivizmus* lehetővé teszi az egyéneknek, hogy értékeiket követve állampolgárként kifejezzék véleményüket az élelmiszerrendszerrel összefüggésben, és ezen keresztül aktív szerepet vállaljanak a társadalomban (Levkoe 2006). Ezen túl az élelmiszer-termelésre és -fogyasztásra irányuló aktivizmus lehetőséget ad a fogyasztóknak arra is, hogy a nagyipari termelésben elvesztett egyéni kontrollt és az élelmiszerekhez kapcsolódó tudást (legalább részben) visszanyerjék (DeLind 2002, Turner–Turner 2008).

Az élelmiszerekhez kapcsolódó aktivizmus a társadalmi mozgalmak közé sorolható. Ahogy Touraine (1985) megfogalmazta, a társadalmi mozgalmak valamilyen társadalmi konfliktushoz kötődnek, amelyben megjelennek egymással szemben álló felek és a kontrollért folyó küzdelem. Az *élelmiszer-igazságosság mozgalma* magában foglalja az élelmiszerhez kapcsolódó aktivizmus széles spektrumát a termeléstől a fogyasztásig (Levkoe 2006), és olyan célokat tűz ki maga elé, mint az éhezés megszüntetése, a minőségi ételhez való hozzájutás joga, az élelmiszerek biztonságossága, a fenntartható élelmiszer-termelés megvalósítása, igazságos foglalkoztatás és az agroökológiai fejlődés biztosítása a mezőgazdaságban (Holt-Giménez 2010, Sbicca 2012). Továbbá tágabb kontextust tekintve az élelmiszer-igazságosság mozgalom olyan kérdésekkel is foglalkozik, mint a civil szervezetek szerepe, a lokális – globális élelmiszer/termelés diskurzus, a helyi közösség-szervezés és általában az alulról szerveződő demokrácia témája (Wekerle 2004).

Cadieux és Slocum (2015: 13–14) szerint az élelmiszer-igazságosság négy kérdéskört érint: (1) a történelmi, kollektív traumák és állandóan jelen lévő társadalmi egyenlőtlenségek elismerését és az ezekkel való szembenézést, (2) olyan cseremechanizmusok kiépítését, amelyek biztosítják a közösségi bizalmat és kontrollt, (3) innovatív megoldások kialakítását a földterületekkel kapcsolatos kontroll, használat, megosztás, tulajdonlás, kezelés és megművelés eseteiben, összességében a föld ökoszisztémájában, ami lehetővé teszi, hogy a földterületek kikerüljenek a piaci spekulációk és a kihasználás alól, továbbá magában foglalja (4) egy olyan munkaügyi viszonyrendszer megteremtését, amelyben a munka kompenzációja igazságos, és amely a munkaerő összes típusát védi és támogatja.

Ahogy a fenti megközelítések is jelzik, az élelmiszer-igazságosság mozgalom kihívása, hogy az élelmiszerrendszerekhez tartozó kérdések széles spektrumát fedje le, így sokféle értelmezésre ad lehetőséget. A fogalom sokrétű jelentése nehézséget okozhat mind elméleti – azaz a témáról szóló tudományos diskurzus folytatása –, mind gyakorlati – azaz a mozgalomban érintett közösségek szervezeti céljainak meghatározása és az aktivisták mobilizálása – szinten (Sbicca 2012).

A sokféle cél között az élelmiszer-aktivisták számára kiemelt fontosságúak az egyén egészségével, illetve tágabb kontextusban az ökológiai egészséggel kapcsolatos célok (Alkon 2014). Utóbbit Karr (1996) úgy határozza meg, mint a mezőgaz-

dasági célra használt területnek a kívánatos állapotát, ahol a terület hosszú távú használatát – jövőjét – nem lehetetleníti el a művelés. Alkon (2014) szerint a fenn tartható mezőgazdaságért küzdő mozgalmak – amelyek az élelmiszer-igazságosság mozgalmához kapcsolódnak – aktuális céljai között szerepel, hogy egyre több helyi és ökológiai gazdálkodásból származó termék legyen elérhető a fogyasztók számára.

Az élelmiszer-mozgalmak egy része kifejezetten a városokban jelentkező élelmiszer-problémákhoz kapcsolódik, és ennek részeként veti fel az élelmiszer-igazságosság mellett az *élelmiszer-önrendelkezés* kérdését (Clendenning et al. 2016). Az élelmiszer-önrendelkezés elsődlegesen az élelmiszerhez és annak előállításához való jogot hangsúlyozza, bár Clendenning és munkatársai (2016) jelzik, hogy a fogalom folyamatosan fejlődik és változik. Balázs (2020: 83) megfogalmazásában az élelmiszer-önrendelkezés alatt mindazokat a „mindennapi gyakorlatokat és politikai stratégiákat értjük, amelyek lehetővé teszik, hogy társadalmi és ökológiai szempontokat érvényesítve, demokratikus és a külső sokkoknak ellenálló módon szervezzük meg az élelmiszer-gazdaságot”. A két mozgalom (élelmiszer-igazságosság és élelmiszer-önrendelkezés) számos ponton kapcsolódik egymáshoz, de ahogy Clendenning és munkatársai (2016) megállapítják az élelmiszer-önrendelkezés mozgalom számára a politikai alapú, az élelmiszeripar üzleti logikája ellen fellépő megközelítés a hangsúlyosabb, amely rendszerszintű változást céloz, míg az élelmiszer-igazságosság a társadalmi igazságosság szempontjából foglalkozik a témával azzal együtt, hogy állampolgári politikai szerepvállalásra is ösztönözhet. Cadieux és Slocum (2015) hasonlóképpen különbözteti meg a fogalmakat, kiemelve, hogy az élelmiszer-önrendelkezés központi alapvetése a szabadsághoz kötődik, és radikális politikai kapcsolódása van, míg az élelmiszer-igazságosság középpontjában konkrét programok és helyi kezdeményezések megvalósítása áll. Vagy ahogy Alkon és Mares (2012) megfogalmazza a különbséget: az élelmiszer-igazságosság mozgalma az egyenlőtlenségért az adott kormányt/vezetést, és nem a kapitalizmust hibáztatja, azaz alternatív élelmiszerrendszert akar létrehozni, és nem politikai reformot, szemben az élelmiszer-önrendelkezésért küzdőkkel. A különbségek ellenére mindkét mozgalmat a társadalmi igazságosság vezérli, és mindkettő szorgalmazza az állampolgári szerepvállalást. Továbbá mindkettőt ösztönzi az élelmiszer-ellátás megváltoztatása, de a kiindulópontjuk eltérő. Amíg az élelmiszer-önrendelkezés a tőke működését kritizálja az élelmiszerrendszerben, addig az élelmiszer-igazságosság az egyenlőtlenségben látja a probléma forrását (Alkon–Mares, 2012, Allen 2008). Végcéljaikat tekintve az élelmiszer-önrendelkezés mozgalma az élelmiszerrendszer megváltoztatásának igényét fogalmazza meg – ennyiben tekinthető radikálisan politikaibbnak –, míg az élelmiszer-igazságosságért küzdők esetében csak a mozgalomnak egy része jut el eddig a kritikáig (Holt-Giménez–Wang, 2011). Mindezzel együtt az is elmondható a két megközelítésről, hogy a gyakorlatban gyakran együtt érvényesülnek, és jelentésük is összemósódhat (Cadieux–Slocum 2015).

A továbbiakban az élelmiszer-igazságosság kérdését az élelmiszer-értéklánc két fontos szereplője, a termelő és a fogyasztó nézőpontjain keresztül mutatjuk be.

2.1. Az élelmiszer-termelés igazságossága

Gottlieb és Joshi (2010) könyve az élelmiszerrendszer igazságtalan oldalának bemutatását a mezőgazdaságban dolgozók méltatlan helyzetének feltárásával kezdi, ami a 60-as évek Észak-Amerikájában különösen problémás volt a bevándorlók foglalkoztatása kapcsán. Az akkori idők munkását az amerikai farmokon a szegénység, az éhezés és a vegyszereknek való kitettség egészségügyi kockázatai jellemezte. Nem meglepő, hogy az élelmiszer-igazságosság egyik alapkérdését a farmokon dolgozók problémáinak megoldása jelentette abban az időben. Ahogy Gottlieb és Joshi (2010: 116) megfogalmazta könyvében: „az élelmiszer-igazságosság támogatói sürgetik a földterület és a természeti környezet tiszteltését, amelynek földjét, vizét, levegőjét kihasználják a mezőgazdaság meghatározó nagyipari szereplői”.

A gazdaságokban dolgozók emberhez nem mindig méltó életkörülményei és munkaerejük kihasználása a mai napig releváns kérdés az élelmiszer-termelés igazságossága kapcsán. A témában megjelent kutatások között említhető Perry (2019) munkások esetében érinti a mezőgazdaságban jelen lévő igazságtalanságot.

Ezeket felül a termelés igazságosságához kötődően felmerül a globális rendszerek problémája, amelynek értelmében az igazságtalanság egyaránt érinti a fejlett és a fejletlen világot, vagy a világrendszer-elmélet szerint a centrum és a periféria országainak agráriumát. Egyes vélemények szerint a helyzetet súlyosbítják a mesterséges világpiaci árak, ahogy McMichael (2019: 169) megfogalmazza: „a túltermelés és a mezőgazdasági export általánossá vált rendszere mesterségesen lenyomja a mezőgazdasági termékek árát, és aláássa a földgazdálkodást mindenhol”. Gottlieb és Joshi (2010) érvelése szerint mindez tönkreteszi a kistermelőket, és egyúttal a korábban már jelzett alacsony bérekért és nem megfelelő munkakörülményekért is felelős. Sharman (2007) véleménye szerint a klímaváltozás problémája lesz az, ami végül majd véget vet a szabadkereskedelem uralmának. Ahogy tanulmányában jelzi, ha a fenntarthatóság célja meghatározóvá válik a globális politikai agendában, akkor az „megöli és eltemeti” a szabadkereskedelem paradigmáját, és elhozza a fenntarthatóság szempontjából kialakított szabályozás rendszerét.

Összességében a termelés igazságossága azt kívánná meg, hogy a termelők munkáját a piac megfelelően kompenzálja, valamint munkajogi helyzetük és munkakörülményeik is rendezettek legyenek. Minkoff-Zern (2017) szerint ehhez szükséges lenne, hogy az élelmiszer-mozgalmak civil támogatói ne csak szűken a fogyasztói és a kistermelői érdekekre figyeljenek, hanem legyenek kritikusak a mezőgazdasági termelés egészével szemben, beleértve a nagyüzemekben és a feldolgozóiparban foglalkoztatottak helyzetét is. A fogyasztók felelősségét nevesítik Allen és munkatársai (2003) akik az élelmiszer-igazságosság érdekében szükségesnek tartják, hogy a fogyasztók hajlandóak legyenek magasabb árat fizetni azokért a ter-

ményekért, amely biztosítja a kisebb gazdaságok túlélését. Tehát ez a megközelítés a piaci verseny keretein belül maradván a fogyasztó vállára teszi a felelősséget. Kérdés azonban, hogy a fogyasztói felelősségvállalás önmagában meg tudja-e oldani az igazságosság problémáját, hiszen amennyiben a fogyasztók egy része el is fogadja a magasabb fogyasztói árakat, ennek következménye lehet, hogy az így megtermelt élelmiszer jellemzően megfizethetlenné válik az alacsonyabb jövedelműek számára. A termelők igazságosabb kompenzálása ebben az esetben a fogyasztói hozzájárulás megnehezítésével jár, amely az ő szempontjukból az elért igazságosságot csökkenti. Másrészt ennek ellenkezőjeként a kedvezőbb árak kialakítása sem feltétlenül reális elvárás a piaci verseny keretein belül, hiszen a kisüzemi méret és a munkaigényes termelés költségei így nem kompenzálhatók (Alkon–Mares 2012).

2.2. Az élelmiszer-fogyasztás igazságossága

A fenti gondolatot folytatva a termelés és fogyasztás piaczgazdasági kontextusa behatárolja az élelmiszer-igazságosság elérésének útjait, amennyiben a fogyasztók egyéni felelősségüket kifejezve vásárlási döntéseikkel – „dollárszavazatukkal” – tudják támogatni vagy nem támogatni az élelmiszer-igazságosságot (Alkon 2014). Ennek része, hogy a vevők honnan és milyen feltételekkel vásárolnak, azaz elfogadják-e szabadkereskedelem okozta nemzetközi termékdömpinget, támogatva a nyomott mezőgazdasági termelők árakat (McMichael 2019), vagy fair trade termékeket vásárolnak (Wheeler 2012), illetve előnyben részesítik a kisüzemi mezőgazdasági termelésből származó árukat (Holt–Giménez 2010).

Másik nézőpontból a mezőgazdasági termékek fogyasztói igazságossága felveti a termékminőség és a fogyasztói hozzájárulás igazságosságának a kérdését.⁴ A termékminőség és hozzájárulás elsődlegesen élelmiszer-biztonsági kérdésekre és az egészséges élelmiszerhez való hozzájárulás jellemzőire vonatkozik (Werkheiser–Noll 2014). A hozzájárulás igazságossága magában foglalja a minőségi élelmiszerhez való hozzájárulás lehetőségeit (korlátait), beleértve azok árát és fizikai elérhetőségét. Mindez kapcsolódik ahhoz, hogy kik vesznek részt az élelmiszer-mozgalmakban, valamint kik tematizálják azokat. Sbicca (2012) szerint az élelmiszer-mozgalmak aktivistái és támogatói elsődlegesen a középosztályból kerülnek ki, és általában is elmondható, hogy az élelmiszer-igazságosság témája, valamint az alternatív – nem a hagyományos, nagyüzemi rendszerből származó – élelmiszer-elosztással foglalkozó diskurzus inkább a magasabb státuszú, a földműveléstől hagyományosan távolabb álló csoportok számára érdekes (Guthman 2008). Amennyiben a magasabb minőségűnek és egészségesebbnek tartott helyi, kistermelői élelmiszer-fogyasztók jellemzőit nézzük, akkor nemzetközi (például Kneafsey et al. 2013) és hazai (például Balázs et al. 2016) elemzésekből kiderül, hogy ők a fiatal, magasabb státuszú

4 A fogyasztók érintettsége az élelmiszer-igazságosságban másképp jelentkezik a gazdaságilag fejlett és a fejletlen országok vagy a világszisztem-elméletet tekintve a centrum és a periféria országai esetében (Éber et al. 2019). Jelen tanulmány a fogyasztói részvétel kérdését csak az előbbi országok fogyasztóinak helyzetén keresztül értelmezi, amely csoportba Magyarország is tartozik, de a fejletlen és periférián lévő országok fogyasztóival külön nem foglalkozik.

és végzettségű, extrovertált, városi és tudatos fogyasztók közül kerülnek ki, akik sokszor családosak, és elutasítják a fogyasztói társadalom nagyüzemi megoldásait. Tehát fogyasztói oldalról az átlaghoz képest egy anyagilag jobb körülmények között élő csoport értékeli és tudja megfizetni az igazságosabbnak tartott mezőgazdasági termelést, ami annak is köszönhető, hogy a fogyasztói társadalom keretein belül és a fogyasztói döntéssel összefüggő igazságosság nézőpontjából ők rendelkeznek az ehhez szükséges anyagi háttérrel és hozzáféréssel (Holt-Giménez-Wang, 2011). Továbbá elmondható, hogy ez a fogyasztói csoport motivációját tekintve nem egységes. Ahogy azt a témával foglalkozó kutatások jelzik, a fogyasztók sokszor az egészséges ételhez való hozzáférés miatt, és nem az igazságosság okán vásárolnak helyi, kistermelői mezőgazdasági termékeket (Balázs et al. 2016, Neulinger et al. 2020a, Török et al. 2020).

Az előzőekhez kapcsolódóan és kifejezetten városi kontextusban az élelmiszer-igazságosság további kérdése: hogyan lehet úgy megtermelni és eljuttatni a városi környezetben élő szegényeknek az élelmiszert, hogy az számukra elérhető és megfizethető legyen (Clendenning et al. 2016). Hiszen ahogy Dixon (2014: 183) megállapítja, a marginalizált csoportok, akik a társadalom számára „láthatatlanok, szegények, és nincs politikai erejük”, nehezen tudnak hozzáférni minőségi élelmiszerhez. Igaz, az élelmiszer különböző jótékonyági akciókon keresztül eljuthat azokhoz is, akiknek különben anyagi nehézséget okoz az élelmiszerek beszerzése, de ezek nem feltétlenül minőségi termékeket jelentenek. Amennyiben a helyi kistermelők ilyen módon is támogatják terményeikkel a helyi közösséget, lehetővé teszik azt, hogy az egészséges, tápanyagban gazdag, friss, sokszor organikus terményekhez a társadalom leszakadó részei is hozzáférjenek. Ezzel a megoldással a magas árak okozta hozzáférési korlát részben felszámolhatóknak tűnik. A közvetítést végezhetik civil szervezetek, így az Egyesült Államokban azok az élelmiszerbankok, amelyek a konvencionális élelmiszer helyett helyi terményeket juttatnak el a rászorulóknak (DuPuis–Goodman 2005). Továbbá az egészséges élelmiszerhez való hozzájutást teszi lehetővé azok a megoldások is, amelyek az élelmiszerek saját megtermelésének lehetőségét viszik el a társadalom szélén élőkhez (Meenar–Hoover 2012). Ez valósul meg az úgynevezett „*városi mezőgazdaság*” formájában, ami városokban kijelölt és művelési célra kialakított földparcellákon, kertekben történő gazdálkodást jelent (Meenar–Hoover 2012). Az így kialakuló *közösségi kertek* a kertészkedést biztosítják azok számára, akik saját kerttel/ földterülettel nem rendelkeznek, de szeretnének maguknak élelmiszert termelni. A közösségi kertek tagjai kis parcellával rendelkeznek, amelyet maguk művelnek meg, és ezzel az is lehetővé válik a városiakok számára, hogy fizikailag és közösségileg is aktívak legyenek (Burt et al. 2021, Kingsley et al. 2009) miközben az alacsonyabb státuszú csoportok is részesülhetnek a minőségi élelmiszerekből (Martin et al. 2017). Magyarországi viszonylatban Bársony (2020) azt állapította meg a közösségi kertekről, hogy működésüket elsősorban az egyéni célok határozzák meg, miközben a közösségi cselekvés és a közös eszme nem jellem-

ző. Ezzel együtt azon kertek esetében, ahol a tagok között vannak alacsony jövedelmű, idősebb/nyugdíjas tagok is, megvalósul az egészséges ételhez való hozzáférés biztosítása a közösségi kerti tagságon keresztül.

A tágabb hazai kontextust tekintve számos olyan szervezet található Magyarországon, amely az étel-miszer-fogyasztás igazságosságának érdekében is végzi tevékenységét. A teljesség igénye nélkül ezek közül kiemelhető a 2000 márciusában megalakult ökolitikai szervezetet, a Védegylet, amely az egyik legrégebbi a környezeti- és társadalmi igazságosságért küzdő hazai civil szervezetek között. A Védegylet munkacsoportjai – többek között – aktívak a fair trade és az étel-miszer-önrendelkezés területein (www.vedegylet.hu). Hasonlóan nagy múltú hazai szervezet a Tudatos Vásárlók Egyesülete, amely 2002 óta dolgozik az igazságos és szolidáris társadalom megteremtésén olyan projekteken keresztül is, mint a közösségi mezőgazdálkodás segítése és a klímabarát étel-miszer-termelés népszerűsítése (www.tudatosvasarlo.hu). Az étel-miszer-termelés és fogyasztás problémáira kínál megoldást a permakultúra terjesztését célzó Magyar Permakultúra Egyesület, amely 2006 óta végzi a permakultúrás gondolkodás és gazdálkodás gyakorlását és terjesztését (permakultura.hu). Az újabb szervezetek között említhető a 2012-ben létrejött Magház és a 2014-ben alakult Kislépték szervezet. A Kislépték, azaz a Kisléptékű Termék-előállítók és Szolgáltatók Országos Érdekképviseletének Egyesülete tevékenységében – mások mellett – megjelenik a kistermelői étel-miszer-termékek előállításának és értékesítésének támogatása, a rövid ellátási lánc ösztönzése (kisleptek.hu). A Magház, teljes nevén Magház Közösségi Hálózat a Mezőgazdasági Sokféleségért szervezet a hazai agrobio-diverzitás megőrzéséért dolgozik, és fenntart többek között olyan magbankokat, amelyek különböző növényfajták szaporítóanyagait őrzik és teszik elérhetővé a lakosság számára (maghaz.hu). Ezek mellett számos olyan civil szervezet is működik hazánkban, amelyeknek az étel-miszer-igazságossághoz kapcsolódó tevékenysége egyúttal az akadémiai kutatáshoz is kapcsolódik. Erre példa a Szolidáris Gazdaság Központ, amelynek a működése erős társadalomelméleti alapokon és rendszerkritikán nyugszik. A szolidáris gazdaság modelljét népszerűsítő hálózat az étel-miszer-ellátással összefüggő projekten is dolgozik, amelynek célja egy olyan étel-miszerrendszer megteremtése, amely demokratikusan szervezett, szolidáris elveket követ, és környezetileg fenntarthatóan működik (szolidarisgazdasagkozpont.hu). A terület meghatározó akadémiai szereplője a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, amely más területek mellett foglalkozik a fenntarthatóság gazdasági, környezeti és társadalmi feltételeivel (www.krtk.hu). Emellett a kutatói világot képviseli a témában az ESSRG (Environmental Social Science Research Group) hazai szervezete. Tevékenységük középpontjában a társadalmi igazságosság és az ökológiai fenntarthatóság áll, és olyan projekteken vesznek részt például, mint az együttműködésen alapuló étel-miszerrendszerek vizsgálata (www.essrg.hu). Végül említést érdemelnek azok a mozgalmak, amelyek jellemzően nemzetközi trendekbe illeszkednek, és céljaik az

élelmiszer-igazságosságot is érintik. Az egyik ilyen szervezet a Budapesten is működő Food Not Bombs mozgalom, amelynek önkéntesei élelmiszer-adományokat osztanak rászorulóknak a háborúk, a szegénység és a környezetrombolás ellen tiltakozva (www.foodnotbombs.net). További példa az agroökológia, amely társadalmi és politikai mozgalomként is meghatározható, miközben tudományos és gyakorlati vonatkozása is van. Az agroökológia mint mozgalom célja, hogy hozzájáruljon egy fenntartható és igazságos élelmiszermodell kiépítéséhez azáltal, hogy befolyásolja az élelmiszerek beszerzésének és fogyasztásának módját. A mozgalom tagjai tudatosan keresik az igazságosabb és fenntarthatóbb élelmiszer-fogyasztási lehetőségeket, és ezáltal fordulnak az alternatív élelmiszer-ellátási megoldások felé (MTVSZ 2015). Mindezekon túl említhető az élelmiszer-igazságossághoz kapcsolódó mozgalmak között az ökofalu-mozgalom, amely Magyarországon az 1990-es években indult, és a zöld mozgalmakhoz kapcsolódik. Az ökofalvak tagjai falusi környezetben töreksenek a fenntarthatóság elvei szerinti életre ökológiai, társadalmi és spirituális okoktól vezetve (Farkas 2014).

A helyi termelés jelentősége az igazságosabb élelmiszer-ellátásban

Az élelmiszerrendszer igazságtalanságaira merülhet fel válaszként a lokális termelés és fogyasztás, amely lehetőséget ad arra, hogy a fogyasztók visszavegyék kezükbe (legalább részben) a kontrollt, és olyan élelmiszert vásároljanak, amely általuk ismert forrásból származik, továbbá összetevője/termelési eljárása is megismerhető (Mount 2012). Ahogy DuPuis és munkatársai (2011: 283) megállapítják: a helyi élelmiszer-termelést propagáló mozgalmak a 2000-es évek elején egyre inkább elkezdtek összekötni a helyi élelmiszerrendszereket az igazságosság fogalmával. Számos tanulmány érhető el ebből az időszakból, amelyek azt igazolják, hogy a helyi termelés és értékesítés „egyenlőbb és demokratikusabb” élelmiszer-ellátást eredményez (DuPuis et al. 2011).

A helyi termelés igazságosságát jellemzően négy okkal magyarázzák az élelmiszer-mozgalmakat vizsgáló kutatók, úgymint a lokális gazdálkodás környezeti, közösségi, gazdasági és egészségügyi előnyeivel. A környezeti előnyök kapcsolódnak a rövidebb szállítási távolsághoz és a kisebb mértékű vegyszerezéshez, amennyiben a hosszabb szállítás és eltarthatóság érdekében nem kell külön kezelni a terményeket (Werkheiser–Noll 2014). A közösségre vonatkozó előnyök a szolidaritást, a gazdafogyasztó kapcsolat minőségét és általában a helyi közösség életminőségét helyezik a középpontba. Ahogy Feenstra (1997: 28) megjegyzi, „annak a módja, ahogy az élelmiszer termelése, elosztása és elfogyasztása zajlik, alapvetően meghatározza a közösség környezeti, társas, spirituális és gazdasági jólétét”. A helyi termelésnek lehetnek pozitív gazdasági következményei, hiszen amennyiben a vevők helyi gazdáktól vásárolnak, akkor a globális rendszerek helyett pénzükkel a kistermelőket

támogatják (Lockie 2009). Szente et al. (2021) szisztematikus metaelemzése igazolta a helyi élelmiszer-termelés és -fogyasztás pozitív gazdasági hatásait elsősorban a foglalkoztatással és a jövedelmek növekedésével összefüggésben. Egészségügyi szempontból a helyben működő élelmiszerrendszerek megkönnyítik az egészséges ételhez való hozzáférést, és egyúttal edukálják is a vevőket az egészséges étkezésről a szorosabb termelői kapcsolatok révén (Birtalan et al. 2020, Fournier et al. 2019). Összességében a lokális élelmiszerrendszerekhez kapcsolódó fogyasztói ideológia Reich és munkatársai (2018) szerint három alapvető meggyőződésen alapul: (1) a helyi élelmiszer idealizálása, azaz a helyi élelmiszer felsőbbrendűségéről való meggyőződés, (2) szembenállás a messziről érkező élelmiszerrel, elsősorban biztonsági és átláthatósági okokból, valamint (3) az élelmiszer-gazdaság közösségivé tétele, a helyi közösség támogatása.

A bemutatott előnyök ellenére vannak a helyi termelésnek olyan sajátosságai, amelyek azt eredményezik, hogy a lokalitás önmagában nem képes orvosolni az agrárszektorban meglévő egyenlőtlenségeket. Egyrészt, ahogy Lockie (2009) rámutat: a helyi termékek vásárlói változatos okokból választják ezeket a megoldásokat, és ezek között az igazságosság és a fenntarthatóság nem feltétlenül szerepel kiemelt helyen. Márpedig ha a motiváció nem ezekhez kötődik, hanem például az egészségességhez, akkor a fogyasztók könnyen fordulhatnak olyan alternatívák irányába, amelyek egészségesek ugyan, de az ipari (globális) mezőgazdaság igazságtalan működéséből származnak. Éppen ezt a fogyasztói igényt és a helyi termeléshez kapcsolódó pozitív asszociációkat használják azok a nagy kereskedelmi láncok, amelyek helyi termékek bemutatásával népszerűsítik magukat. Ilyen kampányokat könnyen találni a magyar hirdetések között is.⁵ Másrészt a helyi rendszerek előnyeinek tartott jellemzők is megkérdőjelezhetők, amennyiben tágabb kontextusba kerülnek. Ezt jelzik tanulmányukban Edwards-Jones és munkatársai (2008), felhívva a figyelmet arra, hogy a rövidebb szállítási útvonal nem feltétlenül jelez kisebb környezetterhelést, mert a megtett kilométer alapú gondolkodás – amely sokak által használt és kedvelt mutató – nem megfelelő a teljes ellátási lánc okozta környezeti és társadalmi hatások megértésére. Ugyanerre hívja fel a figyelmet Rothwell és munkatársai (2016) elemzése, akik a teljes termékéletút figyelembevételével hasonlítottak össze lokális és globális forrásból származó élelmiszereket, és jutottak arra, hogy a környezeti terhelést befolyásoló tényezők között a szállítási távolság mellett a választott csomagolási megoldás volt a meghatározó. További kritika lehet, hogy hiába helyben valósul meg a termelés, ha a gazdálkodást intenzív vegyszerezés kíséri, negatív következményekkel a földterület minőségére és a környezetvédelemre (Allen et al. 2003).

5 Lásd például a Spar és az Aldi kampányát a hazai termékek árusítása kapcsán <https://www.spar.hu/sajtokapcsolat/2020/-magyar-termelokpiacarajutasatsegitiaspar> és <https://www.agrotrend.hu/hireink/a-magyar-termekek-arusitasara-torekszik-az-aldi>

Élelmiszer-igazságosság az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatokban

A fogyasztók csalódása a nagyüzemi mezőgazdaságban igényt teremtett azon alternatív élelmiszer-beszerezési megoldások iránt, amelyek a fogyasztót a termelés közelebe engedik (Renting–Van Der Ploeg 2001). Jarosz (2008) szerint az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatok megjelenése kötődik az erőteljes városiasodáshoz, benne a felértékelődő belvárosi területeken élő, magasabb státuszú lakoságnak ahhoz az igényéhez, amely a szezonális, helyi termesztésű és egészséges élelmiszerek iránt jelentkezik. Másrészt a városokhoz közeli vidéki területeket tekintve megfigyelhető a fenntartható, kistermelői (családi) gazdaságok megalakulása (Jarosz 2008).

Az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatok magukban foglalják többek között a termelői piacokat, a közösségi kerteket, a vásárlói közösségeket és a közösségek által támogatott mezőgazdasági tevékenységeket (Neulinger et al. 2020a, Zoll et al. 2018); a részletesebb jellemzésüket lásd az 1. táblázatban.

1. táblázat: Alternatív élelmiszer-ellátási hálózatok bemutatása

Típus	Jellemzők	Hazai példa
Termelői piac	Helyi vagy lokális forrásból származó termékeket árusító piac.*	Czakó Piac, Szimpla Háztáji Piac
Közösség által támogatott mezőgazdaság	Tartós elkötelezettség termelő és fogyasztó között, a fogyasztó előzetesen anyagilag támogatja a termelőt a jövőbeli terményekből való részesedésért.	Háromkaptár Biokert http://haromkaptar.hu
Vásárlói közösségek	Fogyasztók önszerveződése, termelői árak beszerzésére és a tagok közötti kiosztásra.	Szatyorbolt http://szatyorbolt.hu/bevasarlokozosseg
Közösségi kert, saját ellátásra	A tagok területet bérelnek egy közös termőterületen belül, ahol maguk vetnek és aratják le a termést elsősorban saját fogyasztásukra.	Grundkert, Első Kispesti Kert, Csárdás Kert
Közösségi kert, üzleti célból	A tagok területet bérelnek egy közös termőterületen belül, ahol maguk vetnek és aratják le a termést eladási célból.	Magyarországon nem jellemző.
Nonprofit szervezet által működtetett közösségi kert oktatási és/vagy integrációs céllal	A szervezet területet biztosít a közösség számára, ahol a tagok közösen fogyasztják el a megtermelt élelmiszert.	A Mahájána Alapítvány kertje Csörögön http://www.mahajana-alapitvany.hu/egyeb-programok/kiskert-program/

* Jogszabályi szinten a kereskedelemről szóló, 2005. évi CLXIV. szabályozza a termelői piacokat.
Forrás: Neulinger et al. 2020a

Az alternatív élelmiszer-ellátó hálózatok célja, hogy a nagyipari mezőgazdasággal szemben környezetileg fenntartható, gazdaságilag életképes és társadalmilag igazságos élelmiszer-termelést hozzanak létre (Allen et al. 2003). Az alternatív élelmiszer-ellátó hálózatok – tekintettel a közeli termelő és fogyasztó kapcsolatokra – lehetővé

teszik, hogy a fogyasztók bizonyos mértékben visszanyerjék a kontrollt az élelmiszer-gazdasági mechanizmusok/döntések felett (Forno–Graziano 2014). Ezáltal az alternatív élelmiszer-hálózatok felhatalmazzák a fogyasztókat, hogy aktív részesei legyenek a mezőgazdasági termelésnek, vagyis ezzel demokratizálják annak folyamatát (Renting et al. 2012). Az alternatív élelmiszer-ellátó hálózatok lehetőséget adnak arra, hogy a fogyasztók kifejezzék értékeiket a vásárláson keresztül, miközben a közösségi interakciók során tanulási folyamaton is keresztülmennek. Mindez a termelők és a fogyasztók közötti viszony átalakulását eredményezi a közöttük lévő távolság csökkenésével és az együttműködésük erősödésével (Balázs et al. 2016, Renting et al. 2012).

A gazdák jellemzően akkor fordulnak az alternatív élelmiszer-hálózatok felé, amikor szembesülnek saját versenyképtelenségükkel az agrár-tömegtermelés piacán, beleértve a megélhetési anyagi bizonytalanságát (Renting et al. 2003). A fogyasztói motivációkat tekintve Zoll és szerzőtársai (2018) megemlítik (1) a magas minőségű élelmiszerekhez való hozzáférés lehetőségét (íz, frissesség tekintetében), (2) az egészségügyi okokat, (3) a politikai/állampolgári érték kifejezésének a módját, (4) a környezetvédelmi szempontokat szembeállítva a nagyüzemi mezőgazdasággal, (5) a szolidaritást, azaz a kistermelők támogatását, valamint (6) a közösségépítési, részvételi szempontokat. Kutatásukból kiemelésre érdemes, hogy a fogyasztói motivációk között elsődlegesnek találták az egyéni szempontokat, míg a közösségi és társadalmi szempontok másodlagosak voltak. Ezzel együtt Feagan és Morris (2009) munkája szerint fontos az alternatív élelmiszerrendszerek társadalmi és lakóközösségi beágyazottsága is. Hazai viszonyok között az egyéni és közösségi szempontok kettősségét Balázs és munkatársai (2016) a fogyasztói motivációk időbeli átalakulásával magyarázzák, amely leköveti az alternatív élelmiszer-ellátási hálózatok iránti elköteleződés megerősödését az idő múlásával. Tanulmányuk szerint ezen hálózatokhoz való csatlakozás fő oka a friss, egészséges, helyi és organikus termékek vásárlása megbízható forrásból, míg a közösségi és szolidaritási szempontok háttérbe szorulnak. A későbbiekben azonban ez megváltozik, és egyre fontosabbá válnak a közösségi kapcsolatok, esetenként barátságok és a jó ügy (a kistermelők) támogatása.

A fogyasztói részvételi motiváció az egyes alternatív élelmiszer-ellátási hálózatokban a fogyasztói részvétel szintjei szerint eltérő lehet. Venn és munkatársai (2006) szerint a fogyasztók egyrészt betölthetik a termelői szerepet, amennyiben az elfogyasztott élelmiszert egyúttal ők termelték meg, amennyiben közösségi kertek tagjai. Másrészt a fogyasztók szoros együttműködésben lehetnek a termelőkkel, ezt példázza a közösség által támogatott mezőgazdaság, ahol a fogyasztók átvállalják a termelés kockázatát a várható termés reményében egy előzetes, jellemzően éves előfizetési rendszerben a tényleges termeléstől függetlenül. Harmadrészt a direkt értékesítési megoldások esetén a fogyasztó az árut offline vagy online rendeléssel közvetlenül a termelőtől veszi át termelői piacokon vagy heti dobozos rendelések során. Ezek a megoldások eltérő szintű fogyasztói bevonódást engednek a termelésbe

és ezáltal a gazda-fogyasztó kapcsolatba, vagyis különböző fogyasztói szegmensek számára lehetnek vonzóak.

Az élelmiszer-igazságosság szempontjából lényeges szempont, hogy az alternatív élelmiszer-hálózatok gyakran követnek vegyszermentes termelést, és módszereik megfelelnek az ökológiailag fenntartható termelés követelményeinek (Evans et al. 2002). Ezzel együtt ezek az élelmiszerrendszerek sem képesek az agrárium társadalmi és gazdasági – globálisan érzékelt – igazságtalanságait helyi szinten teljes körűen megoldani (Watts et al. 2005). Ezt példázza Allen és munkatársai (2003) kutatása kaliforniai alternatív élelmiszer-hálózatok esetében, amiből kiderül, hogy az alternatív élelmiszerrendszer számos eredménye – például az ételhez való hozzáférés lehetősége, kis gazdaságok támogatása – mellett a farmokon dolgozók esetében az igazságosságot nem tudta biztosítani, beleértve a bérezés, a munka biztonsága és a munka elismertségének kérdéseit. Az alternatív rendszerek igazságosságának szempontjából figyelembe kell azt is venni, hogy az ezen rendszerek keretében termelő gazdák számos gazdasági kihívással szembesülnek. Ezek a rendszerek – működési modelljüket tekintve – alapvetően a közvetlen értékesítésre és a felek közötti személyes kapcsolatra építenek, ami magas költséggel (szállítás, munkaerő) és megnövekedett időigénnyel jár (Jarosz 2008). Végső soron ezek a termékek az árakban sokszor nem versenyképesek a nagyipari helyi és nemzetközi mezőgazdasági szereplők termékeivel. Az erős verseny és a farmerek erős elköteleződése és kötelességtudata az általuk kiszolgált közösség felé gyakran ahhoz vezet, hogy kizsákmányolják önmagukat, ami az alternatív élelmiszerrendszerek fennmaradását veszélyezteti (Galt 2013).

Magyarországon az alternatív élelmiszer-beszerzési megoldások még fejlődési szakaszuk elején járnak (Balázs et al. 2016), ezzel együtt az alternatív élelmiszerrendszerek hazai elterjedésének kérdése azért is jelentős, mert Magyarország tipikusan olyan ország, ahol a társadalmi kapcsolatok szintje, a civil aktivitás mértéke és a környezet minősége alacsonynak tekinthető, hasonlóan a szubjektív jóllét alacsony szintjéhez (OECD 2011). Ebben a helyzetben egy olyan élelmiszerrendszer, amelyben megjelenik a szolidaritás, valamint jelentősek a közösségi kapcsolatok az egészséges élelmiszerhez való hozzáférés lehetőségén keresztül, javíthatná az országra jellemző, említett kedvezőtlen tendenciákat.

Következtetések

Tanulmányunk kérdésfeltevése az volt, hogy lehetséges-e az élelmiszer-igazságosság elérése, azaz igazságos lehet-e az élelmiszerrendszer a termelőtől a fogyasztó asztaláig tekintve. A kérdésre a válasz a kapcsolódó szakirodalom áttekintése alapján az, hogy az élelmiszer-igazságosság egy-egy szempontot tekintve elérhetőnek tűnik. Az elmúlt években számos sikeres programot valósítottak meg a különböző élelmiszer-mozgalmak aktivistái például a minőségi élelmiszerek fogyasztói hozzáférése (Meenar–Hoover 2012, Vitiello et al. 2015) és a farmokon dolgozók támoga-

tása (Clendenning et al. 2016, Perry 2019) kapcsán. Azonban ezek részleges célok, amelyek sikeresek a helyi, az ökológiai vagy a kisüzemi termelés és fogyasztás támogatásában, miközben ritkán jelentenek megoldást az élelmiszerrendszer tágabban felvethető problémaira (Minkoff-Zern 2017). Komplex rendszerszintű megoldást vázol fel Alkon (2014) az élelmiszer-igazságosság eléréséhez, amelyben javasolja az ipari, nagyüzemi mezőgazdaságban a munkavállalói tulajdon megvalósítását, a munkahelyi demokrácia biztosítását és a munkavállalói jogok erősítését, valamint olyan kampányok indítását, amelyek alkalmasak az állam befolyásolására a humán és környezeti egészség előtérbe helyezésének érdekében.

Jelen működését tekintve az élelmiszerrendszer tagjai a termelő és fogyasztó szerepekhez való ragaszkodással aktívan hozzájárulnak a hagyományos árutermelési és ellátási logika fenntartásához, és ezzel a mezőgazdaságban fennálló egyenlőtlen viszonyok megőrzéséhez (DeLind 2002). Levkoe (2006) szerint az élelmiszer-igazságosság egyik központi kihívása, hogy elmozdítsa az egyének élelmiszerhez való viszonyát a fogyasztói megközelítésből az állampolgári megközelítés felé. Ez megkövetelné a vevő- és eladószerepeken való túllépést, a közösségi szolidaritást és a rendszerkritikus megközelítést. Werkheiser és Noll (2014) az élelmiszer-igazságosság megvalósításának érdekében az egyéni célokat és érdekeket kereső mozgalmak helyett a közösségközpontú tevékenységek erősítését javasolja a globális élelmiszerrendszer átalakításához.

A közösségközpontú megközelítés Renting és munkatársai (2012) szerint az aktív civil szerepvállaláson keresztül érhető el, így javasolják a *civil élelmiszer-hálózat rendszerének* megvalósítását. Eszerint az élelmiszer-igazságossághoz vezető út fontos eleme az élelmiszer-önrendelkezés, ahol adott közösség tagjai (úgy mint a közösség által támogatott mezőgazdaság esetében) kontrollal rendelkeznek az élelmiszer-termelés, -elosztás és -fogyasztás felett és ezzel új formáját tudják kialakítani a polgári/civil elköteleződésnek az élelmiszerhez kapcsolódóan. Renting és munkatársai (2012) szerint a civil élelmiszer-hálózat alkalmas közeget teremthet az élelmiszer-igazságosság megvalósulásának, amennyiben ökológiai termelési módszereket használ, előtérbe helyezi a helyi és szezonális terményeket, és ezzel elkerüli a szükségtelen élelmiszer-kilométereket és energiafogyasztást. Nem mellesleg fair kompenzációt biztosíthat a termelőnek és az élelmiszerrendszerben dolgozó minden szereplőnek, valamint minden jövedelmi szintű tagnak egyenlő hozzáférési lehetőséget adhat a minőségi élelmiszerhez. Azonban ha egy alternatív élelmiszerrendszer nem tudja meghaladni a fogyasztói társadalom logikáját, ha a termelők elsősorban a vevői igények kielégítésére törekednek, és így próbálják felvenni a versenyt a többiekkel, akkor a működésük csak annyiban lesz alternatív, hogy az élelmiszeripar hagyományos értékláncához képest más elosztási csatornát és kommunikációt használnak.

Úgy tűnik, hogy annak érdekében, hogy az élelmiszer-igazságosság megvalósulhasson, szükséges az államnak és a civil szférának az együttműködése, valamint az

is, hogy a fogyasztók a gazdasági cserén túlmenően értékalapú, etikai megfontolásokkal hozzanak döntéseket, vagyis legyen „a termékcsere túl a tranzakciókban meghatározó a morális tartalom” (Sage 2003: 50). Balázs (2020: 98) szerint az élelmiszerrendszer valódi változását mind termelői, mind fogyasztói oldalról „a földdel és a termelés feltételeivel való közvetlen kapcsolat jelentené”, tekintettel arra, hogy az élelmiszer különösen a közvetlen gazda-fogyasztó kapcsolatban értékes (Birtalan et al. 2021). Ennek elérése azonban kulturális és gazdasági változást igényelhet, amelyben minden fél elismeri, hogy az élelmiszer nem egyszerűen áru, hanem mindenkinek kijáró közjóság.

Irodalom

- Alkon, A. H. (2014): Food Justice and the Challenge to Neoliberalism. *Gastronomica*, 14(2): 27–40. <https://doi.org/10.1525/gfc.2014.14.2.27>
- Alkon, A. H. – Mares, T. M. (2012): Food sovereignty in US food movements: radical visions and neoliberal constraints. *Agriculture and Human Values*, 29(3): 347–359. <https://doi.org/10.1007/s10460-012-9356-z>
- Allen, P. (2008): Mining for justice in the food system: perceptions, practices, and possibilities. *Agriculture and Human Values*, 25(2): 157–161. <https://doi.org/10.1007/s10460-008-9120-6>
- Allen, P. – FitzSimmons, M. – Goodman, M. – Warner, K. (2003): Shifting plates in the agrifood landscape: the tectonics of alternative agrifood initiatives in California. *Journal of Rural Studies*, 19(1): 61–75. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(02\)00047-5](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(02)00047-5)
- Andersson, J. O. – Lindroth, M. (2001): Ecologically unsustainable trade. *Ecological Economics*, 37(1): 113–122. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(00\)00272-X](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(00)00272-X)
- Balázs, B. (2020): Élelmiszer-önrendelkezés. *Fordulat*, 27, 82–101.
- Balázs, B. – Pataki, G. – Lazányi, O. (2016): Prospects for the future: Community supported agriculture in Hungary. *Futures*, 83: 100–111.
- Bársony F. (2020): Városi közösségi kertek Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 34(1): 140–159.
- Basok, T. – Ilcan, S. – Noonan, J. (2006): Citizenship, Human Rights, and Social Justice. *Citizenship Studies*, 10(3): 267–273. <https://doi.org/10.1080/13621020600772040>
- Báti, A. (2017): Organic Farm, Organic Food Steps Towards a Sustainable Agriculture (with Hungarian and Slovenian Examples). *Acta Ethnographica Hungarica*, 62(2): 269–275.
- Beulens, A. J. M. – Broens, D.-F. – Folstar, P. – Hofstede, G. J. (2005): Food safety and transparency in food chains and networks Relationships and challenges. *Food Control*, 16(6): 481–486. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2003.10.010>

- Birtalan, I. L. – Neulinger, Á. – Bárdos, G. – Rigó, A. – Rácz, J. – Boros, S. (2021): Local food communities: exploring health-related adaptivity and self-management practices. *British Food Journal*, 123(8): 2728–2742.
<https://doi.org/10.1108/BFJ-12-2020-1176>
- Birtalan, I. L. – Bartha, A. – Neulinger, Á. – Bárdos, G. – Oláh, A. – Rácz, J. – Rigó, A. (2020): Community Supported Agriculture as a Driver of Food-Related Well-Being. *Sustainability*, 12(11): 4516. <https://doi.org/10.3390/su12114516>
- Birtalan, I. L. – Kis, B. – Bárdos, Gy. – Rácz, J. – Oláh, A. – Rigó, A. (2019): Egészség a közösség által támogatott mezőgazdálkodásban, *Alkalmazott Pszichológia*, 19(3): 81–100.
- Burt, K. G. – Mayer, G. – Paul, R. (2021): A systematic, mixed studies review of the outcomes of community garden participation related to food justice. *Local Environment*, 26(1): 17–42. <https://doi.org/10.1080/13549839.2020.1861589>
- Cadieux, K. – Slocum, R. (2015): What does it mean to do food justice? *Journal of Political Ecology*, 22: 1–26. https://digitalcommons.hamline.edu/cla_faculty/3
- Clendenning, J. – Dressler, W. H. – Richards, C. (2016): Understanding the rise of urban food movements in the USA. *Agriculture and Human Values*, 33(1): 165–177.
- Czagány, L. (2009): Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója és magyarországi realitásai. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, 4(1): 23–28.
- DeLind, L. B. (2002): Place, work, and civic agriculture: Common fields for cultivation. *Agriculture and Human Values*, 19(3): 217–224.
<https://doi.org/10.1023/A:1019994728252>
- Dixon, B. A. (2014): Learning to see food justice. *Agriculture and Human Values*, 31(2): 175–184. <https://doi.org/10.1007/s10460-013-9465-3>
- DuPuis, M. – Goodman, D. (2005): Should we go home to eat? Toward a reflexive politics of localism. *Journal of Rural Studies*, 21(3): 359–371.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.05.011>
- DuPuis, E. M. – Harrison, J. L. – Goodman, D. (2011): Just food. In Alkon, A. H. – Agyeman, J. (szerk.): *Cultivating food justice: Race, class, and sustainability*. Cambridge: MIT Press, 283–307.
- Éber, M. Á. – Gagyi, Á. – Gerőcs, T. – Jelinek, C. (2019): 2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon. *Fordulat*, 26(2): 28–75.
- Edwards-Jones, G. – Milà i Canals, L. – Hounsome, N. – Truninger, M. – Koerber, G. – Hounsome, B. – Cross, P. – York, E. H. – Hospido, A. – Plassmann, K. – Harris, I. M. – Edwards, R. T. – Day, G. A.S. – Tomos, A. D. – Cowell, S. J. – Jones, D. L. (2008): Testing the assertion that ‘local food is best’: the challenges of an evidence-based approach. *Trends in Food Science & Technology*, 19(5): 265–274.
<https://doi.org/10.1016/j.tifs.2008.01.008>
- Evans, N. – Morris, C. – Winter, M. (2002). Conceptualizing agriculture: a critique of post-productivism as the new orthodoxy. *Progress in Human Geography*, 26(3): 313–332.

- Farkas, J. (2014): „Kicsi kis hősök” – Az ökofalu-mozgalom története és gyökerei. *Kovács*, 1–4: 43–66.
- Feagan, R. B. – Morris, D. (2009): Consumer quest for embeddedness: a case study of the Brantford Farmers’ Market. *International Journal of Consumer Studies*, 33(3): 235–243. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2009.00745.x>
- Feenstra, G. (1997): Local Food Systems and Sustainable Communities. *American Journal of Alternative Agriculture*, 12: 28–36. <https://doi.org/10.1191/0309132502ph372ra>
- Forno, F. – Graziano, P. R. (2014): Sustainable community movement organisations. *Journal of Consumer Culture*, 14(2): 139–157. <https://doi.org/10.1177/1469540514526225>
- Fournier, B. – Kushner, K. – Raine, K. (2019): ‘To me, policy is government’: Creating a locally driven healthy food environment in the Canadian Arctic. *Health & Place*, 58: 102138. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2019.05.016>
- Galt, R. E. (2013): The Moral Economy Is a Double-edged Sword: Explaining Farmers’ Earnings and Self-exploitation in Community-Supported Agriculture: The Moral Economy Is a Double-edged Sword. *Economic Geography*, 89(4): 341–365. DOI: 10.1111/ecge.12015
- Gottlieb, R. – Joshi, A. (2010): *Food Justice*. Cambridge: The MIT Press. Letöltés helye: <https://mitpress.mit.edu/books/food-justice>
- Grasseni, C. – Paxson, H. – Bingen, J. – Cohen, A. J. – Freidberg, S. – West, H. G. (2014): Introducing a Special Issue on the Reinvention of Food Connections and Mediation. *Gastronomica*, 14(4): 1–6. <https://doi.org/10.1525/gfc.2014.14.4.1>
- Guthman, J. (2008): Bringing good food to others: investigating the subjects of alternative food practice. *Cultural Geographies*, 15(4): 431–447. <https://doi.org/10.1177/14744474008094315>
- Harcza I. (2016): A föld és társadalma. Alul és felül a történelem sodrásában. Gondolatok Kovách Imre: „Földek és emberek” című műve kapcsán. *Metszetek*, 2: 127–137.
- Harcza, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1994): A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3: 15–43.
- Holt-Giménez, E. (2010): Food Security, Food Justice, or Food Sovereignty? *Food First Backgrounder*, 16(4): 1–4.
- Holt-Giménez, E. – Wang, Y. (2011): Reform or transformation? The pivotal role of food justice in the US food movement. *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts*, 5(1): 83–102. <https://doi.org/10.2979/racethmulglocon.5.1.83>
- Jarosz, L. (2008): The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24(3): 231–244. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.10.002>

- Karr, J. R. (1996): Ecological Integrity and Ecological Health Are Not the Same: Engineering within Ecological Constraints. In Schulze, P. (szerk.): *Engineering Within Ecological Constraints*. Washington: National Academy Press, 97–110.
- Kingsley, J. „Yotti” – Townsend, M. – Henderson-Wilson, C. (2009): Cultivating health and wellbeing: members’ perceptions of the health benefits of a Port Melbourne community garden. *Leisure Studies*, 28(2): 207–219.
<https://doi.org/10.1080/02614360902769894>
- Kneafsey, M. – Venn, L. – Schmutz, U. – Balázs, B. – Trenchard, L. – Eyden- Wood, T. – Bos, E. – Sutton, G. – Blackett, M. (2013): Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics. *JRC Scientific and Policy Reports*. Luxembourg: Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies, European Commission.
- Kovács, K. (2016): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Lányi A. (2010): A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban. *Szociológiai Szemle*, 21(2): 94–131.
- Levkoe, C. Z. (2006): Learning Democracy Through Food Justice Movements. *Agriculture and Human Values*, 23(1): 89–98.
<https://doi.org/10.1007/s10460-005-5871-5>
- Levkoe, C. Z. (2018): Engaging the tensions of ecological internships: Considerations for agroecology and sustainable food systems movements. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(3): 242–263.
<https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1347120>
- Lockie, S. (2009): Responsibility and agency within alternative food networks: assembling the ‘citizen consumer’. *Agriculture and Human Values*, 26(3): 193–201.
<https://doi.org/10.1007/s10460-008-9155-8>
- Lyson, T. A. (2004): *Civic Agriculture: Reconnecting Farm, Food, and Community*, Medford, Mass. – Lebanon, NH: University Press of New England.
- Málovics, G. (2012): Környezetvédelem vagy társadalmi igazságosság? A környezeti igazságosság koncepciójának értelmezési lehetőségei és hazai jelentősége. *Kövász*, 16(1–4): 3–31.
- Martin, P. – Consalès, J.-N. – Scheromm, P. – Marchand, P. – Ghestem, F. – Darmon, N. (2017): Community gardening in poor neighborhoods in France: A way to re-think food practices? *Appetite*, 116: 589–598.
<https://doi.org/10.1016/j.appet.2017.05.023>
- McMichael, P. (2019): A parasztok maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon. *Fordulat*, 25: 159–191.
- Meenar, M. – Hoover, B. (2012): Community Food Security Via Urban Agriculture: Understanding People, Place, Economy, and Accessibility from A Food Justice Perspective. *Sociology Educator Scholarship*. Letöltés helye:
https://mosaic.messiah.edu/soc_ed/27

- Minkoff-Zern, L.-A. (2017): Farmworker-led food movements then and now. *The New Food Activism: Opposition, Cooperation, and Collective Action*. In Alkon, A. H. – Guthman, J. (szerk.): *The New Food Activism*. California: Univ. of California Press, 157–178.
- Mount, P. (2012): Growing local food: scale and local food systems governance. *Agriculture and Human Values*, 29(1): 107–121.
<https://doi.org/10.1007/s10460-011-9331-0>
- MTVSZ (2015): Agroökológia – egy új élelmiszer-rendszer Európa számára. Letöltés helye: https://mtvsz.hu/dynamic/agrookologia_kiadvany.pdf.
- Neulinger, Á. – Bársony, F. – Gjorevska, N. – Lazányi, O. – Pataki, G. – Takács, S. – Török, A. (2020a): Engagement and subjective well-being in alternative food networks: The case of Hungary. *International Journal of Consumer Studies*, 44(4): 306–315. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12566>
- Neulinger, Á. – Bársony, F. – Lazányi, O. (2020b): „Hasonló értékrendű emberek vagyunk”: Az ételválasztás és az étkezés érték kifejező szerepe, különös tekintettel az alternatív élelmiszerbeszerzési helyzetekre. *Jel-Kép*, 4: 57–77.
<https://DOI:10.20520/JEL-KEP.2020.4.57>
- Obach, B. K. – Tobin, K. (2014): Civic agriculture and community engagement. *Agriculture and Human Values*, 31(2): 307–322. <https://doi.org/10.1007/s10460-013-9477-z>
- OECD (2011): *How's Life?: Measuring Well-Being*. OECD. Letöltés helye: <https://doi.org/10.1787/9789264121164-en>
- Örkény, A. – Székelyi M. (1999): Igazságosság és társadalomkép. *Századvég*, tél: 87–113.
- Örkény, A. – Székelyi, M. (2010): Az igazságosság labirintusaiban: A társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig. *Szociológia Szemle*, 20(2): 4–41.
- Perry, J. A. (2019): Images of work, images of defiance: engaging migrant farm worker voice through community-based arts. *Agriculture and Human Values*, 36(3): 627–640. <https://doi.org/10.1007/s10460-018-9861-9>
- Power, E. M. (1999): Combining social justice and sustainability for food security. In M. Koc, R. – MacRae, R. – Mougeot, L. J. A. – Welsh, J. (szerk.): *For hunger-proof cities: Sustainable urban food systems*. Ottawa: International Development Research Centre, 30–37.
- Reich, B. J. – Beck, J. T. – Price, J. (2018): Food as Ideology: Measurement and Validation of Locavorism. *Journal of Consumer Research*, 45(4): 849–868.
<https://doi.org/10.1093/jcr/ucy027>
- Renting, H. – Marsden, T. K. – Banks, J. (2003): Understanding Alternative Food Networks: Exploring the Role of Short Food Supply Chains in Rural Development. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 35(3): 393–411.
<https://doi.org/10.1068/a3510>

- Renting, H. – Schermer, M. – Rossi, A. (2012): Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 19(3): 289–307.
<https://doi.org/10.48416/ijaf.v19i3.206>
- Renting, H. – Van Der Ploeg, J. D. (2001): Reconnecting nature, farming and society: environmental cooperatives in the Netherlands as institutional arrangements for creating coherence. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 3(2): 85–101.
<https://doi.org/10.1002/jep.75>
- Rothwell, A. – Ridoutt, B. – Page, G. – Bellotti, W. (2016): Environmental performance of local food: trade-offs and implications for climate resilience in a developed city. *Journal of Cleaner Production*, 114: 420–430.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.04.096>
- Sachs, C. – Allen, P. – Terman, A. R. – Hayden, J. – Hatcher, C. (2014): Front and back of the house: socio-spatial inequalities in food work. *Agriculture and Human Values*, 31(1): 3–17. <https://doi.org/10.1007/s10460-013-9445-7>
- Sage, C. (2003): Social embeddedness and relations of regard: alternative ‘good food’ networks in south-west Ireland. *Journal of Rural Studies*, 19(1): 47–60.
[https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(02\)00044-X](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(02)00044-X)
- Sbicca, J. (2012): Growing food justice by planting an anti-oppression foundation: opportunities and obstacles for a budding social movement. *Agriculture and Human Values*, 29(4): 455–466. <https://doi.org/10.1007/s10460-012-9363-0>
- Sharman, T. (2007): The Evolution of British Trade Justice Campaigning. *Review of African Political Economy*, 34(112): 385–392.
- Szente, V. – Fertő, I. – Benedek, Z. (2021): Hozzájárul-e a helyi élelmiszer vásárlás a helyi gazdaság fejlődéséhez? Egy szisztematikus irodalmi áttekintés. *Tér és Társadalom*, 35: 49–68. <https://doi.org/10.17649/TET.35.2021.3321>
- Török, A. – Neulinger, Á. – Pataki, G. – Bársony, F. – Lazányi, O. (2020): Quality. Local. Social. What else? Which factors motivate consumers to participate in alternative food networks in Hungary? *Revista Iberoamericana de Economía Solidaria e Innovación Socioecológica*, 3: 169–187.
- Totth, G. – Kovács, I. – Oravecz, T. É. M. – Mucha, L. (2019): A védjegyek szerepe, és fogyasztói megítélése. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, 14(2): 215–236.
- Touraine, A. (1985): An Introduction to the Study of Social Movements. *Social Research*, 52(4): 749–787.
- Turner, N. J. – Turner, K. L. (2008): ‘Where our women used to get the food’: cumulative effects and loss of ethnobotanical knowledge and practice. *Botany*, 86(2): 103–115.
- Venn, L. – Kneafsey, M. – Holloway, L. – Cox, R. – Dowler, E. – Tuomainen, H. (2006): Researching European ‘alternative’ food networks: some methodological considerations. *Area*, 38(3): 248–258.
<https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2006.00694.x>

- Vitiello, D. – Grisso, J. A. – Whiteside, K. L. – Fischman, R. (2015): From commodity surplus to food justice: food banks and local agriculture in the United States. *Agriculture and Human Values*, 32(3): 419–430.
<https://doi.org/10.1007/s10460-014-9563-x>
- Watts, D. C. H. – Ilbery, B. – Maye, D. (2005). Making reconnections in agro-food geography: alternative systems of food provision. *Progress in Human Geography*, 29(1): 22–40. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph526oa>
- Wekerle, G. R. (2004): Food Justice Movements: Policy, Planning, and Networks. *Journal of Planning Education and Research*, 23(4): 378–386.
<https://doi.org/10.1177/0739456X04264886>
- Welsh, J. – MacRae, R. (1998): Food Citizenship and Community Food Security: Lessons from Toronto, Canada. *Canadian Journal of Development Studies/Revue Canadienne d'études Du Développement*, 19(4): 237–255.
<https://doi.org/10.1080/02255189.1998.9669786>
- Werkheiser, I. – Noll, S. (2014): From Food Justice to a Tool of the Status Quo: Three Sub-movements Within Local Food. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 27(2): 201–210. <https://doi.org/10.1007/s10806-013-9459-6>
- Wheeler, K. (2012): *Fair Trade and the Citizen-Consumer: Shopping for Justice?* New York: Palgrave Macmillan.
- Yale, L. – Venkatesh, A. (1986): Toward the Construct of Convenience in Consumer Research. *ACR North American Advances*, 13. Letöltés helye:
<https://www.acrwebsite.org/volumes/5956/volumes/v13/NA-13/full>
- Zoll, F. – Specht, K. – Opitz, I. – Siebert, R. – Piorr, A. – Zasada, I. (2018): Individual choice or collective action? Exploring consumer motives for participating in alternative food networks. *International Journal of Consumer Studies*, 42(1): 101–110.
<https://doi.org/10.1111/ijcs.12405>

Hivatkozott honlapok

- ESSRG [é. n.]: <https://www.essrg.hu/hu/>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Food Not Bombs [é. n.]: https://foodnotbombs.net/new_site/, letöltve: 2021. 08. 01.
- Kislépték [é. n.]: <https://kisleptek.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont [é. n.]:
<https://www.krtk.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Magház [é. n.]: <https://www.maghaz.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Magyar Permakultúra Egyesület [é. n.]: <https://permakultura.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Szolidáris Gazdaság Központ [é. n.]: <https://szolidarisgazdasagkozpont.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Tudatos Vásárlók Egyesülete [é. n.]: <https://tudatosvasarlo.hu>, letöltve: 2021. 08. 01.
- Védegylet [é. n.]: www.vedegylet.hu, letöltve: 2021. 08. 01.

Beszámoló a „Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig” online konferencia kerekasztal-beszélgetéseiről

Summary about the roundtable discussions of the online conference named „Labor Research from Planned Economy to Savage Capitalism”

Filep Georgina¹ – Sárosi Anna²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.2.5>

Bevezető

A Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig című műhelykonferencia 2020 decemberében került megrendezésre a KDK 20. Század Hangja Archívum (Voices) és a Vera Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (OSA Archívum) szervezésében (szervezők: Gárdos Judit, TK SZI; Kovács Éva, TK SZI; Szabari Vera, ELTE TÁTK; Székely Iván, OSA; Tari Örs, OSA, Tibori Tímea, TK SZI; Vajda Róza, TK KDK és Valuch Tibor, TK PTI). A konferencia középpontjában a magyar szociológia hagyománya, a munka világával és a dolgozók mindennapjaival foglalkozó 1970-es, 1980-as években induló kutatások, illetve ezek társadalom- és szociológiatörténeti áttekintése állt.

Az esemény apropóját a 20. Század Hangja Archívum új gyűjteményei és a KDK-hoz nemrég került kutatási anyagok adták. Szervezői tag teret biztosítottak a munkássággal, a munka világával kapcsolatos a tudásszociológiai és társadalomtörténeti megközelítések bemutatásának. A hetvenes-nyolcvanas évek nagyszabású empirikus vizsgálataitól kezdve az egymásra épülő kutatásokig, a szocialista korszak ideológiai elvárásainak meg nem felelő – sokszor csak kis példányszámban, illetve

1 email: filepgina@gmail.com

2 email: anna.sarosi2021@gmail.com

szamizdatban megjelenő – műveknek a mai kritikai szociológiára gyakorolt hatásáig a központi téma számos lehetőséget biztosított az intézményes és a legszemélyesebb reflexiókra. A továbbiakban a konferencia négy kerekasztal beszélgetését mutatjuk be.

Vállalat mint terep - A kritikai társadalom- és gazdaságkutatás a rendszerváltás előtt

A Vállalat mint terep - A kritikai társadalom- és gazdaságkutatás a rendszerváltás előtt című kerekasztal beszélgetés az esettanulmány mint a közgazdaságtan bevett módszere témát járta körül. A beszélgetést az alábbi kérdések vezették: Mi a „terep” közgazdaságtani értelemben? Voltak-e előzetesen kialakított interjúk tervek a vállalati esettanulmányoknál? Mire lehetett ezeket az interjúkat használni? Hogyan lehetett beilleszteni a kvalitatív módszerekkel szerzett tudást a közgazdaságtudományi kánonba?

A kerekasztal-beszélgetés résztvevői között volt Csanádi Mária közgazdász, Juhász Pál filozófus, közgazdász, Köllő János közgazdász, illetve Laki Mihály közgazdász. A beszélgetést Kovács Éva szociológus moderálta.

A gazdasági esettanulmányok fénykora

Az 50-es évekre a statisztikai havilapot és néhány ipargazdasági periodikát leszámítva szinte teljesen megszűnt a hagyományos értelemben vett közgazdasági kutatás Magyarországon. (Andorka 1994) Kornai János 1957-ben megjelent forradalmi írásában annak ad hangot, hogy első lépésként a jelenlegi helyzet állapotát kell megismerni. Írásában megágyaz a statisztikai forrásokat kiegészítő kvantitatív források felhasználásának. (Lengyel 2018)

A beszélgetőpartnerek is egyetértettek abban, hogy a kutatásaik kiindulási pontját az akkori rendszer megismerésének vágya inspirálta. A szocialista rendszer tele volt működési zavarokkal és defektusokkal, amelyben a vállalatvezetők, illetve pártbürokraták engedték megvalósulni ezeket a kutatásokat „hátha kijön belőle valami”. Ebben a mozgástérben tudtak mozogni az akkori kutatók, állítja Laki Mihály. Ma már a fennálló rendszerre jól működő szerkezetként tekintenek, ezért nincs is igény, illetve törekvés annak ilyen mértékű megismerésére, leírására. Az 1968-ban történtek után nem lett volna érdemes reformprogramokat kidolgozni, helyette inkább egy leíró, feltáró jellegű hozzáállással volt célszerű tanulmányozni a rendszert, hangsúlyozta Laki. Ebben az időszakban született újjá a magyar gazdasági szociográfia és fordultak a kutatók az egyedi esetek felé. Ennek oka Köllő szerint, hogy a statisztikai adatokból és elemzésekből kiindulva, vannak olyan jelenségek, folyamatok, amiket nem lehet jól értelmezni. A másik, hogy a közgazdaságban általában alkalmazott feltevések, módszerek alkalmatlanok bizonyos területek kutatására. Azért is lehetett a '60-as évek az esettanulmányok kora, mert akkor Magyarorszá-

gon már voltak érdemi, empirikus közgazdasági kutatások, viszont nem lehetett tudni, hogy mi a szocialista vállalat pontos célfüggvénye, működési logikája.

Az esettanulmány, mint „műfaj” jól alkalmazható volt ebben az időszakban, a terepmunka és az ezt kiegészítő dokumentumok, írásos anyagok tanulmányozása lehetőséget adott egy-egy folyamat megértésére vagy kutatására. A széles körben hozzáférhető statisztikai adatok sok esetben hiányosak vagy megbízhatatlanok voltak, következőképpen a nagy adatbázisokon való munka is igényelte a terepmunkával való kiegészítést, hangsúlyozta Laki.

Csanádi Mária többek között a pártállami háló működését térképezte fel, valamint az ehhez kapcsolódó dokumentumok, iratok összefüggéseit vizsgálta. Emellett, vállalatok termeléséhez nyújtott támogatásokkal is foglalkozott, melyet különböző archívumok, levéltárak anyagival próbált feltérképezni. Pénzügyminisztériumi munkája során volt szerencséje olyan iratokhoz és adatokhoz hozzáférni, amelyek más számára elérhetetlenek voltak, ilyenek voltak például a Nemzeti Bank által dokumentált hitel- és költségvetési papírok. Eredményeihez, valamint forrásaihoz újra és újra visszatért, felülvizsgálta azokat. Ezekkel az adatokkal, illetve interjúkészítéssel vizsgálta a vállalatokat. Csanádi kutatási lehetőségei és módszertana nagy részben munkahelyének és a már enyhülő magyar rendszernek volt köszönhető, ami ritkaságnak számított a térségben.

Közgazdasági kánon

Az eddig tárgyaltak fényében felvetődik a kérdés, hogy az ilyen jellegű kutatások anyagait és eredményeit hogyan lehet beilleszteni a közgazdasági kánonba. Köllő álláspontja ezzel kapcsolatban az, hogy ezt a kánonba beépíteni nem lehet, csak gazdagítani tudják. A statisztikai-ökonometriai elemzéseknek a lehetőségei nagymértékben megugrottak, tehát rengeteg olyan terület, amelyet régen esettanulmánnyal, ma már adatbázisokon végzett elemzésekkel nagyon jól meg lehet ismerni, megbízható eredményekkel.

Laki nagyon ajánlja a terepmunkát, illetve az esettanulmány írást a fiatal kutatóknak, ugyanis sokat tud segíteni abban, hogy jól fogalmazzanak meg kutatásokat, elemzéseket, valamint érzékenyebbé is teheti őket bizonyos problémákra, jelenségekre. Csanádi véleménye szerint, ha kutatásaik anyagai nem is illeszthetők be a közgazdasági szakirodalmi kánonba, kutatások kiindulópontjaiként, vagy annak, aki érdeklődik a téma iránt nagyon hasznosak lehetnek.

Túl a tudományon – A kritikai kutatások szakpolitikai haszna

A konferencia első napjának zárásaként, a „Túl a tudományon? – A kritikai kutatások szakpolitikai haszna” című kerekasztal-beszélgetés keretein belül a sérülékeny, „előnytelenül integrált” csoportokkal foglalkozó kutatók személyes tapasztalataikról, valamint kutatómunkájuk során tapasztalt nehézségeikről kaphattak átfogó

képet az érdeklődők. A beszélgetést Vajda Róza moderálta. A résztvevők közt volt Szalai Júlia, Csongor Anna, Lukács György és Kovai Cecília.

Kettős szerep a terepen: aktív felelősségvállalás vagy felelős távolságtartás?

A beszélgetés a bevonódás, a felelősségvállalás témakörével vette kezdetét. A beszélgetőtársak arra a kérdésre keresték a választ – személyes tapasztalataikat felhasználva –, hogyan lehet egy terepkutatás alatt szétválasztani, illetve egyszerre kezelni a kutatott csoport problémáinak megértését, az összefüggések keresését és az érzelmi bevonódásnak, a tenni akarásnak a vágyát.

A téma már régóta foglalkoztatja és megosztja a tudományos közösséget. Goffman (2013) szerint a kutatónak minél kevesebb információt szabad csak megosztania a kutatott csoporttal, és egy hihető történet kitalálásával, inkognitóban kell a kutatást végezni. Solt Ottília (1998) is azt javasolja, hogy interjúkészítés előtt ne avassuk be az interjúalanyt a kutatás mélyebb összefüggéseibe, mivel ez öntudatlanul is sugalmazott válaszokhoz vezethet. Ezt a módszertant kérdőjelezi meg több ponton is a feminista és posztstrukturalista kritika (Fleetwood 2009, Kovács 2007). Ebben az esetben a távolságtartó kutatói szerep helyett az érzelmi bevonódás, a kölcsönösség és az egyenrangúság kerül előtérbe. A terepkutatás eme két nagy, látványosan egymásnak ellentmondó paradigmája viszont nem zárja ki egymást, gyakran inkább különféle szituációkra adott válaszokként értelmezhetők, amelyek mellett más kutatói szerepek is elképzelhetők. (Németh 2015)

A beszélgetés résztvevői egyetértettek abban, hogy az előbbieken ismertetett két eltérő paradigma a gyakorlatban nem választható el egymástól, sőt fontos az, hogy egy kutatás során mind a két nézőpont jelen legyen. Ez a fajta kettőség dilemmákhoz vezethet – állapította meg Csongor Anna –, viszont számára néhány esetben jól szétválasztható volt a kutatói attitűd és a fejlesztő munka, az épp aktuális munkahelyétől függően. A gondolatmenetet kiegészítve Lukács György kifejtette, hogy a bevonódás függ a kutatás jellegétől is. Egy helytörténi vagy egy vállalkozókkal készített kutatásnál fel sem merül ez a kérdés, viszont nem ismer olyan hátrányos csoportokkal foglalkozó kutatót, aki ne kötődött volna érzelmileg az adott csoporthoz. Lukács szavaival élve, egy mélyszegénységben élő csoporttal foglalkozó kutató sokszor magáénak érzi a problémát, amit úgy él meg, mint egy jól célzott „gyomrost”. Kovai kiemelte, hogy tapasztalatai alapján a szakmai képzettség hiánya sokszor együtt jár a nagyobb érzelmi elköteleződéssel. Hozzátette, hogy már a szövegírást és a kutatást is egyfajta bevonódásnak tekinthetjük, mivel ezeknek a célja felhívni a figyelmet egy problémára, ami eljut az emberekhez és hatással van rájuk. Bourdieu-i fogalommal élve ezt a kétfajta megközelítést külön mezőknek is tekinthetjük, amelyek valamennyire fedik egymást, azonban más a dinamikájuk, mások a tétük. Míg a tudományos mező tétje a tudományos elismerés, addig az aktivista mezőben a cél a közérthetőség, hétköznapi emberek megismertetése a kutatott problémával. Ebből következik, hogy kutatóként sokszor mind a két mező elvárásainak meg kell felelni,

valamint figyelembe veendő még a pályázati logika is, ami szintén nehezíti ezek összegegyeztetését.

Miután kirajzolódott egyfajta konszenzus azzal kapcsolatban, hogy a bevonódás elkerülhetetlen a terepmunka során, a beszélgetés ennek a kutatásra gyakorolt hatásaival folytatódott. Lukács György a szociofotó módszerének példáján keresztül mutatott be egy, az érzelmi elköteleződéssel sokszor együtt járó, etikai dilemmát. Egy mélyszegény roma közösségben az emberekről minimális számú fénykép készül. Ha egy kutató megjelenik ott egy fényképezőgéppel, akkor előbb-utóbb elkerülhetetlen, hogy a helyiek mind szeretnének egy-egy képet magukról, a családjukról, barátaikról. Ilyenkor az elkészült képek között akadnak olyanok, amelyek tényleg a társadalmi kiszolgáltatottság, az anyagi nélkülözés, elesettség fotódokumentumai, és be lehetne nevezni őket bármilyen hasonló témájú kiállításra. Viszont ugyanaz a kép mást jelent annak, akiről készült, mást jelent a kutatónak és egészen más értelmezést kap akkor, amikor kiakasztják egy kiállításon. A fentebb tárgyalt szerephalmozás miatt a kutató egy dilemma előtt találja magát, nevezetesen, hogy mely képeket etikus továbbadni, és melyeket nem. Lukács, amikor ebben a szituációban találta magát, úgy oldotta fel ezt a konfliktust, hogy végül egy képet sem hozott nyilvánosságra, viszont az összeset kinyomtatva széttosztotta a helyiek között, így segítve elő az emlékezést a közösségen belül.

Módszertani határok átlépése és önreflexió terepkutatás során

A beszélgetés következő szakaszának témája a kutatások során felmerülő különböző elvárások miatt kialakuló problémák kezelése volt. Egy kutatás sokszor egy adott célért, a megrendelő által kért módszertannal zajlik, viszont előfordul, amikor egy adott szituációban el kell térni ettől, és a kutatónak olyan döntést kell hoznia, amely némely esetben ellentmond az előre lefektetett szabályoknak.

Az ilyen jellegű kutatói szabadságról Szalai Júlia beszélt. Leszögezte, hogy ez egy nagyon bonyolult, összetett probléma, amit egy 1983-ban történt kutatásának körülményeivel szemléltetett. Az ELTE-n futó szociológia képzés keretein belül a diákoknak lehetőségük volt egy alföldi nagyközségben terepmunkát végezni, tanári felügyelettel. A gyakorlat célja a település szociális viszonyainak feltérképezése volt. Előzetes segítségért a település orvosához és annak asszisztenséhez fordultak, viszont ők azt kérték, hogy azokba a házakba, ahol betegek vannak, ne menjenek be. Elkésződött a terepkutatás a település egyik cigányok lakta részén, az előre megírt kérdésekkel és a tiltott házak listájával. Egy ideig minden rendben ment, amíg egy olyan házhoz nem ért a kutatócsoport, amely ugyan rajta volt a listán, de a ház lakói ragaszkodtak hozzá, hogy térjenek be hozzájuk. Mivel ez egy „tiltott” ház volt, Szalai a diákokat tovább küldte és egyedül ment be. Egy idős cigány házaspár lakott ott és az ő értelmi fogyatékos negyven év körüli gyerekek. Az irányított kérdések feltétele után kiderült, hogy a házaspár mindkét tagja holokauszt túlélő volt. Mivel a kutatást nem lehetett megszakítani, és a család eleve nem tartozott a vizsgált mintába, ezért

nem volt rá lehetőség, hogy ott és akkor részleteiben kifejtsék a kibontakozó történetet. Szalai tehát a terepkutatást követően tért vissza ehhez a családhoz. Kiderült, hogy azért szerettek volna mindenképp beszélni vele, mert a férj egyik lágertársa, mielőtt a halálba hurcolták volna, rábízott egy levelet és arra kérte őt, juttassa el Újpestre a szüleihez. A házaspár közel negyven éve kereste a férfi szüleit, mindaddig eredmény nélkül. Emiatt kérték Szalai segítségét, ami a mai napig meghatározó élmény a számára, ez a történet indította el szakmai érdeklődését a „cigány holokauszt” (porajmos) kutatása irányába.

A kérdés ebben a tekintetben az, hogy ki iránt tartozik felelősséggel a kutató. Úgy nincs értelme egy téma kutatásának, ha a terepen megélt, feltárt problémákat nem lehet kihangsúlyozni. Ilyen esetekben eleve óriási lelki teher van a kutatókon, és nem mindig egyértelmű, hogy mégis mivel oldhatók fel a dilemmák. A történet tanulsága az, hogy hiába vannak meghatározva bizonyos keretek és szabályok egy kutatás során, ezeknek az áthágása néha elengedhetetlen ahhoz, hogy a kutató teljes egészében átlassa a problémát és a kutatott csoport által támasztott elvárásoknak is megfeleljen.

További fontos körülmény a mélyszegénységben élő cigány emberek kommunikációs és megnyilvánulási lehetőségeinek hiánya, ami más, eltérő háttérrel rendelkező emberek számára alapélmény. Kovai a kommunikáció és az önreflexió témáját kutatói oldalról ragadta meg. A bourdieu-i értelemben vett habitus fontosságát hangsúlyozva az önismeret jelentőségét emelte ki, ami által a kutató felismeri, hogy mely témák iránt tud elköteleződni. Fogékonysága fakadhat saját származásából vagy társadalmi meghatározottságából is. Amennyiben a tudományos felismerés úgy is létre jöhet, ahogyan azt a fent említett roma holokauszt példán keresztül láttuk, akkor létezhetnek olyan témák is, amelyekre „süketek” vagyunk, vagy amelyek iránt bizonyos meghatározottságok miatt ellenszenvvel viseltetünk. Ez a kérdés kulcsfontosságú a társadalomtudományokban tematizált problémák szempontjából, mivel itt dől el, mely témák kerülnek a tudományos érdeklődés horizontjába és melyek maradnak ezen kívül. Kovai példaként említette a szélsőjobb felemelkedését és az ehhez kapcsolódó csoportok strukturális sérülései iránti érzéketlenséget³. A kutató feladata tehát reflektálni arra, melyek azok a témák vagy jelenségek, amelyekre fogékony, ugyanakkor arra is, hogy melyek azok, amelyeket nem képes meglátni, vagy nem tud kellő érzékenységgel kezelni.

A terepkutatás átalakulása – változó terep, változó módszer?

Utolsó témaként a résztvevők a terepkutatás mint módszer átalakulásáról, lehetséges újraértelmezéseiről beszélgettek. Lukács leszögezte, hogy érezhető egy, a Big Data felé tendáló folyamat, amelyben a virtuális platformok vizsgálata került a tudományos érdeklődés középpontjába. A kutatások kvalitatív részét, például az inter-

3 A témával Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary. (A vidék lázadása: Cigányellenesség és jobboldali politika Magyarországon.)* könyve foglalkozik behatóan.

júkkészítést ugyanakkor nem lehet megspórolni, hiszen az gyakran olyan információkkal egészíti ki a kvantitatív elemzést, amelyek nélkül éppen a lényeg sikkadna el.

Szalai úgy véli, nem beszélhetünk a terepkutatás végéről, csupán más helyszínre tevődött át az érdeklődés, és ez az új helyszín a civil, nonprofit szféra. Több olyan civil szervezet van, amely helyi szinten ágyazódott be egy-egy csoport életébe, ezáltal rengeteg tapasztalatot halmozott fel a kutatni kívánt terepen. Ha például a kutatóknak nincs lehetősége interjút készíteni az abortusz témakörében cigány származású nőkkel, a kulcskérdés az, hogy tud-e az adott témával foglalkozó szervezetet keresni. Ezáltal a civil szférában dolgozók számára is megnyílik az út a tudományos elismerés felé. Ez a tény viszont nem változtat a tudomány szigorú hierarchiáján, valamint azon sem, hogy sokszor a kutatóknak mérlegelniük kell, mi a lényegesebb a számukra: egy kutatóintézeti pozíció vagy az érdeklődésük középpontjában lévő csoport terepen történő kutatása – márpedig egy ilyen döntéshez nagy bátorság kell.

A tudományos életben az érvényesség kérdése körül mindig is több kritikája volt a kvalitatív módszereknek, de az a felelős értelmiségi szerep, ami a terepen dolgozó kutatókat jelentette, most valóban áttevődött a civil szférában dolgozóakra. Azonban, ha ez a szerep átvődik a civil mezőre, aminek megvan a már fentebb tárgyalt saját logikája, saját hierarchiája, a keletkezett kritikai tudás más intézményrendszer szolgálatába áll. Mindennek következtében meggyengült a tudományos mezőben a felelős értelmiségi szerep, és inkább a technokrata pozíció az, ami kifizetődő. Lukács ehhez kapcsolódva kifejtette, hogy szerinte a kutatási eredmények megismerése iránti érdeklődés hiánya is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy háttérbe szorult a felelős értelmiségi szerep. Ennek a negatív tendenciának lehet a feloldása a – Csongor Anna által behozott – oktatás jelentőségének hangsúlyozása. Ha a diákok már egyetemi éveik alatt eljutnak a terepre, bizonyos félelmeik elmúlhatnak, és kifejlődhetnek a reflektív hajlamaik. Ám csak akkor, ha a tudnivalókat tapasztalattal rendelkező, hiteles kutatók adják át a diákoknak, mégpedig, a felmerülő kérdések megvitatására kész, nyitott és érdeklődő szellemiségben.

Digitális munkások, internetes proletariátus

Digitális munkásokról nehezen beszélhetünk a hagyományos osztálytagozódás és értékteremtés fogalmi keretei között, mivel ma már nehezen találunk fizikailag, tömegesen egy helyen dolgozó, közös kultúrájú, közös osztálytudatú munkásokat.

Egyértelmű, hogy a téma definíciós, társadalomfilozófiai és szociológiai aspektusait nem lehet megvitatni egyetlen kerekasztal-beszélgetés keretein belül, de még felsorolni sem lehet őket teljeskörűen. Ezért Z. Karvalics László metaforáját kölcsönözve Székely Iván, aki a beszélgetés moderátora volt, egyfajta „intellektuális komatálat” kínált, amelyből egy-egy kérdést vagy témát kiválasztva részletesebb diskurzust javasolt. A résztvevők Bognár Éva szociológus, Rab Árpád információs társadalom kutató és Z. Karvalics László történész, információs társadalomkutató voltak.

Fogalmi és definíciós kérdések

A beszélgetés a „munkás”, vagy „proletariátus” marxista fogalmainak mai alkalmazhatóságának körüljárásával vette kezdetét. Vajon szükséges-e egy 19. századi kategóriarendszerhez visszanyúlni egy ma aktuális probléma tárgyalásakor, vagy elég csak az adott terület probléma- és fogalomvilágában vizsgálni a kérdést? Z. Karvalics magának a 'munkás' szónak a nehézségét emelte be a beszélgetésbe, amit abban lát, hogy a történelmi fejlődés során más-más területekhez lehetett kötni. Alapvetően nagy mennyiségű, speciális munka és munkakörnyezet van, és nehezen találunk olyat közöttük, amelyik valamilyen módon ne kapcsolódna a digitális ökoszisztémához. Azonban az a helyzet áll fenn ezekkel a speciális munkakörnyezetekkel kapcsolatban, hogy kevés közöttük a hasonlóság, mivel nagyon sok elemből, variációból állnak össze. Ennek köszönhetően nagyon nehéz magas absztrakciós szintű állításokat megfogalmazni róluk, mert minden környezetre más lesz igaz.

A mai munkáskutatásoknak és a klasszikus, 19. századi fogalomrendszer mozgósításának egyaránt van létjogosultsága, állítja Bognár Éva. Olyan erős kapitalista logika működik ugyanis, amit nem ír felül a digitális kor logikája. Bizonyos folyamatokat felerősít a digitalizáció, míg mások kissé elhalványulnak, és rengeteg ellentmondás is keletkezik ezek találkozásából, fogalmazza meg hipotézisként Bognár. Egyúttal a szolidaritás kérdése is felmerül, amely kapcsán felvetődik, hogy milyen értelemben beszélhetünk még munkásosztályról. A kérdésének hatalmpolitikai oldala is van: azaz beszélhetünk-e egy olyan osztályról, ahol még van közös tudat, ahol létezik valamilyen szolidaritás, és ennek megfelelően remélhetünk-e valamilyen szerveződést, szervezettséget?

Rab Árpád véleménye szerint van olyan, hogy munkásosztály, ezért érdemes visszanyúlni a klasszikus fogalmi keretrendszerekhez. A 'munkás' szó „nehéz ügyét” ő is kiemelte, amit abban lát, hogy ma már inkább a fizikai munkához kapcsoljuk, miközben meglátása szerint a szellemi munka ugyanúgy kizsákmányol. Úgy véli, egységes (munkás)osztály nincsen, azonban Z. Karvalics gondolatmenetével vitatkozva mégsem gondolja, hogy annyira szerteágazó és változatos volna ez a terület, hogy ne lehetne beszélni róla. Ajánlott is egy megközelítést, amelyik megkönnyítheti az eligazodást; érdemes lehet különválasztani az értéklánc végén létrejövő javak milyenségét, azaz, hogy fizikai vagy digitális javak jönnek-e létre.

Munkások (kutatása) és módszertan

A beszélgetés következő szakaszában Székely Iván azt a kérdést vetette fel, hogy ha a munkások a társadalom szövetében nem atomizált formában vannak jelen, akkor mégis milyen szempontok alapján lehet azonosítani, és hogyan lehet elérni, vizsgálni őket?

A digitális proletariátusról nagyon sok automatizált adatot lehet gyűjteni a digitális térből, illetve a különböző internetes portálok, Facebook-csoportok és fórumok segítségével el tudják érni egymást a tagok, tapasztalatokat és tudást tudnak létrehozni, illetve megosztani, állítja Rab. Jó példa erre a különböző pedagógiai jel-

legű digitális kezdeményezések és szakmai csoportok létrejötte a koronavírus első magyarországi hulláma során. Tehát ad hoc, rövidebb időtartamú, nehezebben azonosítható, mégis valamiféle közösséget alkotó digitális csoportokon belül szintén zajlik az érdekérvényesítés és tapasztalattmegosztás, tehát ugyanazok a folyamatok mennek végbe, mint a klasszikus munkásosztályon belül, csak privátabb módon.

Egy másik dimenziót beemelve Székely felvetette, hogy metodológiai szempontból vajon mennyire van létjogosultsága a hagyományos vizsgálati módszereknek, illetve mennyire alkalmazhatók a valós idejű megfigyelések.

Bognár álláspontja szerint mind a hagyományos interjú, mind az etnográfiai, valós idejű megközelítéseknek megvan az értelmük és a létjogosultságuk. Z. Karvalics a módszertani kérdések lényegét a kutatási téma és probléma következményeiként látja, a kutatási probléma pedig mindig valamilyen tudáshiányból fakad. A munka világának és a digitális ökoszisztémának az összecsúsítása olyan hatalmas témakör, amely indokolja a különböző tudáshiányok fontosságának rangsorolását, valamint azt, hogy e rangsorolás függvényében szülessen döntés a kutatás fő kérdéséről. Egy tudományos tárgyat nem lehet önmagában az azonosságok és különbözőségek szempontjából vizsgálni, szükség van kontextusra, és annak változásaira. Ennek értelmében, Rab megközelítésével vitatkozva a létrejött javak azonosságait és különbözőségeit nem lehet önmagában értelmezni, ha nincs mögötte a fogyasztás dimenziója is. Z. Karvalics a klasszikus munka-fogalomrendszer alkalmazását elismeri, amennyiben leíró jellegű kutatásról van szó, viszont más céllal dolgozva, valamilyen normatívából kiindulva, akár társadalomjobbító szándékkal egészen mások lesznek egy kutatás alapjai. Rab vitatkozva a makro szint elsődlegességével, amellet érvelt, hogy bizonyos folyamatok a mikro szint kutatása nélkül nem érthetők meg.

Munkaidő-szabadidő és egyéb nézőpontok

Székely zárókérdése a munka- és szabadidő elkülönülésére, valamint a másodállások helyzetére irányult. Z. Karvalics korábbi gondolatmentét – miszerint nincsen munka a fogyasztás dimenziója nélkül – a szabadidő kérdésre is érvényesnek tekintti. Ennek értelmében merülhet fel az a kérdés is, hogy a szabadidőben elfogyasztott digitális tartalom, amelyet a későbbiek során a munka világában is fel lehet használni, vajon a munka vagy a szabadidő (fogyasztás) hatáskörébe tartozik-e. A munka határainak elmosódásai miatt a (kulturális)jóságok előállításának növekedése mellett a fogyasztás is egyre több lett. Következésképpen azok a kategóriák, amelyek az egykori fizikai munkára, annak tárgy- és eszközkészletére specializálódtak, egyre kevésbé lesznek használhatóak ebben a megváltozott termelési, fogyasztási és időfelhasználási környezetben.

Bognár a digitalizációnak köszönhetően létrejövő, egymásnak ellenmondó folyamatokat hangsúlyozta. Figyelemre méltó jelenség, miszerint egyre többen olyan munkastruktúrákba lépnek be, amelyekben mind a 'munkaadó', mind a 'munkás' kizsákmányolja magát. Ez azonban nem tudatos döntés eredménye, inkább annak

tudható be, hogy bizonyos szektorok kilépnek a hagyományos alkalmazási struktúrából, a munkások pedig ehhez idomulnak, alkalmazkodnak. Lényegében feladják a strukturális és jogi védelmet egy vélt szabadság miatt, ezáltal pedig kontrollt és kizsákmányolást vállalnak magukra. Ebbe a kategóriába tartoznak például a freelancerek vagy a digitális nomádok.

Rab a munka- és szabadidő összezsúválásával egyetértve a technológiai fejlődés hatásait és az ehhez igazodó mentális felzárkózás lassúságát emelte ki. Azaz arra a szakadékra világított rá, amely az elmúlt évtizedek során, a rohamléptekű technológiai fejlődés és az ettől lemaradó emberi-kognitív kapacitás között jött létre. Egyes kutatások bizonyítják, hogy a napjainkban kívánatos élményalapú, szegmentáltabb munkák és munkakörnyezetek kevésbé sikeresek a piacon, mint a hagyományos, hosszútávú, ma már elavult értékekkel dolgozó társaik.

Kereszthatások – Archívumok a szociológiában, szociológia az archívumokban

A levéltárosok és szociológusok beszélgetését a két tudományág közötti különleges kapcsolat inspirálta. A konferencia utolsó kerekasztalának résztvevői (Keller Márkus, Lugosi András és Lukács Bea) arra keresték a választ, hogy mennyiben tud hozzájárulni a levéltári gyakorlat a szociológiai kutatások során keletkezett anyagok újra felhasználásához és hogy milyen formában tudja a jövőben a levéltár segíteni a szociológusok munkáját és fordítva, mit tanulhat a levéltár a szociológusoktól.

Levéltár és szociológia

A levéltár és a szociológia kapcsolata annak ellenére, hogy mennyire gyümölcsöző is lehet, mégis egyre kevésbé van jelen a fiatal kutatók látáskörében. Ennek az elmentmondásnak a feloldásán, valamint a levéltár mint kutatási terep népszerűsítésén munkálkodik Keller Márkus, egyetemi tanárként. A levéltáros-társadalomtudós együttműködés létrejöttének segítségével nagy szerepe van egyfajta új levéltáros típusnak is, aki már nem arra törekszik, mint a régi tudós-levéltáros (azaz a nemzeti identitás újratermelésére), hanem – Terry Cook⁴ nyomán – közösséget konstruál, résztvevői tevékenységet is végez. Lukács Bea ugyancsak a közösségképző funkciót hangsúlyozta arra hivatkozva, hogy napjainkban szinte minden megtalálható online, és emiatt fokozódott az igény a gyors és széleskörű hozzáférés iránt. Ez az elvárás a kutatók részéről is jelentkezik, akik sok esetben (kutatási témájukhoz kapcsolódóan) kész anyagot várnak el a könyvtárostól, levéltárostól. Kovács egyfajta, a történészek vagy a levéltárosok számára talán kézenfekvőbb (szociológusi) hozzáállás jelentőségét emelte ki, amely a vizsgálódások során talált anyagok megfelelő kezelésére és feldolgozására törekszik.

4 Terry Cook kiemelkedő alakja az archivumelmélet fejlesztésének. Munkásságának kiemelkedő állomása a makroértékelés volt, amely a megőrizendő anyagok szelektálásában nyújtott segítséget.

Digitalizációs folyamatok

Egy kutatás során igen fontos lehet a történeti dimenzió bevonása, azaz egy témát érdemes nem csak időbeli metszetként kezelni, ugyanis annak történelmi mélysége is van, ami nagyon jól megragadható levéltárak, archívumok segítségével. Bizonyos témák könnyebb kutathatóságának szempontjából lényeges lehet (digitális) adatbázisok elkészítése és elérhetővé tétele, ami akár egyfajta „kapudrogként” funkcionálhat az egyetemisták (vagy kezdő kutatók) számára, veti fel Keller. Lukács egyetértve az online felületek fontosságával sok esetben hiányolja a párbeszédet és a műhelymunkát. A problémát abban látja, amikor már elkészült egy kutatás, tanulmány, publikáció, és nincsen hozzá kapcsolódóan beszélgetés, diskurzus.

Mi lesz a levéltárral, illetve a levéltárossal akkor, ha már mindent digitalizálunk? A jelen kutatójának nem lesz könnyű a digitális világban eligazodnia a rengeteg anyag között, állítja Lugosi. A kutatókkal és ügyfelekkel való kapcsolattartásnak nem csak a tárgya, hanem a kapcsolattartás formája is kezd megváltozni: e-mailen, telefonon zajlanak a folyamatok. A levéltárosnak az jelent problémát, hogy a digitálisan publikált anyagok növekvő mennyiségénél fogva hogyan illessze be az online kutatószolgálati és ügyfélszolgálati tanácsadást és más hasonló feladatait a munkaidejébe. A fejleménynek pozitív oldala is van, mégpedig, hogy nem csak a helyi kutatók, hanem bárki, a világ minden pontjáról fel tudja keresni a levéltárakat.

Az említett digitalizációs folyamatok már javában zajló folyamatok, valamint az online elérhető anyagok száma is folyamatosan nő, ezek következtében a levéltáros őrző feladatai és segítségnyújtása is egyre fontosabbá válik, állítja Lukács. Attól, hogy az online világ megszünteti a levéltárat, nem kell tartani, ugyanis mind a levéltárra, mind a levéltáros munkájára szükség lesz a jövőben, érvel Keller. A digitalizáció lehetővé teszi azt (is), hogy ne kelljen folyamatosan a gyűjteményeket újra strukturálni, illetve, hogy lehessen tematikusan keresni, utóbbit a levéltáros aktív segítségnyújtásával.

Levéltárképződés

A levéltárképződés és a társadalomtudomány kapcsolatához fűződően felmerült az úgynevezett posztmodern fordulat kérdése, amely következtében a főként jogi és közigazgatási iratokat gyűjtő levéltárakban újfajta iratgyűjtési stratégiák és technológiák alakultak ki. Ennek értelmében az vált központi kérdéssé, hogy hol képződnek olyan iratok és hol lehet az iratokban olyan információ és érték, amelyek valamiféleképpen lenyomatot nyújtanak a társadalomról, állapítja meg Lugosi. A levéltárosi munkában a szociológusi kompetencia azért nő meg, mert már nem csak az iratok antikváriusi ismerete a levéltáros feladata, hanem az is, hogy eldöntse milyen releváns szempontok mentén kell elérhetővé és megismerhetővé tenni a jövő számára a jelenben zajló társadalmi folyamatokat.

A levéltárak és archívumok demokratizálódásának folyamata lehetővé tette a lokálisan elérhetetlen, azonban a digitalizációnak köszönhetően elérhető gyűjte-

ményekhez való hozzáférést, állítja Kovács. Azonban egyfajta versenyszféra is kialakult, amelyben a több és jobb minőségű adatot „termelők” lényegesen nagyobb mennyiségű forráshoz jutnak. Ez az a légkör, amelyben ma az archívumoknak működni és tevékenykednie kell.

Lugosi a „fond”⁵ fogalmáról szóló diskurzussal folytatta, amelynek marginális pontja, hogy az átalakul-e a posztmodern fordulatnak köszönhetően. A „proveniencia”⁶ elvének megjelenésével a levéltár törekvései arra irányultak, hogy egy személy gyűjteményét úgy őrizze meg, ahogyan azt maga a személy használta. Az így kialakult rugalmas rendszerben bármi lehet így fond. Például a BFL-nél az igazi kihívást a scope bevezetése jelentette, amelyben a levéltári sztenderdek szerinti iratanyagok leírása került rögzítésre. A scope az egyedi irat leírására lett kitalálva, a problémája viszont abból ered, hogy a tárolóegység szintű leírásokból hogyan lehet az összegyűlt hatalmas mennyiségű iratanyagot rendszerezni. A mai igények szerint inkább az a kíváncsi, hogy darab szinten legyenek leírva az iratok, azonban ahhoz, hogy ez megvalósuljon és működőképes legyen, nagy anyagi ráfordítások szükségesek.

Megőrzés (hosszútávon)

A long-term repository, vagyis a hosszútávú megőrzés kérdéséhez – ami nem a biztonsági másolatot, hanem a lehető legbiztonságosabb digitális adattárolást jelenti – kapcsolódva a felmerülő költségek és kiadások igen magasak lehetnek, állítja Kovács. Az elkövetkezendő éveknek nagy kihívása, hogy financiálisan biztosítva legyenek a különböző anyagi és technológiai feltételek. Lugosi a digitális tárolás túlterhelésével egyetértve, a hagyományos, papíron keletkezett iratok megfelelő tárolására és őrzésére hívta fel a figyelmet, ami szintén fontos a finanszírozás kérdésben. Egyre több digitális anyag fog keletkezni, amihez jelentős mennyiségű tárolóhelyre (és szerverre), valamint biztonsági másolatokra is szükség lesz. Lukács a biztonságos adattárolásnak a pénzigényessége mellett hangsúlyozta az időbeli aktualitását is, amelynek értelmében már az elkövetkezendő évtizedeknek is lényeges kihívása lesz megoldást találni az említett anyagi (és technológiai) kérdésekre. Szintén sok nehézség adódhat abból, hogy a digitalizáció kezdeti időszakában olyan formátumokat, módszereket, technológiákat alkalmaztak, amelyek nem időtállóak, esetleg nem is lehet a későbbiek során felhasználni, megmenteni, értelmezni őket. Mindez elengedhetetlen a szociológiai kutatások szempontjából is, mivel történeti források nélkül a dinamikák, trendek értelmezhetetlenné válnak.

A konferencia és az ezen belül megrendezett kerekasztal-beszélgetések különösen jó lehetőséget biztosítottak a korabeli és a kortárs munkás- és munkakutatók, valamint a téma iránt érdeklődők közötti szabad eszmecserére. Az érdekes

5 A fond az Országos Levéltár Levéltári szakkifejezések menüpontjának meghatározása szerint: „Vegyes terjedelmű levéltári egység, a levéltári anyag tagolódási rendszerének legszilárdabb pillére.”

6 A proveniencia az Országos Levéltár Levéltári szakkifejezések menüpontjának meghatározása szerint: „hogy a levéltári anyag rendezésénél, rendszerezésénél abból kell kiindulni, hogy az adott anyagnak hol van a rendeltetésszerű helye.”

beszélgetések és viták során összegyűlt tudás pedig inspirációt jelenthet további kutatások megszületéséhez is.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1994): A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a demográfiai, szociológiai és közgazdaságtani tudományban Péter György elnöksége idején. *Megjelent: Árvay – Hegedűs B. (1994), 121–126. o.*
- Goffman, Erving (2013): A terepmunkáról. In Bodor Péter (szerk.): Szavak, képek, jelentés. *Kvalitatív kutatási olvasókönyv. Budapest: L'Harmattan, 53–61.*
- Fleetwood, Jennifer (2009): Emotional work: ethnographic fieldwork in prison in Ecuador. eSharp, Special Issue: Critical Issues in Researching Hidden Communities, 28–50. http://www.gla.ac.uk/media/media_134468_en.pdf
- Kovács Éva (2007): A községtanulmányoktól a lokalitás megismerésig. In Kovács Éva (szerk.): *Községtanulmány. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 288–293.* <https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozsegtanulmany.pdf>
- Németh Krisztina (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben 29–31.* http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1006/3/virag_toresvonalak_2015.pdf
- Lengyel György (2018): Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok In Tóth Pál Péter (szerk.) *A magyar szociográfia a 20–21. században Gondolat Kiadó Budapest, 2018 64–67*
- Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In uő: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I. Budapest: Beszélő, 29–48.* http://dokumentumok.vanesely.hu/Solt_Ottilia_Interjuzni_muszaj.pdf